

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

Тетяна Гаєвська

**СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТРАДИЦІЙНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК
СВЯТКОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ**

Монографія
(у двох частинах)
Частина друга

Інститут культурології
НАМ України
Київ — 2024

УДК 392 (= 161.2)
Г13

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
НАМ України протокол № 9 від 26.11.2024 р.

Монографію виконано в межах
фундаментального наукового дослідження
Інституту культурології НАМ України за темою:
«Тенденції модернізації культурних практик українського суспільства
в контексті європейської інтеграції»

Наукові керівники

Судакова В. М. — доктор філософських наук (2020-2022)
Демчук Р. В. — доктор культурології, доцент (2023-2024)

Рецензенти:

Ірина Петрова
доктор культурології, професор,

Людмила Поліщук
кандидат культурології, професор

Олександр Зараховський
кандидат культурології, доцент

Г13 **Гаєвська, Тетяна**

Сучасні трансформації традиційних соціокультурних практик святкової обрядовості: монографія (у двох частинах). Ч. 2. К.: Інститут культурології НАМ України. 2024. 320 с.

ISBN 978-966-2241-75-4 (загальний)

ISBN 978-966-2241-77-8 (частина 2)

У монографії на основі аналізу наукових, літературних та усних джерел уперше досліджено культурні практики народного календаря — своєрідне явище традиційної культури українців, яке окреслює етнічну ідентичність, — у контексті свят і подій календарного циклу.

Монографія складається з 2-х частин: 1-ша — Календарні практики народів світу, У другій частині монографії досліджуються «залишки давніх форм побуту й культури» — практики народного календаря українців. Автором зроблена спроба реконструювати соціокультурні практики в календарних звичаях і обрядах. Адже з часом, примусово чи природно, подані у монографії звичаї, обряди і свята більшою мірою втратили своє побутування. Проте, практика народного календаря з багатьох позицій не втратила свого значення і сьогодні.

Адресовано викладачам та студентам гуманітарних навчальних закладів, науковцям та широкому колу громадськості, що цікавляться історією культури українців.

УДК 392 (= 161.2)

ISBN 978-966-2241-75-4 (загальний)

ISBN 978-966-2241-77-8 (частина 2)

© Тетяна Гаєвська, 2024

© Інститут культурології
НАМ України, 2024

ЗМІСТ

Практикування тижня та традиційне святкування днів тижня	7
Язичницькі покровителі днів тижня	26
Доба: день і ніч	41
Неділя	69
Понеділок	103
Вівторок	195
Середа	216
Четвер.....	248
П'ятниця.....	268
Субота.....	288
Висновки	298
Література	310

*Родимий краю, Село родиме,
Вас я вітаю
Міся любимі, Зелені ниви,
Ліси, могили,
Щасливі з вами
Дні мої плили*

Маркіян Шашкевич

ПРАКТИКУВАННЯ ТИЖНЯ ТА ТРАДИЦІЙНЕ СВЯТКУВАННЯ ДНІВ ТИЖНЯ

Першою природною одиницею вимірювання часу, тісно пов'язаною з чергуванням праці та відпочинку людини, була доба. Спочатку рахування днів і ночей обмежувалося кількістю пальців на одній руці, тобто п'ятьма першими числами. Надалі за кількістю пальців обох рук виник «великий тиждень» — десятиденний, хоча історії відомий і восьмиденний тиждень давніх римлян і етрусків. Так звані восьмиденки — торгові тижні, у яких дні позначалися літерами від А до Н. Сім днів такого тижня були робочими, а восьмий — базарним. Хоча базарний день ставав і святковим днем (Бікерман, 1975, 54).

Беда Досточтимий, відомий середньовічний літописець, говорив про поділ часу таке: «Природа уникає звичаїв і розпоряджень влади. Довжина року визначається природою, нерівна тривалість місяців — звичаями, а тиждень — розпорядженнями влади» (Бікерман, 1975, 54). Наш тиждень, про який говорить Беда, походить від приписів Біблії і звичаїв євреїв. Відомий іудейський історик Йосип Флавій (37 — бл. 100 р. н. е.) свідчив, що не було жодного міста, грецького чи варварського, і жодного народу, на який не поширився б звичай утримуватися від роботи на сьомий день (Бікерман, 1975, 55).

Цієї точки зору притримується Є. Онацький, що семиденний тиждень в Україні запозичений із Стародавнього Вавилону (Онацький, 1966, 1897). Цікавою є точка зору Є. Онацького на етимологію походження слова «тиждень». «У нас же і в

білорусів прийнялося народне окреслення тиждень, що постав із фрази, як “тий же день”, що й сім днів тому, себто тиждень тому» (Онацький, 1966, 1897). Далі вчений твердить, що «Тиждень — частина місяця з семи днів від одної неділі до другої. Поняття семиденного тижня з суботою, як вільний від праці день, знаходимо ми вже в Біблії, і відоме воно і в Вавилоні. Був навіть час, коли припускали, що семиденний тиждень постав первісно у Вавилоні, або в Ассирії, де було встановлено культ семи планет, що їх іменами названо дні тижня, але потім відкинута ця згадка, що базувалася головню на схильності вавилонців до пошанування кожного сьомого дня — 7-го, 14-го, 21-го і 28-го кожного місяця, що вважалися нещасливими, і тому в них треба було стримуватися від деяких твердо встановлених актів. Всі інші народи, за винятком жидів, поділяли їхні місяці на три частини по 10 днів у кожній: це були декади, які знаходимо і в єгиптян, і в китайців. В античному грецькому світі поняття семиденного тижня виринає вперше в Арістотеля, але з прийняттям християнства перейняли греки від жидів християн і поняття семиденного тижня. Проте перенесли святкування сьомого дня з суботи на неділю. Релігійним і святковим днем, а одночасно й початком тижня, стала неділя вважатися внаслідок декрету Константина Великого з 321 р.» (Онацький, 1966, 1897).

Дні тижня в іудеїв йменувалися порядковими чисельниками, такий звичай існує і зараз на грецькому сході і в православній церкві, а значить, і у слов'ян. У Західній Європі дні мають назви планет. Іншим джерелом походження нашого тижня є планетний, астрономічний тиждень епохи Римської імперії, в якому кожен день мав свого покровителя, тобто планету, яка правувала першим часом дня (Бікерман, 1975, 55).

Давні вавилонські астрономи з'ясували, що тривалість синодичного місяця становить 29,53 доби, причому Місяць спостерігали в небі близько 28 діб: сім днів триває збільшення фази Місяця від вузького серпа до першої чверті, приблизно стільки ж — від першої чверті до повного місяця. Крім нерухомих зірок, які вони спостерігали, на небі видно було ще й сім «блукаючих» світил, які пізніше були названі планетами (від грецького слова «планетес», яке й означає «блукаючий»). Передбачалося, що

світила обертаються навколо Землі і їх відстані від неї зростають у такому порядку: Місяць, Меркурій, Венера, Сонце, Марс, Юпітер і Сатурн. Відтоді число сім, за кількістю планет, стає священним як для вавилонян, так і для багатьох інших народів давнього світу.

Вони спочатку розділили добу на 24 години, при цьому в їхньому уявленні склалася думка, що кожна година доби знаходиться під заступництвом певної планети, яка ніби «керує» нею. Відлік годин було розпочато із суботи: першою її годиною «керував» Сатурн, другою — Юпітер, третьою — Марс, четвертою — Сонце, п'ятою — Венера, шостою — Меркурій і сьомою — Місяць. Після цього цикл знову повторювався, тож 8-ю, 15-ю і 22-ю годинами «керував» Сатурн, 9-ю, 16-ю і 23-ю — Юпітер і т.д. У підсумку першою годиною наступного дня, неділю, «керувало» Сонце, першою годиною третього дня — Місяць, четвертою — Марс, п'ятою — Меркурій, шостою — Юпітер і сьомою — Венера. Відповідно до цього рахунку і отримали свої назви дні тижня. Графічно послідовну зміну назв астрологі зображували семикінцевою зіркою, вписаною в коло, у вершинах якої зазвичай ставилися назви днів тижня, планет та їх умовні позначення.

Астрологічне пояснення назв днів тижня

Ці назви днів з іменами богів перейшли у календар римлян, а потім і у календарі багатьох народів Західної Європи. Латиною, французькою, англійською, італійською та іспанською назви звучать так:

Українська	Латинська	Переклад з латини	Французька	Англійська	Італійська	Іспанська
Понеділок	Dies Lunae	день Місяця	Lundi	Monday	Lunedì	Lunes
Вівторок	Dies Martis	день Марса	Mardi	Tuesday	Martedì	Martes
Середа	Dies Mercurii	день Меркурія	Mercredi	Wednesday	Mercoledì	Miercoles
Четвер	Dies Jovis	день Юпітера	Jeudi	Thursday	Giovedì	Jueves
П'ятниця	Dies Veneris	день Венери	Vendredi	Friday	Venerdì	Viernes
Субота	Dies Saturni	день Сатурна	Samedi	Saturday	Sabato	Sabado
Неділя	Dies Solis	День Сонця	Dimanche	Sunday	Domenica	Domenigo

Зауважимо, що від латинських назв походять французькі назви днів тижня *lundi, mardi, mercredi, jeudi, vendredi* і *samedi*. З французької назва неділі означає «день Господа». Перекладами латинських назв є англійські назви неділі *Sunday*, понеділка *monday* та суботи *Saturday*. Розбіжності в англійській мові пояснюються тим, що назви для вівторка, середи, четверга і п'ятниці англійці взяли зі скандинавської міфології, у якій *Tiu* — бог, аналог Марсу, *Vodan* — Меркурію, *Tor* — Юпітеру і *Freya* — Венері (Монмутський, 1984).

Останнім днем тижня у свій час була субота в Англії. Підтвердженням цього є свідчення Гальфріда Монмутського (XII ст.): «Ми шануємо вітчизняних богів — Сатурна, Юпітера та інших правлячих світом, але особливо Меркурія, якого своєю мовою називаємо Воденом. Наші пращури присвятили йому день четвертий тижня, який і зараз кличемо на його ім'я воденсдей. Після нього шануємо ми богиню, наймогутнішу з усіх

і яка носить ім'я Фреї, якій ті ж прабатьки наші присвятили шостий день тижня, і на її ім'я ми називаємо його фрідей» (Монмутський, 1984).

Християни вважали, що семиденний тиждень встановив Бог, який працював шість днів, а на сьомому «відпочивав від справ своїх». Оскільки Біблія суворо забороняла порушувати святість суботи — адже цей день був присвячений Богові, що привело до щотижневого святкування субот у християн і в іудеїв. Відзначимо, що семиденний тиждень поширився в Римській імперії ще за часів імператора Августа (63 р. до н.е. — 14 р. н.е.) у зв'язку із зацікавленістю римлянами астрологією. Зокрема, в Помпеях археологи знайшли настінні зображення семи богів днів тижня. У II ст. н. е. За часів римського імператора Адріана (24.01.76 р. — 10.07.138 р.) християнам було заборонено святкувати суботу. Тому день відпочинку був перенесений на наступний день тижня неділю — день Сонця. У 321 р. римський імператор Костянтин, прийнявши християнство, встановив цей день як щотижневе державне свято. Він наказав, щоб «всі судді... а також усі ремісники в шанований день Сонця відпочивали», але через живучість традицій останнім днем тижня ще тривалий час вважалася субота. Про трансформації святкування суботи і неділі мова буде відповідно до розділів Субота і Неділя.

У народів Азії назви планет також використовуються для позначення днів тижня. Наприклад, індійці (мовою хінді) називали дні тижня за тими самими світилами, що й давні вавилоняни та римляни:

Понеділок — Сомвар (день Місяця),
 Вівторок — Мангалвар (день Марса),
 Середа — Будхавар (день Меркурія),
 Четвер — Вирвар (день Юпітера),
 П'ятниця — Шукравар (день Венери),
 Субота — Шанивар (день Сатурна),
 Неділя — Равивар (день Сонця).

В естонській, латиській, литовській, арабській, грецькій, китайській мовах деякі дні тижня (а іноді й усі) «пронумеровані». При цьому якщо, наприклад, у мовах народів Прибалтики та в Китаї понеділку відповідає «перший день», вівторку — «дру-

гий день», то грецькою, грузинською, вірменською, арабською понеділку відповідає день з номером 2, вівторку — день з номером 3 і т.д. (тобто тиждень у перших розпочинався з неділі, як було прийнято в Україні, а у інших з понеділка). Хоча зауважимо, що в сучасних європейських і американських календарях тижні графічно починаються з неділі, а у нас в Україні з понеділка. Але, як далі побачимо, деякі святкові тижні першим днем вважалася неділя, як, наприклад, Пасхальний тиждень. Першим пасхальним днем була неділя, а понеділок — другим днем.

Отже, така нумерація днів існувала в Стародавньому Вавилоні і, як зауважувалося вище, розповсюдження по світу відбувалося звідти. А тому й ставлення до днів тижня і пояснення днів поширилося на всі європейські народи. Так, День Сатурна у вавилонян вважався нещасливим днем. Цього дня наказувалося не займатися ніякими справами, і він отримав назву «шабат» — спокій. Назва дня перейшла в єврейську, арабську, слов'янські та деякі західноєвропейські мови. Перські та узбецькі назви п'ятниці збігаються з арабською назвою суботи — шанба і походять від того самого слова саббат. Таким чином, день відпочинку (останній день тижня) збігається з нашою п'ятницею, але назва «перший день» в арабській мові належить неділі.

Така «плутанина» з нумерацією існує й в інших мовах. Так, у грузинській (майже як у приказці «... сім п'ятниць на тижні») виявилось аж п'ять субот. Крім просто суботи — шабаті, існує «друга субота» (оршабаті) — понеділок, «третья субота» (самшабаті) — вівторок, «четверта субота» (відхшабаті) — середа, «п'ята субота» (хутшабаті) — четвер. П'ятниця та неділя називаються відповідно «параскева» та «квіра», аналогічно назвам у грецькій мові (параскеун, кюріаке). Перше слово означає «приготування» (малося на увазі приготування до дня відпочинку — суботи; пізніше воно асоціювалося з ім'ям святої Параскеви-П'ятниці), друге означає «день Господа». (Принагідно зазначимо, що йдеться про новогрецьку назву, яка виникла під впливом християнства, раніше греки іменували неділю: «перший на тижні»).

У перському календарі субот у тижні було навіть шість:

шамбе, йек-шамбе («перша субота») — неділя, до-шамбе («друга субота») — понеділок, се-шамбе («третя субота») — вівторок, чехар-шамбе («четверта субота») — середа, пенд-шамбе («п'ята субота») — четвер (Беруні Абу Райхан, 1975, 311). День, що відповідає п'ятниці, має назву «джома» («день з'єднання» — священний день у мусульман). Перські назви днів тижня набули широкого поширення у тюркських народів. Вони також запозичені багатьма народами в Азербайджані, Башкирії, Середній Азії та ін.

Нумерація деяких днів тижня є й у слов'янських мовах, але відлік днів ці народи ведуть «після неділі».

Назви днів тижня збігаються в усіх слов'янських мовах.

Українська	Польська	Чеська	Болгарська
Понеділок	Poniedziałek	Ponedele	Понеделник
Вівторок	Wtorek	Uterek	Вторник
Середа	Środa	Streda	Сряда
Четвер	Czwartek	Ctvrtek	Четвъртък
П'ятниця	Piątek	Patek	Петък
Субота	Sobota	Sobota	Събота
Неділя	Niedziela	Nedele	Неделя

У слов'янських народів понеділок означає — день після неділі, вівторок — другий день після неділі, середа — середина тижня (хоча у старослов'янській мові трапляється також давніша її назва — третійник), четвер — четвертий день, п'ятниця (в Україні відома назва — п'ятка, побутує в народних піснях) — п'ятий, субота — від єврейської сабат, останній-перший день тижня має назву неділя (від старослов'янської немає діл), що оз-

начає день, у якому відпочивають, нічого не роблять (без діла). В українській народній пісні співається: Іваночку, мій братку, Не губи мене у *суботу*, Не сгуби мене у *неділю*: Бо в суботу жидівський день, А в неділю воскресний день (Арандаренко, 1849, 217).

У дослідженнях Б. Рибаківа припускаються такі самі тлумачення днів: «Щодо днів тижня, що відзначаються в давній Русі, то тут у нас дуже мало даних. Тиждень починався з неділі, бо інакше середа не вважалася б середнім днем семиденного відрізка часу. Четвер, судячи з романо-німецьких і югославських аналогій, був днем Юпітера, Перуна. П'ятниця була днем Фреї, Мокоші. Неділя була, судячи з усього, днем Дажбога — Сонця. Слід звернути увагу, що церковне позначення першого дня седмиці по великодньому дню (“воскресіння Христа”) тривалий час замінювалося алегорією — “недѣля”, тобто “свято”, день празникування, неділання. Західні аналогії дають нам позначення цього дня ім'ям сонця (Sonntag, Sunday та ін.). Цікаво, що в середньовіччі французькою та німецькою назва святкового дня тижня вимовлялася по-грецьки: Анастасія (“воскресіння”); після цього нас менше здивує знання точного змісту цього слова російськими “блюзнірниками” Х ст.» (Авт. переклад) (Рибаків, 1987, 660).

З прийняттям Християнства ситуація практикування тижнів та днів, що супроводжують його, змінюється. З цього часу на Русі тижневий відлік називався седмицею. У церковному календарі так зване седмичне коло (його іноді називають шестидень) пов'язують з добовим колом. Кожен день тижня називався на чиюсь честь:

Понеділок — силам небесним.

Вівторок — святому Іоаннові Предтечі.

Середа і п'ятниця — Святому Хресту, хрестовим стражданням Хрестителя. Четвер — святим апостолам і святителю Миколаю Мирлікійському.

Субота — всім святым, поминання померлих.

Ці дні складають шестиденний відлік тижня. Він завершується споминок Воскресіння Христового, тобто неділею — сьомого дня тижня.

На думку Митрополита Іларіона, число сім закріпилося в житті українців з найдавнішого часу (хоча це й абстрактно. Можемо припустити що до прийняття Християнства — прим. Авт.) і побутує в народних обрядах «напр. на весіллі: сім коровайниць, на коровай береться вода з сімох криниць, яйця з сімох курок, молоко з сімох корів та в подібних наших приповідках число сім дуже часте, як національне й ритуальне, напр.: Сім Бід на один обід. Сім шкур з тебе здійму, Мак сім літ не родив і голоду не робив. Свято — сім баб розп'ято, Того і в сім водах не обмиєш. Як є сім, то буде всім» (Митрополит, 1992, 217–218).

З прийняттям нової віри духовенство вселяє новонаверненим про необхідність вшановувати християнські свята та дні, освячені церквою, при цьому використовуючи різні способи. Одним із них було приурочення християнських «спогадів» до тих днів і сезонів року, які й у язичництві набули священного значення. Ця дія мала поступово привчити колишнього язичника — перенести свою повагу і шанування від образів старого культу до образів нового.

Іноді таке «привчання» було неможливим, особливо коли йшлося, наприклад, про шанування деяких днів тижня або таких свят, святість яких визначалася мотивами, які не знаходили собі аналогії в язичництві.

Саме з цього починається власне християнська міфологія, прийоми якої цікаво вивчити. Їх небагато, і вони не складні. Чим обмеженіше коло уявлень, із яких вони почерпнуті, тим одноманітніше марновірство, що стало результатом цієї міфологічної роботи.

Насамперед дотримання християнських свят мало проявитися у помірності будь-якої мирської праці, яка б не відволікала від подвигів благочестя: у милостині, молитві, у постуванні, яких повинні притримуватися християни. Ця вимога поширювалася і на дні тижня, ознаменовані пам'яттю про Спасителя: на неділю, середу, п'ятницю та суботу, освячену вже у Старому Заповіті як день Господнього спокою. Вплинула на розвиток недільного культу пам'ять про єврейську суботу, згодом знищеною в християнському побуті, надвечір'ям недільного дня, або як день, присвячений Богородиці. До цих днів згодом приєднують-

ся й інші, наприклад, в деяких місцевостях — понеділок, четвер. У всі дні однаково забороняється прясти як символ домашньої жіночої праці. Трапляються такі заборони й у різдвяних заборонах (про це мова буде далі). Ці заборони поширюються й на інші свята: прясти в ці дні великий гріх, але змотувати нитки і сукати їх не вважається гріхом. Жінки не залишали пряжі на веретені в неділю та свята, «щоб не рвалися нитки».

В Англії існувало пояснення заборони залишати в страстну п'ятницю пряжу на прядці в такій легенді: коли розпинали Христа, не могли знайти мотузку, якою можна було б прив'язати його до хреста, і використовували пряжу, яка залишилася на прядці в одній жінки (Веселовський, 1876b, 52).

Як вище було з'ясовано, етимологічно назви днів тижня тотожні майже в усіх слов'янських мовах. Народний календар українців має ретроспективний і проспективний відлік тижня, про що свідчать не тільки назви тижня (наприклад, Вербна неділя, Вербний тиждень, Провідна неділя або Проводи, прові(о)дки тощо), а й різного роду кількісні назви. Про це свідчать приказки, прикмети, ворожіння, заборони, загадки. Наприклад, «курка на яйцях сидить три неділі, гуска і качка — чотири». Або приказка: «Курячий срок висиділа, тепер ще на гусячий» (Дикарев, 1905, 189); «Коли до Йвана просо з ложку, буде й в ложку» (час сіяти); «До святого духа держись кожуха» (час приходу тепла) (Арандаренко, 1849, 210).

Семантизація днів тижня часто невіддільна від оцінювання. Так, трапляються у мові такі епітети — щасливий, легкий, добрий, «чистий» або нещасний, важкий, «нечистий», слабкий, порожній, яловий, кривий, мертвий, білий, чорний тощо, а також у заборонах і приписах, що стосуються вибору відповідного (сприятливого) дня для здійснення (або початку) важливих господарських та життєвих подій (а іноді й у побутовій поведінці), а також мотивування.

У світогляді стародавнього народу життя людини було поставлено в тісний нерозривний зв'язок із Природою. Зближуючись з нею, часом ототожнюючи мікрокосм та макрокосм (прирівнюючи себе до природи), наші предки вірували у щасливі та нещасливі дні. Коли погода похмура і безвідрадна, небо заволо-

чують одноманітні сірі хмари, землю сковує мороз, а дні холодні — це нещасливий для людини час, а значить, і для природи він не сприятливий. Коли сонце обігріває землю, дає світло і тепло — це час щасливий для людини, а значить, і для природи. Вірили, що в безрадісні і холодні дні над світом панували боги гніву та зла, а значить, це не добрі дні для людини. В світлі і теплі дні правували добрі боги — сприятливі для людини. У римлян для щасливих і нещасливих днів існували характерні назви — *dies albi* (білий день) і *dies atrii* (темний день).

У деяких місцях Німеччини, раніше населених слов'янами, приурочувався весіллям — понеділок (Wuttke, 1869, 346), вівторок — у кашубів (Гильфердинг, 1862, 56), у четвер весілля справляли переважно у народів німецьких етносів, у стародавніх дитмарзів та фризів (Klemm, 1854–55, 166), в Тиролі на заході Австрії (Zingerle 1871, 19), у п'ятницю — у верхньому Пфальці (Wuttke, 1869, 346), у Північній Німеччині та переважно у тих місцях, де раніше жили слов'яни (Kühn, 1843, 455), у мазурів — жителів південної частини Східної Пруссії, нащадків польських поселенців-мазовшан (Тоерпен, 1867, 84). У деяких місцевостях Франції (Wolfs, 1857, 211], Німеччині (Kühn, 1843, 387; Wolfs, 1857, 211), а також в Тиролі (Zingerle, 1871, 19) весілля, що відбувалися у п'ятницю, навпаки, вважалися нещасливими. Середа та субота — зовсім не весільні дні; у ці дні іноді починають змовини, наприклад у краківських поляків (Kolberg, 1865, 67).

В Україні серед народу також була поширена віра в добрі й злі сили днів тижня. Особливо значення мали щасливі і нещасливі дні під час вибору дня весільних звичаїв. За весільними звичаями слов'янських народів важко визначити, яким дням тижня надавалася перевага для проведення весілля, тому, що етнографічні записи суперечливі. Відносно України то на кінець ХІХ ст. традиційно склалося, що таким днем стала неділя. Про це свідчать весільні пісні, як наприклад, записані Я. Головацьким:

Завидь-завидько, не завистуй же!
Кобы ти прийшовъ въ *недѣлю* рано,
Якъ мене мати яцу вбирати:
Ой червень чоботь на бѣлы ножки,

Злоты перстенци на бѣлы ручки,
Тонкій зовоець на головочку...

Або:

А въ полѣ, въ полѣ, близко дороги,

В недѣлю!

Тамъ стоитъ наметъ зъ бѣлого шовку:

Под тѣм наметомъ дорогій стольчикъ,

На томъ стольчику кречная панна,

Кречная панна, на имя Ганнуся;

Ой сидить собѣ въ косточки грае,

В косточки грае, красно спѣває... (Головацький, 1871, 33, 73).

Ще одним прикладом може бути понеділок у цей день не починали ніякої роботи, проте він часто згадується у весільних піснях. На думку Митрополита Іларіона, він є покровителем «супружого їх співжиття, бо ж “комора” в молодих уночі на понеділок» (Митрополит, 1992, 217). У наведеній пісні із зібраних пісень М. Гринченко згадуються три дні (хоча в українців підготовка до весілля починалася у п'ятницю з виготовлення гільця):

Шаром, шаром пшениченька,

Зелененька шаром, —

Зазнала я роскошнькы

В мамы за товаром.

Зазнала я роскошнькы,

Зазнала я панства:

Бо я в свейи матусеньки

Коровиці пасла.

Пасла жъ бо я коровыци,

Прыгнула до дому,

Мама постіль постелила:

«Лягай спаты, доню!»

Ой спала ж я, спала,

Не вгадала я встаты, —

Мене рано мама будыть,

«Встань, доню, снидаты!»

Ой встала ж я, встала,

Встала, поснидала,

Заняла я коровыци,

На росу погнала.
 Заняла я коровици,
 Погнала на росу,
 Рву барвинок, плету винок,
 Заплетаю косу.
 А в **субботу** заплетуть,
 В **неділю** до шлюбу,
 В **понеділок**, мамусенько,
 Я з вами не буду (Гринченко, 1897, 685).

Стосовно вінчання, то в церкві не практикувалося освячення шлюбу напередодні середи і п'ятниці упродовж року, а також напередодні неділі, великих святкових днів. Також не освячувалися шлюби в масляну неділю, в усі неділі Великого посту, в Великдень, Петрівський і Спасівські пости, напередодні свята Усікновення та на саме Усікновення, а також у Пилипівський піст до шостого січня (Різдва) (Київський календарь, 1901, 4; Полтавський земський календарь, 1907, I; Український календар, 1915, 6).

Вірування, що трактують дні тижня, становлять обов'язкову частину народної аксіології, наприклад, у традиції вони формулюються таким чином: «Понеділок тяжкий день. Вівторок добрий на всьо, заорюют. Середа. В середу не мож краяти шматя, бо би вуши іли. Читвирь также добрий на всьо, заорьуют. Пятница. Поедни баби куделю не прьадут, хліба не печут. ... Субота. Як в суботу, не дай Боже, хто заслабне, не хоче подуживати, а и вмирати» (Зубрицький, 1900, 33).

Народні вірування щодо днів містили велику кількість варіацій відносно загального оцінювання їх, а також і до «змісту». Один і той самий день був сприятливим для одних дій і подій і несприятливим для інших. Особливо це стосується загального трактування понеділка, середи, п'ятниці.

Критерії оцінювання і причини семантизації та символізації днів тижня різноманітні. До найпоширеніших належать дуальні ознаки: чоловічий — жіночий, парний — непарний, пісний — скоромний, перший — останній, початок — кінець, а також різного роду календарні, історичні та навіть мовні асоціації та мотивування: «ділили тиждень на так звані легкі (жіно-

чі — середа, п'ятниця, субота і неділя) та важкі (чоловічі — понеділок, вівторок, четвер) дні.

Скажімо, здавна вважалося, що понеділок є надмірно важким днем, і з нього не починали будь-яких важливих справ (до речі, ця традиція збереглася й донині)» (Скуратівський, 1993, 9). Або інша прикмета: якщо на Водохрищах дерева вкриті інеєм, то на весні у відповідний день тижня — в п'ятницю, четвер і т. д. — треба сіяти ярову пшеницю: «вродить, як гай!» (Воропай, 1958, 123).

Міфологія днів тижня особливо реального характеру набуває в образі Святої П'ятниці — найбільш конкретний живий образ. П'ятниця перетворилася в нас в окрему Святу П'ятницю, Параскеву (Митрополит, 1992, 217). Адже ніяка з міфологічних постатей не мала такої сили в народній уяві, як П'ятниця. Люди вірили, що вона може гнівитися і може помститися, якщо її не шанувати.

Разом із Святою Неділею, як будемо бачити далі, вона вже прийшла до нас такою персоніфікованою постаттю, розвиваючи в народній уяві свою індивідуальність. А за аналогією й інші дні тижня стають предметом певного культу. Це підтверджує записана Драгомановим молитва на всі дні тижня:

«Святий Понеділок, Божий помошничок, прости мою душечку грішну! Святий Вівторок, прости мою душечку грішну! Свята Середочка, прости мою душечку грішну! Святий Четвержок, прости мою душечку грішну! Свята Пятинка-матінка, прости мою душечку грішну! Свята Суботонька, прости мою душечку грішну! Свята Неділенька, прости мою душечку грішну!» (Драгоманов, 1876, 36-37).

В українському фольклорі про дні тижня існує чимало пісень. Наприклад, усім відома жартівлива народна пісня «Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела» або «Ти сказала прийди, прийди»:

*Ти сказала: «Прийди, прийди!»
Не сказала, куди, куди...,
Ти ж мене, молодого, із розуму ізвела!
Ти сказала: «Під комору!»
Не сказала, під котору...*

*Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела,
Ти ж мене, молодого, із розуму ізвела! ... і т.д.*

Хоча існує мало відомий варіант, який так і називається «Тиждень»:

*Чи я, милий, не казала,
Чи не говорила,
Прийди, прийди увечері,
Я рибку варила.
Не прийшов у вечорі,
Не прийшов уранці,
То позбирай, бісів сину,
Кісточки на лавці.
Прийди, прийди в понеділок,
Та підем по барвінок;
Прийди, прийди у вівторок,
Та поцілуй разів сорок;
Прийди, прийди у середу,
Та підемо по череду;
Прийди, прийди у четвер,
Лучче будь, ніж тепер;
Прийди, прийди у п'ятницю,
Та підемо по ягницю;
Прийди, прийди у суботу,
Та підемо на роботу;
Прийди, прийди у неділю,
Та нарядимось до діла (Скуратівський, 1992, 73).*

Проте існують і більш давні жартівливі пісні про тиждень, які сьогодні маловідомі:

*1. Понедилок — важкий день:
Весь день пролежала,
А в вівторок снопив сорок
Пшеници нажала;
А в середу возыла.
В четвер молотыла;
А в п'ятницю віяла,
А в субботу миряла;
А в недилю продала*

И грошыкы пропыла.

2. Выпьемю, куме, ще й съ понидилка.

Ой зложимось, куме, копіекъ по сорокъ,—

Выпьемю, куме, ще й у вивторокъ (2-жды).

Поженемъ, куме, корови въ череду,—

Выпьемю, куме, ще й у середу (2-жды).

Пылы вчора, пьемъ же и теперь,—

Выпьемю, куме, ще й у четверг (2-жды).

Продано, куме, рябу тылицю,—

Выпьемю, куме, ще й у пятныцю (2-жды).

Покончаемъ, куме, свою роботу,—

Выпьемю, куме, ще й у субботу (2-жды).

Ой сложымо, куме, мы свое дило,—

Выпьемю, куме, ще й у нидилю (2-жды) (Іванов, 1907, 19–20).

Зазначимо, що поряд з народним календарем у побуті українців уже на кінець ХІХ ст. зайняв певне місце і церковний календар. З'явилися особливі практики святкування днів тижня в календарній звичаєвості українців. У церковному календарі хронологія тижнів відбувалася особливим чином, що вплинуло й на календарні звичаї українців. Виняткового значення мало в церковному календарі свято Пасхи — Великодня, оскільки це була відправна точка церковного відліку. Починаючи з кінця лютого — початку березня в церковному календарі тижні і неділі рахувалися як Великодні пости: перший, другий, третій і т.д. до шостого тижня посту, останнього перед Великоднем. Після Великодня і до Троїцьких свят тижні рахувалися таким чином — перший тиждень, другий, третій і т.д. тижні до останнього восьмого тижня — Трійці (Зелених свят). А це орієнтовно квітень — червень.

Після Зелених свят рахувалися тижні як перший, другий, третій тиждень до тридцятого тижня по Трійці. Тобто починаючи з червня і до грудня, тижні рахувалися як тижні по Трійці (Київський календарь, 1900; Полтавський земський календарь, 1907).

За церковним календарем, свята бувають рухомі і нерухомі. Свято Пасхи — це рухоме свято. А тому нерухомі святкуються

до і після Пасхи. За сімдесят днів до Пасхи справлялася Неділя Митаря і Фарисея. Через чотирнадцять днів після неділі Митаря святкується М'ясопуст великий, через двадцять один день святкувалася Сиропусна неділя. На наступний день з понеділка починався Великий піст. Після Пасхи святкується Переполовиння П'ятидесятниці, зазвичай у *середу* на двадцять п'ятий день після Пасхи. Наступне свято Вознесіння святкується у *четвер* на сороковий день після Пасхи. П'ятидесятниця (Троїця, Зелені свята) святкується на п'ятдесятний день після Пасхи. На п'ятдесят сьомий день після Пасхи святкується *Неділя* всіх святих (Петрів М'ясопуст) з наступного дня у понеділок починався Петрівчаний піст (Київський календарь, 1900, 4; Київський календарь, 1902).

Зрозуміло, що на тижні в церковному календарі (тривалий час він мав ще назву «місяцеслів») шанувалися також різні святи та мученики. Особливої заборони на роботу з боку церкви у ці святки не існувало. Однак народ виробив своє бачення з цього питання, а тому у дні, в які святкувалася пам'ять будь-якого мученика, не виконували деякої домашньої або польової роботи. День, у який святкувалася пам'ять *святого*, в народі вважався добрим для виконання будь-якої роботи.

Потрібно зробити також деякі пояснення до календарних практик після прийняття Християнства, що дали поштовх для виникнення нових звичаїв і які вплинули на розвиток духовної культури українців. З'явилися звичаї постувати, ходити на службу в церкву, причащатися тощо. Разом із виникненням цих феноменів народ вклав у них все те, в що він колись вірив разом із забобонами. Ці феномени пов'язані із церковними службами.

За церковним статутом проводились вечірні, повечірні, полунощниці, утрені, а також на свята всенощні бдіння, години: перший, третій, шостий і дев'ятий, а також Літургія.

Церковні служби починаються вечірнею тому, що в давнину доба розпочиналася ввечері із заходом сонця. Такі вечірні мали назви — велика і мала. Призначалися для проведення таких служб і спеціальні дні тижня. Отож Велика повечірня відбувалася у такому порядку:

- в *середу* і *п'ятюк* (п'ятницю) сирного тижня;

- у *вівторок, середу, четвер і суботу* великого посту, крім четверга і суботи п'ятої неділі посту;
- у *вівторок, середу і четвер* страстної седмиці (тижня);
- а також у великі свята: Різдва Христова, Хрещення Господнє, Благовіщення Богородиці.

Відносно Малої повечерні то вона відбувалася у будні дні після вечерні.

Великого значення у святковій практиці мала Літургія. На літургії розповідалося про історію людського спасіння. Проводилася вона о третій, шостій і дев'ятій годині. В літургії згадувалося життя Спасителя, Його останні дні, хресні страждання і воскресіння. Існує три літургії: Іоанна Златоуста, яка відбувається упродовж року і по *суботах* Великого посту, а також у Вербну *неділю*; Літургія Василя Великого в *недільні* дні Великого посту, а також у великий *Четвер і Суботу*, в день Різдва Христова, напередодні Богоявлення Господня, у день Василя Великого — першого січня (за старим стилем); Літургія Григорія Двоєслова відбувалася у *середу і п'ятницю* Великого посту, в страстні *понеділок, вівторок і середу*, а також у день Сорока Мучеників — дев'ятого березня (Київський народний календар, 1900, Київський народний календар, 1902, Київський народний календар, 1905).

Церковний календар увійшов у життя українців настільки міцно, що іноді видається народним. Особливо це стосувалося так званих жіночих днів — середи, п'ятниці і суботи. Зазвичай за церковним календарем вшановувалися кожного дня святі, великомученики або мученики і церковні діячі, рекомендували шанувати їх пам'ять у спогадах про їхні діяння і в молитвах за них, за можливості не виконувати ніякої роботи. Народ прийняв обмеження у виконанні деяких видів домашньої і польової роботи, але знайшов своє практичне пояснення цих обмежень у ці дні.

Так склалося в наших культурологічних і етнографічних дослідженнях, що практики календарних свят, звичаїв і обрядів досліджувалися в рамках сезонів. Тиждень, а також дні, які його супроводжували, згадувалися частково тому, що не можливо було обійти їх увагою, або й узагалі не розглядалися. В етногра-

фічній науковій літературі фіксувалися тижні й дні, особливо у роботах Н. Арандаренка, І. Бессараби, І. Бугери, Г. Булашева, В. Василенка, Ф. Вовка, О. Воропая, М. Гальковського, В. Гнатюка, Б. Грінченка, М. Грінченко, М. Грушевського, С. Килимника, М. Драгоманова, М. Зубрицького, П. Іванова, М. Максимовича, В. Милорадовича, Митрополита Іларіона, Л. Нідерле, Є. Онацького, А. Онищука, Я. Пастернака, А. Петрушевича, О. Потебні, М. Сумцова, І. Франка, М. Чернишева, І. Чеховського, П. Чубинського, В. Шухевича, В. Щелоковської. Проте реконструювати в повному обсязі календарні звичаї, обряди і свята, які практикували українці, потребує кропіткої дослідницької праці. Багато практик зникло не тільки з побуту народу, вони зникли навіть з його пам'яті. Проте спробуємо відновити деякі практики календарних звичаїв, обрядів і свят.

ЯЗИЧНИЦЬКІ ПОКРОВИТЕЛІ ДНІВ ТИЖНЯ

Реконструюючи практикування календарних звичаїв, обрядів і свят стосовно днів тижня в житті українців, потрібно звернути увагу на те, які Божества були покровителями того чи іншого дня до прийняття християнства. Зацікавленість язичницьким календарем зросла в кінці ХХ — поч. ХХІ ст. у зв'язку з розвитком рідновірної течії, а також публікацій цієї тематики. Одним із питань, які розглядалися в науковій літературі: чи існували в практиці українців Божества, що були покровителями днів тижня.

Перед тим, як продовжити тему язичницьких богів, зауважимо, що слов'янське язичництво було однією із складових комплексу поглядів, вірувань, звичаїв та обрядів давньої людини впродовж тисячоліть. Термін «язичництво» досить умовний, але підходить «для визначення того багатоманітного кола явищ (магія, пандемонізм, дуалізм та ін.), які вміщує поняття первісної релігії» (Україна, 1998, 262).

Основою слов'янського язичництва було обожнювання сил природи, віра в духів, що населяли і супроводжували людину від народження і до смерті. Ймовірно, ці вірування весь час змінювалися, на різних щаблях історичного існування. Слов'янські племена поклонялися різним богам, які, на їхню думку, уособлювали найважливіші сили природи. В апологетичній пам'ятці ХІІ ст., в основу якої покладено грецьке повчання, подається періодизація слов'янських язичницьких культів.

У пам'ятці згадується, що: «тим же богам треба кладуть і творять і словенський люд — Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду й рожаниці, упирам і берегиням та Переплуту, — і по колу п'ють на його честь з рогів, і вогневі Сварожичу моляться й навіям лазню творять і з тіста мости роблять та колодязі й багато чого іншого... Почали греки ставити трапезу Роду і рожаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям, раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирам і берегиням. По святому ж хрещенню відкинули Перуна, а до Христа Бога припали; але й нині по Українах їхніх моляться проклятому богу їхньому Перуну, Хорсу і Мокоші й Вилам; але це творять таємно, цього не можуть позбутися від часів язичництва, навіть і досі проклятого того ставлення до другої трапези (що складалася з плодів та вина. — Упоряд.) Роду і рожаницям на принаду вірним християнам і на хулу святому хрещенню та на гнів Божий. По святому хрещенню попи встановили рожаничні трапези прикладати до Різдва Богородиці, одклади роблячи. Такі називаються кармогузцями (ненажерами), а не рабами Божими» (Слово святого Григорія, 2000). Тобто на першому етапі вони «клали треби» вампірам і берегиням, на другому — поклонялися Роду і рожаницям, на третьому — молилися Перуну.

У повчаннях, призначених язичникам XI–XII ст., спостерігається спокійне ставлення до культу Перуна, хоча за списком церковників він був першим. На думку Б. Рибаківа, культ Перуна це дружинно-княжий культ київських Ігоревичей, пов'язаний з народженням державності, в силу чого це культ «молодий, недавній». Культ бога князів і княжих мужів є ровесником Київської Русі (Рибаків, 1981, 18; Нідерле, 1956, 392).

Інакше кажучи, культ Перуна, з погляду церковного книжника XI — початку XII ст., щойно виступив на перше місце у системі різноманітних язичницьких уявлень і не витіснив, а лише відтіснив попередні культури, які виявилися надзвичайно живучими і завдавали значно більше клопоту церковникам, аніж культ дружинного Перуна. Ті самі князівсько-боярські кола, які нещодавно запроваджували культ Перуна, дуже швидко змінили його на Християнство.

Проте попередником культу Перуна, який завдавав найбільшого занепокоєння середньовічним письменникам XI–XII ст., що присвятили спеціальні повчання, в яких викривали, критикували і засуджували, це культ Роду та рожаниць. Відомості про цей культ подається у вище згаданому «Слові про ідолів». Автор писав «Слово...» на великому порівняльному матеріалі відомих на той час релігій Єгипту, Месопотамії, Греції та Малої Азії, з додаванням мусульманства, що стало актуальним в епоху хрестових походів.

Висхідною точкою культу божеств, пов'язаних з дієсловом «народжувати», автор «Слова...» вважає культ єгипетського Озіріса: «...проклятого же Осиріда роженіе. Мати бо его ражаючи оказися и того створигаа богом и требы ему сильны творяху, оканьний» (Гальковський, 1913, 24). І далі автор «Слова...» обмежився фразою: «Здесь (в христианстве)... не растерзание Озириса, другое бедствие, чтимое египтянами, не несчастные приключения Изиды... не ясли Аписа тельца...» (Гальковський, 1913, 24). Жодних зв'язків культу вмираючого і оживаючого Озіріса з віруваннями інших народів автор не має, це вже його власна конструкція.

Культ Роду та рожаниць проник і до халдеїв: «И от тех (слід вважати від єгиптян) извыкоша древне халдеи и начаша требы им творити великия — Роду и рожаницам пороженью проклятого бога Осира». Далі йдеться про те, що культ Роду і рожаниць перейшов до еллінів (де це пов'язано з шануванням Артеміди), потім до єгиптян і до римлян.

Отже, окресливши географію (яка нам дуже важлива — прим. автора), автор переходить до вірувань слов'ян, нагадаємо: «Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям, раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням. По святому ж хрещенню відкинули Перуна, а до Христа Бога припали; але й нині по Українах їхніх моляться проклятому богу їхньому Перуну, Хорсу і Мокоші й Вилам; але це творять таємно, цього не можуть позбутися від часів язичництва, навіть і досі проклятого того ставлення до другої трапези» (Слово святого Григорія, 2000, 407–409).

Не дивно, що свою хронологію Богів автор «Слова...» побу-

дував відповідно до того культу, який він вважав найголовнішим на той час.

На різних етапах розвитку язичництва в народному баченні існувало багато божеств. Народна уява знаходила їх у лісі, полі, воді, небі, землі, а також вони були покровителями різних ділянок господарства. Кожні плем'я, рід, родина мали своїх богів-покровителів-захисників. Поступово у давніх слов'ян склався досить великий пантеон богів.

Джерела зберегли мало достовірних свідчень існування тих чи інших давніх богів, а також обрядів, якими вони супроводжувалися. І це зрозуміло, тому що писемність у наших краях була майже відсутня або ж коли з'явилася, то записи не велися. Усі події передавалися з усних переказів. Знання про богів, звичаї, обряди та свята зберігали волхви, старшини роду, родів. «Самі волхви твердили про себе, що вони знаходяться в зносінах з богами: «Явило ми ся есть п'ять бог», «нама бозі повідають» (Літопис). «Вони лікували хворих, пророкували будуче, і народ до них линув, особливо в біді, бо вірили, що волхви все знають, усе можуть» (Митрополит Іларіон, 1992, 174–177). Проте у боротьбі з церковними заходами цей пласт зберігачів народних знань про богів зникає, а разом з ними зникають і перекази. Втім, зникають перекази не повністю, а змішуються з апокрифічними легендами. У підсумку залишається головна ідея переказу, в якій зміщуються акценти. Те, що колись було головним, стає другорядним, і на перший погляд відбувається заміна, а насправді практична сторона залишається незмінною.

Стосовно наших давніх богів, то зазвичай відомості подаються в літописах, «повчаннях», «словах», так званих апокрифічних відомостях. Проте і вони не описували обряди, а поспіхом «засуджували»: «не слушаая божественных словес, но аще плясци или гудци (скрипачи), или ин хто игрецъ позовет на игрище или на какое зборище идольское — то вси тамо текуть радуясь» (Галковський, 1913, 82) або ж давали загальні назви «ігрища бісовські», «іграи ідольські», «ігрища неподобні». А тому, як джерело знань про свята, обряди і звичаї наших предків для нас вкрай неповні, але надзвичайно важливі.

Світогляд далеких слов'ян, за уважного вивчення, вияв-

ляється складним комплексом елементів, з якого склалися вірування і звичаї народів. Причому потрібно зауважити, що основою цих звичаїв могли бути інші — як сусідні, так і далекі народи. У IX–X ст. світогляд досяг найвищого етапу свого розвитку, коли культ бога Перуна став державною релігією ранньої Русі. Однак на цьому етапі язичництво поступилося новій релігії — Християнству. Адже коли воно прийшло на землі Русі, воно вже мало тисячолітню історію в Європі. У європейському християнстві сформувалася філософська система, що ввбрала в себе найкращі досягнення того періоду.

Час у розумінні наших предків-язичників мислився циклічним і був замкненим у колі року. Циклічними були і свята, а значить, і діяння Богів. Наприклад, О.Потебня висував думку про те, що давньоіндійський бог Індра тотожний скандинавському Тору і слов'янському Перуну, які повертаються кожного року після своєї смерті (Потебня, 1865, 3). Таким же щорічним було повернення Ярила, а також його смерть у кінці вегетативного періоду зерна (Рибаков, 1981, 420). Лінійність сприйняття часу прийшла на Русь після прийняття Християнства (Україна, 1998, 116), а це дуже важливий інструмент, який вплинув на розвиток календарних практик українців.

Вивчення слов'янського календаря детально розглянув Б.Рибаков у ряді праць присвяченим язичництву Русі (Рибаков, 1981; Рыбаков, 1987) про які згадувалося в першій частині монографії. Основою для реконструкції календаря давніх слов'ян-язичників були глечики Черняхівської археологічної культури, знайдені в Україні.

Хоча знавці черняхівської культури критично поставилися до реконструкції календаря Б.Рибаковим. Ведучу роль у ній фахівці віддають східногерманським племенам готів. Проте Ю.Коловрат у своїй роботі вважає, що «реконструкцію календаря, виконану Б.Рибаковим, слід визнати правильною щодо східнослов'янського язичництва. І ось чому. Прийшовши на українські землі, східногерманські племена принесли з собою т.з. германський спосіб виробництва, елементи якого пізніше були запозичені місцевим слов'янським населенням... Цілком логічно припустити, що деяка частина солярно-аграрного

календаря (свята, дні молінь) також були запозичені в період тісного спілкування з германськими племенами черняхівської культури» (Коловрат, 2011, 31). Автор досить упевнено довів правомірність існування реконструкції календаря Б.Рибаковим. Тому прийємо реконструкцію давнього слов'янського календаря, здійснену саме Б.Рибаковим.

На глечиках, які досліджував Б.Рибаков, зображені риси і крапки, що відображали періоди аграрної діяльності відповідно до природно-кліматичних умов Подніпров'я. Відомо, що всі народи Європи того часу були вже землеробами і святкували основні періоди сонцевороту: зимовий та літній. У слов'ян і германців існували боги, які мали загальноіндоевропейське коріння (Гамкрелідзе, 1984).

Як зазначалося вище, семиденний тиждень з'явився в давньому Вавилоні, його прийняли єгиптяни, греки і римляни та більшість європейських народів. І уже звідти «тиждень і дні» прийшли на землі Русі, доказом є хоча б назва суботи.

Так от, з огляду на сказане постає питання, чи були покровителі днів тижня в українців. Достеменно стверджувати, що нам відомі боги — покровителі днів тижня не можемо. Хоча б з того факту, що дні тижня у нас рахуються. Проте деякі дослідники висувають гіпотези про те, що достеменно відомі божества неділі, четверга і п'ятниці (Коловрат, 2011, 37).

Щоб розібратися в цьому питанні, звернемося до праці дослідника історії народних вірувань східних слов'ян М.Гальковського (Гальковський, 1913). Учений приділив увагу дням тижня і припускав можливість того, що крім річних свят наші предки шанували також будь-який день тижня (Гальковський, 1913, 98). І далі впевнено повідомляє, що заступником четверга є язичницький бог Перун. Що ми знаємо про цього стародавнього бога? В образі Перуна в часи язичників-слов'ян уособлювалася грозова хмара, яка швидко насувалася на землю і несла дощ, запліднюючи землю. Відомо, що на той час наші предки були землеробами і повністю залежали від урожаю, який своєю чергою залежав від опадів, що випадали навесні та влітку. Чим більше теплих дощів, від яких земля париться, тобто робиться сирію та вологою, тим кращий і врожай. Але хмара несе із со-

бою не тільки дощ: з неї виривається сліпуча, нерідко вражаюча блискавка; хмара видає жахливий та таємничий грім.

(слово Перун походить від кореня -пар-пер- і суфікса -ун- і зіставляють з грецькою κεραυνός (грим, блискавка, громовий удар), а також з іменем індійського божества Індри — Parjanya — Parganya (блискавична хмара — від кореня -prg- (-prc-) розсікати, окроплювати. Литовське дієслово perieti означає: виробляти за допомогою теплоти, висиджувати, народжувати, творити. В санскриті корінь par зберігся у двох похідних словах: partr — хранитель і paru — сонце, вогонь, теплота (Гальковський, 1916, 19).

Отож Перун був божеством як благодійним, так і грізним. З уведенням християнства давні вірування в Перуна змішалися з новими християнськими: багато рис Перуна було перенесено на Іллію Пророка. І це зрозуміло, бо свято Іллі припадає на ту пору (початок серпня), коли починався сезон дощів і грому. В народному уявленні він все ж існує як язичницький бог у вогняній колісниці: «Ілля Пророк їде у вогняній колісниці небом і метає свої стріли в нечистого (біса)». Дожинаючи ниву залишали пучок недожатих колосків до Різдва (який називається Дідух і ставився на Різдво на шанованому місті — покуті під іконами), «залишити Іллі на бороду» — пам'ять про жертви, що колись приносили.

Перун у народному уявленні «на всіх наводить страх, бо б'є своїми вогненними стрілами, цебто громом, демонів, але може вдарити й злу людину, чому в нас — особливо в Західній Україні — аж до тепер збереглося стародавнє прокляття: «Бодай тебе Перун побив!» (Митрополит, 1992, 99). Або інші прокляття: «Хай поб'є тебе те, що в хмарі, іуде! Бий тя сила Божа! Хай його гнів Божий поб'є!» (Гнатюк, 2000, 64).

На думку Митрополита Іларіона, з часом з бога покровителя хліборобства, Перун перетворюється на воїна: спершу він «насилав дощ. А пізніше, з розвитком військових справ, Перун став богом воїном» (Митрополит Іларіон, 1992, 100). Поряд із тим, що: «Перун головно бог грому й блискавки, володар Неба. Він творча сила, що оживлює все, податель дощу. Пізніше це бог воїн, покровитель війська. Військо, на доказ вірності договору, клянеється завжди Перуном у Києві, де на одному з па-

горків стояв його прикрашений бовван: сам був дерев'яний, голова срібна, а вуса золоті. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу в вогненній колесниці. На зиму він замикає Небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає. Старе оповідання каже, що як прилетить з Вирію зозуля, вона будить Перуна з зимового сну, і він відмикає Небо й пускає на землю тепло. Тому й зозуля віщий птах» (Митрополит Іларіон, 1992, 98). І. Нечуй-Левицький ототожнює Перуна із Громовиком і доводить, що в народному баченні: «Більше всього грім і блискавка народу здавалися народіві війною, котру на небі веде якийсь бог в образі воїна... Він молодий панич, гарний, гордий і сміливий. Його руки в залізі, а ноги аж горять сріблом та золотом» (Нечуй-Левицький, 1992, 18).

Багато побутувало повір'їв стосовно грому та блискавок. Під час грому заборонялося свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грім заб'є. «Злі сили сильно бояться грому й шукають собі рятунку під деревами, тому там не слід ховатися, щоб випадком не вбило разом з нечистим. Правда, грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину говориться: "Він і грому не боїться"». Як грім ударить, треба хреститися, існує навіть приказка: «Грім не вдарить, мужик не перехреститься» (Митрополит Іларіон, 1992, 99).

Та що там гріха таїти, навіть досвідчена сучасна людина боїться грому і блискавки, як і тисячу років тому, адже вона може наробити багато неприємностей. Наразі сьогодні нас застерігають наперед непогодою і нагадують застережливі правила поведінки під час зливи.

У давні часи, як засвідчує Митрополит Іларіон, «була поширена ворожбитська книга «Громник», у якій подавалось багато різних повір'їв, наприклад: «Коли зростає луна і сильно загромить, то "великий муж помре". Громова стріла має цілющу силу й помагає від хворіб» (Митрополит Іларіон, 1992, 99).

В уявленні українця: «Перун посилає блискавки, що весною будять землю до життя й запліднюють її дощами. Блискавки проганяють, коли треба, хмари, а також злих демонів, і випускають на волю Світло. За переказами, коли блискавка щось

запалила, то гасити не можна, бо не загасиш, але можна загасити — молоком, особливо козиним, та сироваткою» (Митрополит Іларіон, 1992, 99).

Після прийняття християнства народна традиція перенесла функції Перуна на Пророка Ілля (Ілля-Громовержець), який уже, згідно з Біблією, був владикою стихій і культ якого встановився в грецьких землях у 13-й день календ (Нидерле, 1956, 393–394).

Митрополит Іларіон підтверджує цю думку і розширює список богів-громовиків культу Перуна: «був перенесений на Святих громовиків: Іллю, Михайла й ін. Постало кілька громових Свят: Гавриїла 13. VII, Кирика 15. VII, Іллі 20. VII, тріскупа Анна 25. VII, Паликопа — Пантелеймона 27. VII. Найпопулярніший громовик — це Ілля. Він їздить по Небу в вогненному возі, і головно — полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі, 20. VII, на Гуцульщині зветься “громовим Святом” . Володарем блискавки часто звать Паликопу (Пантелеймона) чи Палія. Архангол Михаїл під час грози носить ся на крилах по Небу й полює на злу силу» (Митрополит, 1992, 100). Цю думку продовжує В. Гнатюк: «Громовик досі є в великій пошані у гуцулів. В його честь обходять гуцули аж дванадцять громових свят. Вони припадають на отсі дні: 1) Петра Вериги (28 січня), 2) Антона (29 січня), 3) Прокопія (11 марта), 4) Гавриїла (7 квітня), 5) Бориса і Гліба (14 мая), 6) Прокопія (20 липня), 7) Антона (22 липня), 8) Гавриїла (25 липня), 9) Ілії (1 серпня), 10) Гліба і Бориса (5 серпня), 11) Пантелія (8 серпня), 12) Маковія (13 серпня)» (Гнатюк, 2000, 83).

Язичницькі вірування і звичаї після прийняття Християнства стали ядром народних переказів: *«Під час грози, коли Перун чи Ілля женеться за нечистою силою чи за демоном, треба конче позатикати комини, щоб ці сили часом не вскочили до хати. Крім цього, на двір, на зливу, за двері треба викинути навхрест покладані коцюбу та вилошника, щоб часом зла сила не забралася до хати й через двері»* (Митрополит Іларіон, 1992, 100). Тривалий час пам'ять про Перуна, Перунів богів — Громовиків трималася в народній уяві. Забувся спочатку Перун, потім Громовики, а звичаї шанування пам'яті про них

залишилися в днях тижня. Таким днем в українців став — четвер.

Можемо припустити, що четвер у кінці XIX ст. уже не був шанованим святковим днем, але пам'ять про нього, на думку М. Гальковського, залишилася в іронічній фразі: «після дощичка в четвер». «Можливо, — продовжує дослідник, що свято весни відбувалося у четвер після весняного дощу, який і тепер вважається чимось священним, у ньому намагаються намокнути, мийються цією водою для щастя та здоров'я, поклавши туди заздалегідь срібну монету. Фраза — «після дощичка в четвер» раніше могла означати: весняними святами; коли ж давнє святкування забулося, ця фраза стала означати — ніколи» (Гальковський, 1916, 98). М. Максимович також вважав, «що четвер у язичницькій слов'янщині вважався й навіть називався Перуновим днем» (Максимович, 2002, 63).

Отже, ймовірно, можемо вважати покровителем *четверга* язичницького бога — Перуна (Гальковський, 1916, 19; Лозко, 2005, 72; Войтович, 2002, 366; Максимович, 2002, 63). Особливих або конструктивних сумнівів не знайшлося.

Наступним днем розглянемо *п'ятницю*. Як вище зазначалося, у багатьох європейських народів п'ятий день тижня був названий на честь богині Венери — *dies Veneris*. Із джерел істориків, міфологів, богословів дізнаємося, що головною богинею східних слов'ян була Мокош (Лозко, 2005, 72; Рибаків, 1987, 661; Митрополит, 1992, 109; Нідерле, 1956, 397).

Л. Нідерле вважав Мокош богинею, яку знали східні слов'яни, проте іншим слов'янським племенам була не відомою (Нідерле, 1956, 397). До сонму богів, яких знали східні слов'яни, належать також Стрибог, Хорс, Семаргл і певною мірою також Троян, яким кияни, називаючи їх богами, приносили в жертву своїх синів та дочок. І далі вчений так визначає значення Мокоші: «Мокоша являла собою якесь божество, подібне до Афродіти чи Астарті, шанування якої в Києві перебуває у прямому зв'язку з впливом якогось східного культу» (Нідерле, 1956, 398).

І. Нечуй-Левицький вважав, що «народ празникував у честь Сонця п'ятницю... Що народ переніс на П'ятницю атрибути богині Сонця, те можна бачити в одній галицькій пісні:

*Ей скаржило ся світле Сонейко,
Світле Сонейко милому Богу:
Не буду, боже, рано сходжати...
Бо злі газдове (хазяїни) принаставали,
В неділю рано дрова рубали,
А ми до личка тріски порскали;
Бо злі газдині понаставали,
В п'ятницю рано хусти зваряли,
А ми на лице золу виливали;
А злі дівойки коси чесали,
А ми до личка волося метали.*

З цієї пісні ми бачимо, що сонце обидилося якраз тією роботою, що молодіці мають за гріх робити в п'ятницю, бо од тієї роботи летить курява, костриця, нечиста пара і може запорошити й замазати ясне лице богині Сонця» (Нечуй-Левицький, 1992, 12–13).

На жаль, пісня на яку посилається І. Нечуй-Левицький, не доводить того, що богиня Сонце — покровителька п'ятниці. У пісні згадується також день тижня — неділя. У П'ятницю і Неділю заборонялося виконувати будь-яку роботу (про заборони і практики святкування цих днів мова йде у розділах присвячених культурі П'ятниці і Неділі), проте у П'ятницю обов'язковим був піст і спогади про страсті Господні у неділю ж навпаки день спогадів про Воскресіння Господа і його діяння і насупроти вважалося майже гріхом постувати. Зрозуміло, що всі заборони це надбання нової віри — Християнства. Чи могла богиня Сонця (у І. Нечуя — Левицького Сонце це Богиня жіночого роду) бути покровителькою П'ятниці, можливо могла.

Цікаву точку зору з огляду на святкування п'ятниці подає Б. Рибаків: «по-перше про існування у праслов'ян щомісячних свят типу стародавніх календ, а, по-друге, про те, що ці свята були присвячені жіночому божеству, язичницькій попередниці Параскеви-П'ятниці — Мокоші. Можливо, і давній загальноруський торговий день — п'ятниця — пов'язаний із цією патріархальною традицією: щомісячний торг із розвитком обміну переріс у щотижневий п'ятничний “базарний день”» (Рибаків, 1987, 659). І далі, свідчить учений: «Побутування в давній Русі

щомісячних обрядів, які, безсумнівно, мали загальне походження з календами, підтверджуються таким джерелом, як “Стоглав”, запис питань Івана Грозного духовенству та відповідей цареві. Глава 93 присвячена пережиткам язичництва у руському побуті. Тут поряд з іграми і танцюваннями “над бочками і корчагами” ганьбляться і «каланды ... еже есть первый день коегождо месяца, но паче же марта месяца, празднование велие торжественно сотворяюще, играния много содевашася по еллинскому обычаю» собор заперещает «женская в народе плясания, срамна сущи».

Стоглав засуджує «играния всякая и позорствования, вжигаемая огнища в новыя месяцы... пред домом, яже скакати ...» и «прочия на новы месяцы волхвования сотворяюще». У цих іграх біля щомісячних багать брали участь не лише миряни, а й духовенство: «аще клирик — да извержется!» (Рибаків, 1987, 659).

Митрополит Іларіон свідчить, що Мокоша була сонцевою сестрою, вважалася в Україні покровителькою пологів і породіль, а також «Мокоша була богинею і пряжі. Це богиня-пряля. Коли вона ставилася до кого добре, то й пряла тому або за того. У Християнстві Мокошу замінила Параскева-П'ятниця» (Митрополит Іларіон, 1992, 109–110).

Таким чином, чи можемо бути впевнені, що п'ятниця була під покровительством язичницької богині Мокоші? Ймовірно, що ні. Деякі сумніви подав І. Нечуй-Левицький. Тому це питання потребує більш детального дослідження.

Стосовно неділі, то у більшості дослідників думка сходиться. Неділя була під покровительством Даждьбога (Дажбога) (Гальковський, 1913, 27; Рибаків, 1981, 405; Рибаків, 1987, 660; Митрополит, 1992, 102). Існують дві форми написання імені божества: Дажбог і Даждьбог, що слід, очевидно, вважати двома етапами в еволюції уявлень про сонячного бога. Спочатку бог сонця, дня і світла був пов'язаний з таким індоєвропейським корінням, як санскритське «dahati» — палити, палити, «daghā» — спалений, а поступово в землеробському середовищі народилася друга форма — «Даждьбог» (deus dator), бог податель благ (Рибаків, 1987, 641). Найменування Дажбога

означає бога, що дає (deus dator) — ім'я, яке дуже підходить до сонця або вогню. Воно, очевидно, є руським локальним позначенням Сварога, який насамперед давав урожай на полях, що мав у житті стародавніх слов'ян вирішальне значення (Нідерле, 1956, 395).

Учені Л. Нідерле та Б. Рибаків сходяться на думці, що Дажбог важливий персонаж слов'янської міфології. Він син Сварога. Сварог походить від санскритської Svar — світити, сяяти, блищати. Svar означає: 1) сонце; 2) сонячне світло, сонячне сяйво; 3) світлий простір вгорі, небо, як місцезнаходження праведників і богів (Гальковський, 1913, 16). У списку (XII ст.) слов'янського перекладу хроніки Іоанна Малали (перекладеної в X ст.) ім'я Сварог відповідає грецькому Гефесту, а сина Сварога — сонце — названо Дажбогом (Нідерле, 1956, 394). Як і Гефест, Сварог був засновником шлюбу та богом вогню. У Сварога був син Сонця Даждзьбог, який по батькові був Сварожич (Гальковський, 1913, 17). Він — син Сварога, як Аполлон — син Зевса (Рибаків, 1981, 405; Рибаків, 1987, 641). Митрополит Іларіон описує Сварога: «Він був основою всього, це прабог, владика світу. Сварог — батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі. Даждзьбог, бог сонця, був його сином. Сам Сварог спочиває, а світом правлять його діти, Сварожичі» (Митрополит Іларіон, 1992, 96).

У науковій літературі Сварог — це бог вогню, тому він опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. У грецькій мітології йому відповідні боги Гефест і Прометей. Щодо ковальства, то в Християнстві покровителем ковальства, замість Сварога, стали Святі Кузьма і Дем'ян (пам'ять 1–14 листопада) (Митрополит Іларіон, 1992, 97).

«Забобони, які обставили народне шанування п'ятниці, однаково оточували і культ неділі. — І ось неділя та п'ятниця не тільки з'явилися віщими днями, а й уособилися, видаються нам живими міфічними особами», — писав О. Веселовський (Веселовський, 1877d, 186). Поширеність звичаю шанувати «неділю», як щось особливе, а не день тижня, підтверджується пам'яткою, що має назву «слово истолковано мудростью от св. апостол и пророк и отец о твари и о дни рекомом неделе, яко не подобает

крестьяном кланятися недеде, ни целовати ее, зане тварь есть» (Гальковський, 1916, 78–83). Судячи з повчання — недільні дні в середньовічній Русі були днями щотижневого гострого суперництва християнства та язичництва, православного духовенства та волхвів-гуслярів, які керували ігрищами. Автор «Слова про ідолів» із скорботою зізнається, що дуже важко залучити народ до церкви, де немає ні дощу, ні завірюхи, де «покрову суццю і завітря дивну». Містяни, яких запрошують до храму, позіхають, почухуються, сонно потягуються і всіляко відмовляються, зважаючи на негоду. «Но аще плясцы или чудци, или ии кто игрецъ позоветь на игрище или на какое зборище идольское — то вси тамо текут (устремляются), радуясь ... и весь день тот предстоят позорьствующе тамо... А на позорищех на крову суццю, ни затишью, но многажды дождю и ветром дышюще или вьялици — то все приемлет радуясь, позоры дея на пагубу душам» (Гальковський, 1916, 82).

У низці слов'янських мов збереглося давнє значення слів: «позор» — видовище; «позорище» — театр. Автор, який відмовляв своїх співгромадян від участі в язичницьких святах, природно, не описував зміст бісівських ігрищ. У «Слові...» йдеться про «а невернии написавше свет в болване и кланяются твари, то таковыи творца хоулять», тобто кланяються «тварі» виробу людських рук. Виходить, ніби був бовдур (ідол), що зображував світло; але це не статуя, а мальовниче зображення, оскільки це «світло» писали. Автор прагнув довести, що ідол, який зображував світло, не міг бути подателем світла. В літературі і наукових дослідженнях не міститься жодних відомостей щодо ідола чи будь-якого мальовничого зображення світла, якому наші предки віддавали пошану і благоговіння.

Отже, зі слова «про неділю» видно, що у давній Русі шанували «Неділю», як щось самостійне, а не як день, присвячений у Християнстві спогадам про воскресіння Спасителя. На відміну від своїх європейських сучасників, які зберегли ім'я Сонця в позначеннях тижневого дня, частково поступилися церкві і не називали перший день тижня ні днем Сонця, ні днем Дажбога. І прийняти відразу православне позначення «воскресіння», очевидно, не захотіли, придумавши особливе ім'я — «неділя»,

день відпочинку, ледарства. Тому, можливо, церковний автор, що писав про цей день, вдався до умовної назви: «Слово о творении рук человеческих и о так называемом («рекомом») дне — «неделе».

Підстави для шанування того чи іншого дня тижня з часом в народній пам'яті загубилися. Проте залишалася пам'ять про дні, в які, за звичаями предків, з веселощами, іграми, співами, хороводами годиться вшанувати їх. Тривалий час церковна влада загрожувала і вгамовувала народ за розгул, але про язичництво в його безпосередньому вигляді не згадувала. Народ проводив час за язичницькими звичаями, але що означали ті чи інші обряди на цих ігрищах, ніхто вже не знав, а ми можемо тільки здогадуватися.

Тож можемо зробити висновки, що існували Боги, яким були присвячені дні, про це свідчать наведені вище дослідження. Ймовірно, спочатку це був один день на місяць, особливо в березні. Потім у народі виробилися звичаї шанувати не тільки один день, а декілька на місяць, а потім і кожного тижня. А якщо згадати, що народ наділяв усе довкілля душею, то й дні тижнів повинні мати свою душу, а також Бога-божка — покровителя цього дня. Таким чином, фантазія народу вважала четвер, п'ятницю і неділю Богами-покровителями. Проте, по-перше, сумнівними є покровителі Боги цих днів. А, по-друге, чому народ вибрав тільки ці три дні? Звичайно, аргументом не може бути те, що вигадки і кмітливості народу не вистачило. Тож Християнство спробувало по-своєму розв'язати ці питання. Воно зробило спробу персоніфікувати також понеділок і середу. Але про це йтиметься у відповідних розділах: «Понеділок», «Середа». Відзначимо, що на відміну від інших днів тижня вівторок не має у традиціях українців такого розмаїття народних практик, пов'язаних із святково-обрядовим циклом.

ДОБА: ДЕНЬ І НІЧ

Окремо розглянемо важливість доби в українському народному календарі. Поняття «доба» з'явилося порівняно нещодавно, про що свідчить відсутність загального для слов'ян хрононіму зі значенням «доба» (укр., пол. *doba (з XVIII ст.), чеш., словац., луж., словен. *dbnb і nokť, добу з формою «стик дня та ночі» (з XVIII ст.) та день, біл. сутш і день, ст.-слов., калька з грец. дьноноштїт (Ізборник Святослава 1073), болг. ден, денонощі, діал. ден-нош, др.-серб., ноштеднще, ноштедница, ноштедпстеује, макед. ден, денонокі). Замість «доба» вживалося слово «день». При цьому «день» (у значенні доби) ділився на частини (світлу і темну): день у прямому сенсі та ніч.

Доба починалася не опівночі, як це прийнято тепер, а в період, коли люди прокидалися і бралися за роботу. З прийняттям християнства зазвичай це збігалося з ранковим богослужінням («заутренею»). «Заутрення» починалася ще перед зорею і закінчувалося до сходу сонця. Князь XII ст. Володимир Мономах писав у «Повчанні дітям»: «Хай не застане вас сонце на постелі, — так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні. Вранішню воздавши богові хвалу, і потім, коли сходить сонце, і побачивши сонце, [слід] прославити бога з радістю. Бо сказано: “Просвіти очі мої, Христе боже, ти, що дав мені еси світ твій прекрасний”. І ще: “Господи, приложи мені рік до року, щоб надалі, в гріхах своїх покаявшись, виправив я живоття [своє]”. Так хвалю я бога і сівши думати з дружиною, [і коли маю] людей

розсуджувати, або на лов їхати, або поїздити [за даниною], або лягти спати. Спання в полудне назначене єсть богом: о ту пору бо почиває і звір, і птиці, і люди» (Літопис руський, 1989).

За давньоруським рахунком, з першої години дня люди поверталися до своїх справ. Час від 3 години до «полудня» — період «обіду». У цей час в церкві служилася «обідня». «Південь» наставав о 6-7 годині. До заходу сонця правилася церковна служба — «вечірня», причому час після «вечірні» називався «надвечір». Ніч тривала від кінця сутінків до першої зорі.

Система давнього відліку часу відрізнялася від сучасної, і через це наявні в джерелах вказівки на частини доби потребують переведення на відповідний годинник згідно з прийнятим тепер поділом доби. Вимірюючи добовий час, русичі керувалися спостереженнями за природною зміною дня і ночі і пов'язували їх з годинами церковних богослужінь. У літописних джерелах час, який припадає на ту чи іншу подію, часто вказується не в годинах, а в церковних службах.

Зазначимо, що в ранішньому церковному календарі розподіл «денного» і «нічного» часу був неоднаковим для різних місяців. На сучасному етапі в нашому побуті день умовно дорівнює ночі упродовж усього року (12 год. + 12 год.), а рахунок часу ведеться суцільний (1–24). Але за часів Русі, залежно від того чи іншого числа і місяця, тривалість дня (а відповідно і ночі) коливалася від 7 до 17 години. Ці коливання цілком залежали від природної зміни темної та світлої частин доби і пов'язані були зі зміною природних явищ.

Рубіж (початок і кінець) доби не мав точного визначення: насправді це були час півночі, схід сонця або захід сонця. У народному календарі свято настає зазвичай із заходом сонця напередодні (іноді навіть з полудня попереднього дня), тоді ж набувають чинності приписи і заборони, які його стосуються. Відповідно знімалися ці обмеження після заходу сонця або навіть із середини святкового дня. Загальні для всіх слов'ян поняття «ранок», «день», «вечір», «ніч» не мають точних часових значень та меж, наприклад, час від заходу сонця до півночі може вважатися як частиною дня (вечора), так і частиною ночі. Як свідчить Я. Головацький: «На означеніє часу перед сходом

е слова: зорі (на зорях), бряск, досвіт (з досвітом, досвіта), світ; потім кажуть: з сонцем, раненько, ранісько, рано; під полудне, полудень, з полудня; далій: підвечір, надвечір, вечер; сумерки, смерком; потім зачинався ніч, але тут еще розличають, кажучи: сночі (серб. синочь), відти: спішний (снічний), також: даві, замість вчера ввечер; о пізній вечері; первосни; північ (глуха, глупа); перші півні (кури), другі» (Головацький, 1847).

Отже, з часом доба отримує ціннісні та символічні характеристики, якими визначаються магичні приписи та заборони ритуального, господарського та побутового характеру. В основі аксіології доби лежить кардинальна опозиція день-ніч і співвідноситься з опозиціями світло-темрява, сонце-місяць, життя-смерть, космос-хаос, чоловічий-жіночий. День трактується як час, сприятливий для людини у всіх її справах. «Слово день уживався у нас також і в женських роді: днина, відтак проізошло слово днині, нині, так як від день проізошло днесь» (Головацький, 1847). Ніч — це час несприятливий і небезпечний, вона не належить людині, а перебуває у владі «злих» (потойбічних) сил. Особливого символічного та оціночного значення надається кульмінаційним точкам добового циклу — полудню та півночі, а також межі між денним світлом та нічною темрявою — сходу та заходу сонця (ранкова та вечірня зоря).

Доба регламентує виконання календарних, сімейних та інших оказіональних обрядів, їх етапів та окремих дій. Наприклад, передвесільні церемонії в будинку нареченої були приурочені до вечора, вінчання відбувалося вранці або вдень, перший шлюбний акт — вночі.

У похоронному обряді заборонялося вночі оплакувати небіжчика і голосити, здійснювати поховання після заходу сонця або після полудня. Хоча, скоріше, це вже змінений звичай, адже в літописах знаходимо повідомлення про поховання князя Володимира. Так, тіло його було загорнуте в килим і виносили не через двері, а через спеціально зроблений пролом в стіні вночі (Анучин, 1890, 2; Котляревський, 1868, 124).

Залишився до певного часу звичай сидіти усю ніч з померлим родичем (нажаль, такий звичай зник у сучасних містах і селах України). Пояснення цьому закорінене в далекому мину-

лому і віруваннях наших предків. Примітивній людині смерть ніколи не уявляється актом природним і неминучим. Таке розуміння природності смерті приходить з дуже розвиненим реалізмом думки; для примітивної ж людини смерть — це результат чийогось злого наслання, діло якоїсь злої сили, ворогів або чужородців. Тому справа родичів — передусім зробити все можливе, щоб вирвати нещасливця з влади злих супротивних сил і вернути його до життя. У наших предків було бажання прийти на поміч померлому, захистити його й допомогти повернутись. Таку мету, на думку М. Грушевського, «мають посидження при мерці, охорона його тіла аж доки розклад не покаже, що душа не може чи не хоче вертатися до тіла. Такі звичаї в різних формах практикуються у різних народів й існують і досі у нас подекуди. Рідні і близькі вважають своїм обов'язком сидіти при небіжчику до похорону, і тим часом, як звичайно, час сходить у забавах, розмовах, читають молитви, слухають псалтирі і т. д., — подекуди практикуються також заходи коло оживлювання мерця». Нам сьогоднішнім здаються жорсткими, безжалісними звичаї і обряди про які згадує М. Грушевський: «Вечером збирається молодіж і виправляє страшні, варварські річи з трупом. Наприклад, тягають мерця за ноги і кличуть, щоби встав та бавився з ними, тягають за волосся і питають, чи відгадає, хто потяг, тягають стеблом чи галузкою з чатинного дерева небіжчикові попід ніс, скобочуть його, щоб засміявся і т. д. І все те діється в очах рідні, котра, одначе, не може запротестувати проти того, бо не може ломити звичаю». І далі автор пояснює: «Таке ж значення мають заклики до небіжчика, аби вернувся, докори, що він покинув рідних; нагадування йому достатків і добра, котрим він тішився за життя, і описування в темних красках того, що чекає його в могилі — все те, з чим стрічаємося в похороннім голосінні.

Коли ясним стає, що “душа” не вертається, родичі вважають потрібним поховати тіло з усякою увагою, щоб не порушити інтересів покійника, не образити його і не зіставити в потребі по щось вертатись до старого житла і до покиненої родини» (Грушевський, 1993, 146).

Одним з обов'язкових елементів похорону є похоронний

плач і жалоба, котра потім повторюється в певних приписаних моментах. Ця періодичність чи повторюваність у нас тепер переважно загубилася або ослабла, але давня, мабуть, втримувалась ще тривалий час. У московськiм «Стоглаві» (1551) читаємо: в троїцьку суботу по селах і погостах сходяться мужі і жени на жальниках (могилах) і плачуться на гробах з великим криком, а коли почнуть грати скоморохи, гудці і перегудниці, люди, перервавши плач, починають стрибати і танцювати, і в долоні бити, і пісні сатанинські співати (Стоглав, 1862, гл. 41, пит. 23). Це свідчить про те, що похоронний плач у східних слов'ян періодично повторювався на поминках і на святах, коли відбувалося обрядове годування небіжчиків. З часом, з розвитком Християнства, вони змінюються набираючи нової форми, тобто здебільшого проходять в повній тиші або звелися до кількох обрядом приписаних фраз («Позарастили ті стежки й доріжки, де ходили ваші білі ніжки», «Нехай із святими спочивають і нас грішних дожидають»).

Поряд з плачем і жалобою склалися й поминальні звичаї. За часів Русі поминання мало характер свята з піснями, іграми, розвагами. Журба переходила у веселощі і забави, які відбувалися на «тризнах». «Тризна» первісно означала воєнні забави, ігри під час похорону воїнів і старшин. У різних формах такі ігри були у примітивних народів, будучи до певної міри продовженням охорони небіжчика, яка відбувалась на посиденьках перед похованням.

Давнє літературне свідчення про слов'янські поминання подає Київський літопис, у якому розповідається про плач і тризну на могилі Ігоря, інсценізовану відповідно до звичаїв княгинєю Ольгою. «Слово о полку Ігоревім» є колективним плачем «руських жен» по чоловіках, страчених в Ігоревім поході. Волинський літопис, описуючи смерть кн. Володимира Васильковича, згадує плач княгині над ним, одначе переказує його вже в суто християнських формах, зате плач «ліпших мужів володимирських», може слугувати ілюстрацією, так би мовити, громадських, офіціальних плачів, що їх проводила місцева старшина.

З похованнями також пов'язано безліч охоронно-лікувальних звичаїв. Наприклад, якщо у людини болять зуби, треба взя-

ти за палець небіжчика, аби зуби «замертвіли», або вдові, яка має намір знову вийти заміж, потрібно потягати покійника за ноги перед тим, як його кладуть у домовину; все зав'язане на покійнику розв'язується; на труну не кладуть нічого металевого, щоб не згнило з небіжчиком; відбувається прощання покійного з хатою (удар об поріг), на знак, що він більше не повернеться, та ін.

Наведемо кілька плачів, пов'язаних з практикуванням календарних свят українців:

Коли ж мені тебе, моя дружиночко, дождидать?

Коли мені столи застелять?

Чи мені на Різдво,

Чи мені на Великдень,

Чи на святу неділоньку?

А чи мені з Миколи —

Та й ніколи?

***

Сестричко моя, павочко,

Куди ти полинула?

Промов до нас словечко,

Бо твої дружки стоять смутні та невеселі.

Чого на нас розсердилась?

Якої ж ти хати забажала,

смутної та невеселої?

У нас хата веселая, з вікнами,

Видная, хорошая,

А твоя темная,

А такая невидная!

Коли ж ти, сестро, в гості до нас прийдеши?

Чи к Рожеству? чи к Святій Неділі?

От к Рожеству сніги позамітають,

А од Великодня води порозливають,

К Святій Неділі трави позаростають,

А я сестру виглядатиму,

Куди до нас в гості прийде! (Грушевський, 1993, 153–154).

У цих прикладах чітко розписано свята, на яких практикуються обов'язкові поминання померлих родичів.

Магічні обряди лікування та будь-які заговори наказують здійснювати до сходу сонця. Доба як цілісний замкнутий цикл може надавати деякого магічного значення: створені протягом доби ритуальні предмети наділяються захисними та продукуючими властивостями; магічні лікувальні ритуали відбуваються на ранковій та вечірній зорі (часто «на трьох зорях»). Так, знахарі, щоб зняти порчу тричі «відшепчують» хворого — вранці, вдень та ввечері. У заговорах за допомогою звертаються до «зорі»: «Зоря ранкова, зоря полуденна, зоря вечірня, зоря північна...».

Розподіл доби різниться міфологічним трактуванням (час людини та час потойбічних сил), а також оцінюванням (сприятливий та небезпечний час), ритуальним змістом (приуроченість обрядових та магічних дій), повсякденній поведінці: день — час бадьорості та праці (наприклад, згадаємо «ночі не знати» — «тяжко трудитися»), ніч — час сну та відпочинку.

Роль доби в обрядовому регламенті позначено у календарних номінаціях: хрононіми ніч Івана Купала, Щедрий вечір тощо, а також у співвідношенні назв відрізків доби та приурочених до них трапез (veser — у значенні «вечір», «вечір» і «вечеря»), obed — «обід» і «полуденний час», pokdbnb — «полудень» і pokdbnb «полудник», zautra — «завтра» і zautrak — «сніданок» тощо).

Ніч — найбільш маркований час доби, пов'язаний із великою кількістю приписів та заборон. Найчастіше її межами є захід і схід сонця, а кульмінацією — північ. Часто вирізняється також час від півночі до перших півнів. Вночі з'являються та діють міфологічні персонажі: відьми літають на шабаш, обертаються тваринами та предметами, відбирають молоко у корів, знищують урожай; вила танцюють і співають, богинки та мори душать і викрадають людей, духи нехрещених дітей літають, плачуть і просять дати їм ім'я; нічніці не дають спати дітям, нечисті покійники залишають могили і вирушають до своїх жертв, нечиста сила збиває людей зі шляху (Войтович, 2015, 57-81; Кирців, 1987, 246). Вночі людина найбільше схильна до небезпеки, тому після заходу сонця остерігалися виходити з дому (передусім діти, вагітні жінки, породіллі), дотримувалися численних

заборон (вони були особливо суворими в деякі дні та періоди року): заборона прями, дивитися в дзеркало або у воду тощо.

Ніч асоціюється з тишею та мовчанням, уночі забороняється голосно говорити та співати. Всі нічні звуки приписувалися нечистій силі (здійнятим домовим шум у будинку) або зловісним нічним птахам (сові, пугачу та ін.). Вночі людина (насамперед діти) особливо схильна до хвороби (водянка, безсоння). Лежачи спати, як оберіг промовляли спеціальні молитви «на сон», хрестили вікна та двері, бажали один одному на добраніч, увечері господиня прощалася з вогнем у печі тощо.

Усе, що залишалось на ніч, особливо «на вулиці», вважалося небезпечним: пелюшки, що висіли всю ніч на вулиці, слід було потрясти над вогнем перш ніж загортати в них дитину. Не можна було залишати на ніч незакінчену роботу, наприклад кросна слід було накривати полотном, інакше вночі приходив домовик і ткав, від чого ткаля потім могла занедужати. Проте з магічною метою спеціально залишали предмети, щоб вони «переночували» і набули магічної сили, наприклад перед Юр'євим днем йшли до млина і набирали води, посудину з водою ставили на поріг, у воду клали трави (здоровець), а наступного дня «до сонця» всі вмивалися цією водою — для здоров'я та взаємної любові, так само мали «переночувати» зібрані напередодні Юр'євого дня лікувальні трави.

Одночасно нічний час визнається найбільш сприятливим для здійснення деяких важливих магічних дій та ритуалів (як позитивного, так і негативного спрямування): переїзду до нового будинку, сватання, весільного застілля, захисної магії (обхідів села, прогону худоби між вогнем у разі епізоотії тощо), деяких видів лікування (купання дитини), ритуалів на виведення домашніх комах, викликанням дощу під час посухи, виготовленням магічних предметів (повсякденного полотна, сорочки), жертвопринесенням (у сербів та болгар залишали варену кукурдзу на ніч на дворі для ведмеда в день св. Андрія) тощо.

Для українців великого значення мало будівництво хати. З огляду на це вибір місця для її побудови й самі закладки супроводжувались нічними магічними обрядами. Перед тим, як мали намір побудувати хату, визначалося місце її розташуван-

ня; на всіх чотирьох кутах майбутньої хати викопували невеликі ямки, в які насипали жито чи пшеницю або ж насипали збіжжя без ямок, купками. І якщо протягом ночі (або трьох діб) ніхто не доторкнеться до цього жита чи пшениці, то на обраному місці можна будувати хату. Якщо ж ні, то не можна, бо тут «чорти будуть товктись». В Ушицькому та Проскурівському повітах, розміривши місце для хати, в'яжуть дерево, копають ями для стовпів, насипають туди жита, щоб Бог послав довгий вік; потім на ніч кладуть до кожного з чотирьох вузлів по цілушці хліба й ставлять по склянці води. Якщо наступного дня виявиться, що до води й хліба ніхто не торкався, або навіть коли вода прибуде так, що перехлюпуватиме через вінця, то це є доброю ознакою; якщо ж виявиться, що до води і хліба хтось доторкався, то це віщує нещастя, і щоб попередити його, багато хто відразу ж звертається до знахарок або до ворожбитів. Під час самих закладин не повинен бути присутнім ніхто із сторонніх, інакше йому неминуче загрожує велике лихо. Подекуди в Проскурівському повіті після того, як визначено місце для будівлі, господарня пече кілька хлібин і на одній з них робить якусь позначку: якщо потім позначений хліб виявиться гладеньким, то господареві добре вестиметься в новій хаті; а якщо шерехатим, то погано, і тоді звертаються до ворожбитів (Булашев, 1992, 166–167).

Увечері, коли вчиняють хліб, беруть жмут овечої вовни, розстеляють її на місці, визначеному для побудови хати, а на розстелену вовну ставлять порожній глечик. Наступного дня, вранці, викручують вовну: якщо в ній буде хоч крапля вологи, це добра ознака, і навпаки. У новопобудовану хату насамперед вносять ікони і вішають їх у красному куті; під ними, на покутті, ставлять діжу; на стіл кладуть хліб із сіллю. У Подільській губернії до нової хати на першу ніч впускають чорного півня й курку, на другу — чорну кішку й kota, і лише після цього переходять в неї жити удосвіта, з хлібом у руках. Будуючи повітки, насамперед намагаються дізнатися, чи не зайняте визначене для них місце чортом. Для цього на початку будування кладуть на ніч в усіх чотирьох кутах обраного місця по крайцю хліба і по жмені жита: якщо хліб і жито на ранок залишаться недоторканими, то місце годиться до побудови. А взагалі, в повітках,

особливо призначених для коней, як правило, оселяється чорт; а тому їх ніколи не треба освітлювати, не слід і свистіти, аби там не дратувати диявола, котрий, щоб відомстити, може замордувати коней.

Але найулюбленишим місцеперебуванням чорта, на думку селянина, постійним житлом є млин. «Тут він по ночах меле тютюн і звичайно передражнює людей, що ночують на млині. У млиновій печі ніколи не слід смажити сала: це дуже дратує чорта, який боїться свиней. Один чоловік якось засмажив було на млині сало і став його їсти. Розгніваний чорт убгав йому в руку жабу замість сала і чоловік той ледь було не проковтнув її (Ушицький повіт)» (Булашев, 1992, 166–167).

Вночі відбувалося ворожіння (на заміжжя, на долю, здоров'я тощо), ворожба, чаклунство, наведення пристриту, відбирання молока у корів і врожаю з полів, ритуальні бешкетування, рядження. Вночі приходили до новонароджених орисниці та суджениці і передбачали їхню долю. В поминальні дні, на Різдво та інші свята, на ніч залишали на столі їжу для померлих, чекаючи на їх прихід, на Трійцю залишали на ніч їжу русалкам.

У нашому річному календарі поряд із святковими днями посідають особливі ночі, в які відбуваються дива.

На думку І. Франка (Франко, 1898, 205), М. Грушевського (Грушевський, 1993, 174), *свято Введення* є початком нового господарського року. Тому в цей день було важливо таке: «хто перший прийде рано до хати, буде першим «полазником» на новий рік: він приносить добро або лихо. Тому сусіди стримуються заходити зрана до чужої хати на Воведеніє, так само як на Різдво і Великдень, щоб потім не було образ, що вони принесли нещастя. «Коли увійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то се добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хворий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити — то се злий знак» (Франко, 1898, 205).

У східних районах України ще донедавна зберігався, як на погляд сучасної людини, дивний звичай святити воду в *Ніч проти Введення* (21 листопада): дівчата або жінки йшли на місце, де три води докупи зійшлися — три струмки зливалися в одне

русло. Набирали дівчата у глечик води, запалювали два поліна, а коли вогонь добре розгорався, тримали їх над череп'яною мискою і лили воду так, щоб вона проходила поміж двома вогнями, нашіптували молитви (Воропай, 1958а, 14–15). Вважалося, що така «свячена» вода використовується дівчатами для «привернення» парубка до дівки також така вода допомагає від хвороби і уроків.

Опівночі Введення жінки сідали голі на порозі і пряли самосівні коноплі. День перед тим і в саме свято обсипали корови сім'ям і мастили маслом вим'я, щоб давали молока багато, і обкурювали їх з різними приговорами, аби ніхто не відбирав того молока. Варили густу «киселицю», щоб була густа сметана. Ворожили на різних прикметах, передбачаючи який буде рік («скільки на Воведеніє води, стільки на Юрія трави; як на введеніє вода, в літі молоко» і т. ін.) (Грушевський, 1993, 174).

Різдвяна ніч — в цю ніч відбуваються чарівні події, адже на вечерю приходять померлі душі родичів: «приходять усі добрі духи (душі) разом з богом урожаю та скотім богом вечеряти. Тому коли сідали за Святу Вечерю, то застеляли лавки, а перед тим як сісти — дмухали на місце, щоб не сісти на духа (душу). Зрозуміло, що й зайву мисочку та ложку ставили для добрих духів та для відсутніх членів родини...» (Килимник, 1964а, 24), худоба розмовляє із своїми покровителями-богами: «Пращури вірили, що в сіні “ховається” доля худібки — скотій бог — перебувають невидимі духи тварин свійських — корів, волів, коней, овець, кіз та домашньої птиці... Духи тварин споглядатимуть Святу Вечерю й матимуть на сіні свою» (Килимник, 1964а, 26), а також: «Підстеляється у цю ніч всій худібці не солома, а сіно. Бо в цю ніч, Святу Ніч, худібка розмовлятиме з богом скотім та з богом урожаю — сонцем, а разом з духами-опікунами “домашнього огнища” — господарства. Ось саме тому господар дуже добре годує худібку, пестить, розчісує згреблом, розмовляє з нею... А коли бог та духи запитають худібку, чи добре з нею поводитьься господар, чи пестить, чи добре доглядає, годує, і худібка похвалить господаря, то бог скотій та бог сонце дадуть добробут в господарстві іще більший, іще кращий: і урожай, і приплід, і добрий покіс...» (Килимник, 1964а, 27).

Практикувалися захисні на урожай звичаї, що їх записав І. Франко: «На Святий вечір як засядуть до вечері, то перед стравою дає Господиня всім глодати камінь. Коли камінь обійде за чергою всіх при столі, Господиня говорить ніби здивована:

— Ов, тільки вас їло, а він ще не початий !

А всі відповідають:

— Та бо не можемо.

На се Господиня мовить:

— То щоби так і миши, кертиці і всяка ириці не могла гризти ані збіжа, ані полотна ані нічого в нашім домі» (Франко, 1898, 165); «На святий вечір коли поставлять на стіл капусту, повинні всі сидіти тихо і не брати за ложки. Тоді господиня говорить:

— їжте, діти, капусту!

— Не хочемо! — відповідають усі хором.

— Іжте, діти, капусту! — припрошує вона знов.

— Не хочемо. — їжте, діти, капусту! — взиває Господина третій раз.

— Не хочемо.

— Ну, коли не їсте, то нехай же її в літі й гусільниця не їсть.

Тільки по тім зачинають їсти і вірять, що після сего гусільниця на рік уже не рушить їх капусти» (Франко, 1898, 168).

Новорічна ніч. Багато вірувань присвячені новорічній ночі (на Василя), яка розкриває для побожних і праведних людей небо, так що вони можуть випросити собі що хочуть, перетворює воду в вино (повір'я загальнослов'янське).

З віщуванням цієї новорічної ночі пов'язані різні форми ворожіння, що практикуються господарями і молоддю, — здебільшого аналогічні з тими, що практикуються на Катерину — Андрія і на Різдво.

З повагою ставилися українці як до вогню, так і до печі в цілому. Гуцули вважали Новорічну ніч — свято печі: «Цілий рік вона робить службу, а на Василя іде в танець, вона ся віддає». Тому її гарно вимащують на Маланки — аби не кляла, що не машена. Ніхто не спить на ній тої ночі, ані сідає — «бо тяжко їй танцювати»; «Нехай ніч спочине»; «Василь із Маланкою приходять танцювати [на печі?] — аби їм не перешкоджати». На піч кладуть овес — «на коровай, так, як і у нас на весіллі, і їй дає ся

вівса, як ся віддає»; «Аби мала чим коня годувати, бо вона їде у місто, на герц» (Грушевський, 1993, 192).

Люди вірили в те, що в *Ніч під Водохреща* та на *Йордан* вода в криницях і потоках стає чарівною, цілющою, освяченою. Тому намагалися якнайшвидше набрати опівночі перед Водохрещем воду в річці (бо вона нібито перетворюється на вино), зачерпнути з річки освячену священником воду (бо в цей час вона має найбільшу святість), першим прийти з «йорданською» водою додому, щоб бути щасливим. Із уявленнями про святість «йорданської» води пов'язана також поширена у минулому повсюдно в Карпатах заборона прати у річці впродовж певного періоду після Водохреща — 7, 12, 14 днів (подекуди її дотримуються й досі). В окремих гуцульських селах вірили, що внаслідок її порушення село «битимуть» бурі, зливи zalиватимуть поля і городи тощо (Горошко, 2011, 91–92). Така заборона була відома й жителям інших регіонів України. На Рівненщині, наприклад, вважали, що прати після Водохреща — гріх, тому зазвичай брались до цієї роботи наступного дня після Василя, яке називали святом «Василевого батька» (Горошко, 2011, 92). На Харківщині упродовж тижня після Хрещення не прали білизну, щоб не осквернити святу воду (Чернявська, 1893, 89).

В переказах українців вважалося, що в той момент, як священник занурює хрест у воду, всі чорти та всяка нечиста сила вистрибує з річки і залишається на землі до того часу, аж поки якась із жінок не прийде на річку прати білизну. Коли брудна білизна опуститься у воду, то разом з нею впірнають у воду і всі чорти, що мерзли на землі. А тому побожні бабусі колись не дозволяли своїм невісткам прати білизну упродовж цілого тижня після Водохреща. Тому й не прали, «щоб більше вигибло нечистої сили від водосвятських морозів» (Воропай, 1958, 123; Скуратівський, 1994, 61–62). О. Воропай записав цікавий спогад щодо заборони прати після Водохреща: «Моя теща, — згадує Свирид Галушка, — цілий місяць, було, і сама на річку не йшла, і інших не пускала — така була завзята проти чортів!... Жінка не раз жартома сперечалася з нею: “Та що вони вам, мамо, зробили ті чорти — що ви на них так напосілися?” Де там!... і слухати не хотіла, а тепер, мабуть, у пеклі за все те

одвіт держить ня — А, може, в раю? — Мабуть, ні, бо таким, як вона, — царство їй небесне, — і в пеклі тісно, а про рай — говорити нічого. Така була!» (Воропай, 1958, 123).

На Поділлі ввечері напередодні Водохреща кропили свяченою водою усіх членів сім'ї, хату, інші будівлі, криницю, худобу. Питтям свяченої води розпочинали й вечерю на другий Святий вечір (Курочкін, 1994, 371). За даними М. Дикарева, З. Царика, П. Іванова, Ю. Климця, В. Щелоковської, К. Мрочка, з їхніх польових спостережень, подібних звичаїв дотримувались у давнину, а подекуди дотримуються й досі, на Слобожанщині, Опіллі, Наддніпрянщині, Поліссі, Покутті (Горошко, 2011).

Вода на Водохреще, в народному уявленні, забезпечує від недуг на цілий рік, а хворим повертає здоров'я. Вода, набрана в посудину на Водохреще, наділялася особливими лікувальними властивостями за умови правильних заговорів: «Яка ся вода здорова, таки би сме здорові як сеся вода!». На Гуцульщині примовляли, лікуючись від недуги: «Водичко-Йорданичко! Вмиваеш луги-береги, коріне, біле каміне — умий сего хрещеного, чисто вчіненого гніву, ненависти і від усикого лиха». При цьому знахар давав кволу напоитися води, принесеної до схід сонця, та обливав нею болоче місце.

За свідченням В. Шухевича, дівчина, умиваючись водою з джерела над сухарем із пшеничного борошна (який потім висушувала, товкла й давала до страви хлопцеві, щоб одружився з нею), примовляла: «Добрий день, водичко-арданичко, найстарша царичко! Обмиваеш гори, коріне, каміне, обмий і мене, народжену, хрещену (ім'я) від усякої мерзи, від пагуби» (Шухевич, 1904, 204)

Ще одним предметом, який також знайшов своє застосування в царині лікувальної і охоронної магії (лікування людей, худоби, охорона дому), було тісто, яким у деяких селах у вечір під Водохреще писали хрести або трійці над вікнами, дверима, на стінах хати. Задля посилення магичних властивостей таке тісто часто замішували на свяченій воді (Вархол, 1982, 294; Домбчевська, 1938, 29; Здоровега, 1983, 235; Курочкін, 1978, 110; Лепкий, 1888, 142; Онищук, 1912, 27; Турянська, 1934, 26; Шухевич, 1999, 208; Schnajder, 1912, 210).

Великодня ніч (мертвецька, або навська ніч). Великодня ніч це свята ніч, чарівна ніч, благодійна, радісна, ніч щастя! Так вірили тисячоліття тому наші далекі предки. Цю ніч С. Килимник пов'язує з приходом і зустріччю Великого дня, новолітнього весняного, благодійного й життєдайного Сонця. Новий рік у давнину відзначався навесні. Це була ніч, коли духи-душі давно померлих дідів-прапрадідів приходили й вільно ходили по землі свого роду, своєї родини. В цю ніч пов'язані між собою дідьки, упирі, перекидьки, обертні, мольфари, чародії, вовкулаки, відьми — всі лихі і до людини неприхильні сили. У цю ніч ці лихі сили неспроможні були заподіяти зла, хоч і намагалися. Вважалося, що у цю ніч покійників немає, бо всі вони після великого четверга, аж до «провід» перебувають на землі й покійниками не вважаються. Вони в цей час лише діють на добро й зла не чинять нікому; вони ж і лихі сили «пов'язали». З цього приводу М. Грушевський зауважував: «Одмічу натомість замітку, подано дослідниками ритуалу Слобідщини, що згадуючи померлих предків на великдень, не можна називати їх помершими, бо в сей день усі живі, і небіжчики чують, що говорять їх діти. Тому називають їх просто “родителями, родичами, приятелями” — “нехай легенько згадається нашим родителям”» (Грушевський, 1993, 209).

На основі вірувань та переказів Г. Квітка-Основ'яненко написав оповідання під назвою «Мертвецький Великдень». У цьому оповіданні письменник, ухилившись від точних переказів, розповів, як головний герой — Нечипір попав випадково на Мертвецький Великдень. Наведемо уривок із оповідання:

«... Ніч була темна, а церква не так далеко. Дивиться Нечипір, а у церкві світиться і на дзвіниці дзвонять у скликанчик, що на коромислі, звичайно як у піст. Він став поспішати до церкви.

Увійшовши в цвинтар, аж дівтори, дівтори... видимо-невидимо! Манюсінькі та усе в білих сорочечках, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та лящать, кричать, пороцать: «Пусти, мамо! Пусти, мамо, і мене на празник! Зачим мене породила, нехрещену схоронила, під порогом положила, та й до себе не приймаєш!».

«Тю на вашу голову! Показились діти! — сказав Нечипір, та

не розглядаючи швидше до дверей. Постукав, йому й відчинили, він і ввійшов. Повнісінька церква людей! Він не розглядаючи нічого, помоливсь, вклонивсь, як довг велить, на усі сторони, положив шапку у куток, де завжди клав, та й став біля крилоса і прислухається, що дяк читає. Понуривши голову стоїть і слуха, та й дума: “Що за недобра мати сталася з нашим дяком, паном Степаном? У нього був цапиний голосок, а се вже звівся, мов собака мурниче та ще гугнявіє”. Зирнув на нього збоку: носа нема, тільки сама ямка. Став пильніш придивлятися: “Господи, твоя воля! Та се не пан Степан... се ще пан Олексій, що ще вмер тогді, як я ще підпарубочим був, та я-ж і на похоронах його був і труну ніс!”

Навдивовижну йому, що людей у церкві багацько, а ніхто не догадається, що чита мертвець: та й самому попові, мабуть, нужди мало, бо, чути, він у вівтарі щось собі мурниче з паламарем.

От Нечипір тому, що біля нього стоїть, хотів про се сказати, аж зирк! Що за недобра мати! То стоїть біля нього Охрім Супоня, що ще торік вмер... Озирнувся на другого — Юхим Кандзюбенко; з ним укупі парубкували і він після побоїв на вечорницях при ньому і вмер, та й суд виїжджав, і німець його потрошив. Оглянеться туди і там мертвець; озирнеться сюди — і тут мертвець, куди не гляне, усе мертвеці, такі, що й недавно повмирали, і такі, що ще він тільки їх зазнав: були й такі що не можна їх пізнати, хто він такий і є, бо не було ні носа, ні очей, ні вухів, ні губів: тільки самі ямки в голові.

... пропав і стало його трусити мов лихорадку, а циганський піт так і проньма... А тож і не страшно, скажете, щоб живому чоловікові та попастись меж мерців? Чого тут доброго ждати? Зовсім видюща смерть!

Погляда наш Нечипір сюди, туди; дяк собі чита, а паряхвіяни, як звичайно куняють... От Нечипір і задумав утекти від них; та й став відступатись крадькома, та усе до дверей ближче, усе ближче; уже кат бери й шапку, аби б голову цілу додому донести, бо, як там кажуть, не до поросят, коли свиню смалять; і тільки що відступивсь геть-геть, аж панотець гульк із вівтаря... А хто ж то й панотець? Отець Микита, що годів з десятка, або троха ще й не більше, як вже вмер».

І далі Г. Квітка-Основ'яненко оповідає досить докладно про зустріч Нечипора з покійниками-приятелями, як відтягав Нечипір час до третіх півнів: «... Кукуруіку! заспівав півень... Шарасть! розсипались наші мертвеці і кістки забряжчали, неначе хто мішок п'ятаків висипав!!!

Дивиться Нечипір: нема ні отця Микити, ні пана дяка, ні старих, ні молодих, ні дівчат, ні парубків... zostались сами гроби на кладовищі... ...се ж він знарошне їх до третіх півнів і мавив...» (Квітка-Основ'яненко, 1932).

Всю ніч перед Великим днем мусить бути вогонь-світло. Вогні великодньої ночі сяють на всю околицю; розкладали їх в давнину хлопці-парубки на високому горбку, у лісі, чи на луці біля води, а з XVII ст. християнська церква погодилася, щоб вогні розкладати біля церкви, надавши їм іншої символіки.

На думку Л. Білецького, на передвеликодній час припадає потреба у захисті від шкоди, зарази та взагалі від різної нечисті засобами очищення: «Процес очищення ... має характер попередження; весняне очищення насамперед подібне до очищення покійного перед його похороном провадиться за допомогою води, вогню, шуму, так і весняне очищення в першу чергу знає три засоби: обмивання, очищення через вогонь і прогнання через викликання шуму...» (Білецький, 1947, 72).

Народ вірив у те, що вогонь цієї ночі очищав землю, хату, обійстя, поля, ліси, річки — всюди, куди досягали промені. Вірили, що вогні проженуть злі сили, смерть, хвороби-недуги; що вогонь очистить землю, що буде сприяти доброму урожаю, приплоду худоби, даватиме здоров'я людям і худобі; що вогнем умилюють життєдайне сонце й Матір — землю. Також вірили, що вогонь дає світло покійникам, щоб їм видно було, умилювати їх, щоб не шкодили, та зігріти їх, просвітити дорогу, саме в той час, коли вони блукали по світу. Здебільшого вогні розкладали у лісі, над водою, на луках, також над річкою. Існувало вірування, що померлі можуть нашкодити людям, але при світлі вогню вони безсилі, а тому й розкладалися вогні. Для цього вогню вважалося добрим зрізати в лісі або в леваді сухий дуб чи суху вербу — «бо в сухому дереві нечиста сила ховається».

На Київщині звичай велів украсти в жида-шинкаря стару бочку, діжу або колесо від старого воза — «щоб було чим розпалити вогнище». На Поділлі парубки випрошували або теж крали якусь дерев'яну річ, але не в жида, а в попа — «бо то святий вогонь».

Діти і старші люди, що залишилися вдома, спати не лягали. Розстелювати ліжка не годиться — «щоб нечиста сила не приснилась», а якщо й сплять, то де небудь притулившись. Світло не гасили, а горіло цілу ніч — «бо янголи над селом літають». Існувало повір'я: «Коли хто спить в день на Великдень, то буде йому дрімати ся в церкві через цілий рік, або снопи в полі погниють» (Франко, 1898, 204).

На Лівобережжі, в ніч під Великдень ходили на кладовище просити прощення у батька і матері ті, кого прокляли покійні батьки. Прийшовши на могилу, ці люди спочатку христосуються з померлими родителями, а потім просять прощення. Якщо в цей час загуде під землею, то це знак, що батько чи мати простили і земля їх прийняла, а до того не приймала — «бо гріх проклинати своїх дітей». Якщо в ніч під Великдень на могилі з'явиться палаюча свіча, то це знак, що душа покійника пішла до раю.

У слободі Никольській на Слобожанщині, в ніч під Великдень хоч і багато людей іде в церкву слухати діяння, але більшість залишається вдома аж до «благовіста». В кожній хаті всю ніч горить вогонь. Ідучи до церкви, кожний дорослий чоловік або жінка бере з собою по кілька крашанок, якими буде обмінюватися з тими, з ким доведеться христосуватись (Воропай, 1958, 273).

У великодню ніч земля відкриває своє лоно й показує свої заховані скарби. Про скарби в Україні існує багато легенд і переказів.

На Київщині існує повір'я, що в ніч під Великдень, під час читання діянь усі закляті скарби «горять». На Харківщині йдуть шукати скарбів ранком, коли в церкві проспівують «Христос Воскрес», бо тоді «земля розкривається, і скарби виходять на поверхню». На Слобожанщині вірять, що в ніч під Великдень над скарбами горять свічки.

О. Воропай записав пояснення на питання, що таке скарб:

«Скарб — це закляті гроші, що їх кладуть усякі люди, хрищені й нехрищені. Ховали їх у землю біля якоїсь прикмети: кущ дерези, бузини, калини. Знаходять скарби і біля могил: то, бач, давніше хтось клав. Шукати їх трудно, але є люди, що на те вроджені; знахарки теж деколи вгадують. Більше радять так, особливо там, де старі скарби, ще від нехристів: треба стати побіч прикмети і дождатися, поки сонце підніметься в ріст чоловіка. Тоді йди і дивись: куди впаде тінь з твоєї голови, там і рий. Як нема нічого, тоді дивись на ту тінь, що ляже від прикмети. Пізнають чи, пак, примічають і по заході сонця. При кінці світу всі, де не є скарби, будуть являтися всім людям без розбору, тільки тоді не треба їх буде... Гроші закликають на сто літ, а то й навіки. Тільки ті, що навіки, лежать під камінням, як гори, завбільшки. Вони теж являються людям, — але не абияким, а тільки тим, яких позначив Бог. Скарби являються козлом або котом, півнем, горять свічею або виходять сопливим дідом і ждуть, щоб їх хто вдарив, і тоді вони розсипляться грішми. Та то тільки такі гроші, що й не зоглядишся, як заплатиш за них головою» (Воропай, 1958, 273).

Цікавий ще й такий переказ про скарби: «Один знахар розказав моему братові, де є заховані гроші, і навчив такої молитви, що він може де завгодно гроші знайти, тільки без врем'я не може їх взяти. “Отам, — каже, — де колодязь біля Зайців на Реп'яхівці, цілий чувал заритий з грішми, а в Зрубі, що під Бунчаківкою, так там під листовим кущем, де починається ярк, сім зрізів зарито з золотом; та тільки вони закляті”. Брат ходив туди; там дід сивий сидить, що знає всі твої мислі. Ось він і каже моему братові: “Що з того, що ти візьмеш, їм строк ще не кінчився, і ти ними не поживишся!” А далі каже: “Отам, де великий міст через річку, так там, як на сажень відступиш, а на аршин вириєш, є казанок з грішми; тільки їм строк через п'ять літ; як вийде, тоді візьмеш!” І він правду говорив, бо як ідеш, бувало, на всеношну під Великдень, так на тім місці завжди горить свіча».

Ніч на Трійцю. До ночі готувалися заздалегідь. Дівчата збирали зілля, щоб увечері прикрасити хату, але зілля вносять у хату, коли починає смеркати. Удень малі хлопці, коли були такі в родині, йшли на став рвати лепеху-татарзілля. Але

у дні Зеленого Тижня у воду далеко заходити не можна. Потім йшли у ліс збирати лісові квіти та в поле — польові. Дівчатам за таким зіллям ходити не можна. Лісове зілля — головне папороть, та що «під Купала дає квітку щастя», потім романзілля, материнка, чебрець, маївки-медунки тощо. З польових квітів збирали у житі й зрідка на межі: котики, сокирки, волошки, мак-видюк, горицвіт, деревій, житні колоски, звичайно, коли таке встигло вирости (пізня весна).

Господар з старшими синами їхав до лісу «рубати клечання» (квітчення, майовання). Гілля й молоді деревця, зрубані в цей день для оздоби двору й хати, називаються клеченням, а весь тиждень перед святою Трійцею, — клечальним, зеленим або русальним. На клечання дозволялося рубати-ламати лише: дуб, клен, явор, липу, ясеня — це чарівні дерева й кожне має своє магічне значення. Не можна рубати-ламати: березу, осику, тополі, вільху, вербу, але в кожній місцевості було своє улюблене дерево для майовання.

Увесь цей збір квітів, татарзілля, клечання — цей звичай існував з дохристиянських часів. На Зелені Свята прикрашалися (уквітчалися, замайовувалися): хата — кожен куточок, подвір'я, стайні, обори, пасіка, всі ворота, а квіти мусять бути з «городчика», лісу, поля, води. На той час подвір'я, стайні, клуні, обори, комори, у хаті — всюди чисто прибрано.

Коли починало смеркатися, господиня свяченою водою, або «благовіщенською», кропить хату, а господар усе обійстя та пасіку. Після «освячення»-кроплення господар розставляє деревця у всіх воротах, потім ставить у два ряди від хати до воріт чи брами, на оборах, стайнях, коморах, клунях, на пасіці. У цей час мати з дівчатами вносить зілля з «городчика» до хати, а хлопці татарзілля (лепеху), лісове та польове, батько — гілки клечання. У хаті горить лампадка та свічка (в давнину горіли скалки в челюстях).

Помившись та одягнувшись у чистий одяг, уся родина, від найменшого до найстаршого (звичайно, немовлят та немічних старців від цього звільняли) умайовують хату всередині клечанням та квітами. За образами, по кутках на рушниках, на полу, на лавках, на покуті, на градах, на печі, на комині, по всій

долівці — мусять бути квіти, а на долівці, крім квітів, ще татар-зілля та папороть. Повз стін на вікнах, дверях і всюди розставлене клечання — гілки згаданих вище дерев. В окремих місцевостях устеляють долівку та потрушують по всьому обійстю, у тім складі по оборох і стайнях, — тільки що скошеною травою.

Умаювавши хату всередині, виходять маюють сїни, потім розкидають зілля-лепеху та папороть, а також і квіти по всьому подвір'ї та по всіх будинках.

Хлопці та дівчата умайовують хату навколо, застромлюють лепеху, папороть та клечання попід стріху.

Врешті вже все умайоване, все оздоблене. Господар бере зелену гілку, найчастіше дубову, стає серед двору й промовляє: «Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лада, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!» (Записано С. Килимником 1914 р., коли інформаторам діду Хвилимону й бабусі Ярині та Лукії з Поділля під час запису було близько сто літ) (Килимник, 1957, 26). Існували й інші звертання, на зразок: «...Милосердний Боже, Сонце праведне, зорі красні, місяцю ясний, вітре буйний, дощу рясний, погода красна, діди-лада наші, гостимо ми вас, з літом вітаємо»...

Після цього з сінешніх дверей, з порогу, з книшем і квіткою у руках, промовляє господиня: «Русалоньки-нявоньки, красні дівоньки, потерчата бідненькі, дітоньки маленькі, дівчат-хлопців не займайте, жита не збивайте; по межах-суловках бігайте-грайте, ниву хороніть — просимо вас, схиляємось з книшем та квітами! Усе зле, усе лихе, громовая тучо, великая зливо, — нас минай, нашої нивки, худібки не займай!» (Варвинщина на Полтавщині).

Після виконаних обов'язкових обрядів вся родина йшла у хату на вечерю. Спочатку їли ритуальну страву колово, згадуючи своїх померлих родичів. Відзначимо, що на цій вечері згадуються з жалем русалки-нявик, потерчата і всі померлі не своєю смертю, чого не роблять на жодному святі. Друге, за цією вечерю, як і на другий день (перший день Зелених Свят) за цими ж стравами вранці — горілки чи чогось подібного не вживали, а замість того пили медову ситу, зварену з різних «помічних» коренів. За вечерю згадували русалок із словами: «Русалоньки-ма-

воньки наші, русу-косу чешіть, росу пийте, у рясці купайтесь, квітами величайтесь, на вітах гойдайтесь, на межах-суловках грайте, наших хлопців-дівчат не чіпайте, жита не ламайте — живіть собі! І ви, дітинята-потерчата нехрещені, при місяці грайтеся, людей не чіпайте, в хату не ступайте, злиднів не водіть, лиха не чиніть!». Ці звертання читалися-виговорювалися жалібним речитативом, напівспіваючи, подібні вислови вживались протягом усього Зеленого Тижня (Килимник, 1957, 26).

Ніч на Івана Купала. У ніч перед Трійцею на городах тикали гілочки осики, «щоб родило». Тоді ж у грядки капусти, помідорів встромляли вільху. Гілки цієї рослини несли на капусту і в ніч на Івана Купала. У селі Шатрище Сумської області приказували: «Івана Купала дощем і росою, щоб капуста росла біла й туга». У селі Бирине Чернігівської області у ніч на Івана Купала гілочки вільхи тикали у грядки кукурудзи, «щоб качани росли великі» (Костенко, 2011, 183–194).

Коли стрибали через рослини, виголошували заклинання: «На Івана хліб сажала, а на Петра вибирала» (Костенко, 2011, 183–194). Л. Костенко на власних спостереженнях та польових матеріалах зафіксувала у північно-східній частині Лівобережного Полісся на Івана Купала маловідомий обряд «закидання грядок». Увечері молодь рвала висадки на городах удовиць. Потім дівчата запрягалися у ярмо і орали перехресну дорогу, хлопці ж трималися за плуг. Далі рослини висаджували у ріллю. Колишні учасники обряду згадували: «Цілий кілометр вулиці виоремо і шів села висадок посадимо — капусту, картоплю, моркву, огірки і квіти, щоб родило». На цьому місці молодь цілу ніч гуляла. Вранці односельці, які вигонили на пасовище худобу, пригощали учасників обряду стравами та горілкою» (Костенко, 2011, 183–194). В обряді «закидання грядок» вчена виділяє кілька прийомів впливу на урожай. Ритуальна крадіжка овочів пов'язана з віруванням у те, що вкрадена рослина краще росте. Висадки рвали на городах вдів, яких вважали мало грішними. Отож хорошими властивостями мали відзначатися і вирощені ними рослини.

Відтворення землеробських робіт учасниками обряду. Їх проводили у темну пору доби, яка вважалася світом потойбіч-

них сил, на перехресній дорозі — в уявному місці їх концентрації. Схоже, що учасники обряду самі виступали у ролі цих істот, щоб отримати магичні здібності для сприяння урожаю. Запрягання дівчат у плуг могло бути способом перевтілення, бо, як відомо, потойбічні істоти у народній демонології представлені, серед іншого, в образі тварин або принаймні мають такі частини тіла, як роги, хвіст, копита. Очевидно, у цій ролі виступали і учасники обряду, коли стрибали через висадки на перехресті доріг. В одному із заклинань аграрного змісту, яке при цьому виголошувалося, люди представлені в образі тварин: «Купала, Купала... Свиня сива дежку місила, кабан рябий подай води» (Костенко, 2011, 183–194).

На думку дослідниці, в обрядах разом з висадками і кропивою були задіяні квіти, за допомогою яких намагалися вплинути на цвітіння рослин і відповідно на урожай. Рослинні атрибути простої організації також виконували функцію забезпечення урожаю вологою. Для цього їх у кінці обряду кидали у воду. Механізм магичної дії простий — рослини намочить дощ, так само, як і вода рослинні атрибути. «Букет з квітів і кропиви, Купайло, вранці його топили». «Купало з кропиви, стрічок, через нього плигають, тоді кидають у став». (Костенко, 2011, 183–194).

Вода на Купала має особливі цілющі властивості. Особливо хворим на шкірні хвороби радили в цей день до схід сонця скупатися в річці. Разом із купанням в Україні був звичай умиватися водою з чотирьох криниць. Цілющі властивості приписувалися й зібраній до схід сонця на Купала росі, котру використовували при очних захворюваннях. Був також звичай занурювати хвору дитину у воду, настояну на «іванівських травах». Таку «іванівську воду» «добували», розстеливши в полі (найчастіше в житі) полотно, а коли воно намокало, видавлювали з нього вологу (Килимник, 1962, 433).

Дослідники пов'язують Купальське свято з початком шлюбного сезону. Оскільки в давнину паралельно з парубочими існували й дівочі товариства, то купальські гуляння були єдиною формою зав'язування шлюбних стосунків. Після Купала молоді пари наймали хату, зазвичай у вдови, сходилися туди й жили на пробу як подружжя. На Волині подібний звичай під назвою

«гірка» проіснував до кінця 30-х років ХХ ст. Як свідчить Універсал гетьмана Скоропадського 1719 р., він був поширений і на решті українських земель. В Універсалі, зокрема, говориться: «Нам повідомляють з різних місць, що в наших полках, в містах, містечках і селах багато молодих людей (своєвільних) чоловічої і жіночої статі і неповнолітніх дітей, замисливши собі безчинне гуляння — вечорниці, наймаючи у подібних собі легковажних осіб приміщення для цього і збираючись там по ночах, купали справляють: ігри, танці і пиятики, на яких бувають «галаси» і зачепки до звадок ...до того ж під час таких зібрань чиняться різні ексцеси: гріхи блудні, розтління дівчат, беззаконне прижиття дітей... Тому ми, бажаючи вивести в нашому народі ці безчинні зібрання ... наказуємо... щоб з цього часу... на згадані вечорничні зібрання, а до того, які припадають на Петрівочний піст ... ніхто ніколи і ніде не сходився і жодного безчинства, галасів і звадок затівати не наважувався...» (Войтович, 2002, 106).

Особливого значення мали ночі не тільки на свята, а й деякі інші. Наприклад, такою є *Горобина ніч* (веребина, горобиняча, гороб'яча, грабрінова, орабинова, рябінова). Словник П. Білецького-Носенка (Білецький-Носенко, 1966, 104) подає варіант горобинна ничь, словник А. Афанасьєва-Чужбинського — горобина нич. В останньому випадку дається тлумачення народно-етимологічного характеру: «Протягом літа буває кілька бурних ночей, з градом, зливою та грозою, і ці ночі називаються горобцями. Злива буває сильна настільки, що виганяє горобців із сховищ, і бідолахи літають цілу ніч, жалібно чвіркаючи» (Афанасьєв-Чужбинський, 1855, 78). Зрозуміло, що таке пояснення спирається більше на спостережливість народу і уявлення в народній свідомості. До народного уявлення додався ще й апокрифічний вплив.

Переказів про диких і хижих птахів збереглося в українському фольклорі чимало. Зупинимось на горобиній ночі. В баченні українця, горобці виникли з чортів, і взагалі горобці — проклята Господом пташка. Про походження їхне була в Літинському повіті така оригінальна легенда. «Жиди» постійно тримали і тримають кіз. Колись вони так їх любили, що навіть послід козячий ховали у свої пуховики. У пухови-

ках послід цей зігрівся, і з нього зродились горобці (Булашев, 1992, 358).

Оскільки «жиди», за українським народним віруванням, підпорядковані безпосередньо дияволу, то й горобців не можна назвати інакше, як «чортовим насінням». «На Семена» (1 вересня — за старим стилем) горобці збираються в очерет, і чорт їх міряє тут на мірки четверики. Насипле мірку з верхом, і тоді «зчеркне»: скільки горобців опиниться понад міркою, тих чорт випускає на волю, а які залишаються в мірці, тих він забирає собі (Київська губернія і Літинський повіт)» (Булашев, 1992, 358). Такий самий переказ записав І. Франко: «Воробець — то дідьчий птах. У осени є одна така ніч, що дідько забирає воробців собі. Придивіть ся в жнива, кілька їх літає, цілі верети. А прийде зима, то вже тільки десь не десь по одному воробцеви є. То їх у осени дідько забрав. Настає така ніч, то воробці вже весь день перед тим сидять насовлені і пищать так, що страх. А в ночі злітають ся всі в одно місце, то там дідько бере їх і насилає до чвертки. Насипле повну чвертку, а зверху згорне чубок; то те, що згорнув — лишає ся на землі, а те, що в чвертці, то его» (Франко, 1898, 172). Саме зібрання горобців «на Семена» (приблизно в цей час горобці збираються у доволі великі зграї) зветься гороб'ячою радою.

Прокляття Богом горобців тісно пов'язується з розп'яттям Господа на хресті. Про це є декілька доволі близьких, зрештою, за основним своїм мотивом легенд. У Маріупольському повіті кажуть, що коли розпинали Христа, то горобці гукали: «Жив! Жив! Жив!» «Жиди» почали тоді ще з більшою жорстокістю мучити Христа. За це Господь прокляв їх і не дозволив їм відлітати на зиму в теплі краї. Восени, коли бувають «жидівські кучки», тоді й горобці літають також кучками. Взимку їх багато гине.

У селі Микольському розповідають, що коли розп'яли Господа, то на хрест Його сіло двоє горобців — червоний (червоноголовий) та сірий. Червоний гукав: «Помер, помер!» А сірий (звичайний, наш): «Жив, жив!» Тоді один з вояків ударив Спасителя списом у бік. За це Господь прокляв горобців, не благословив їх у їжу (хоча дехто й їсть) і спутав їх, щоб вони не ходили по землі, а стрибали.

У селі Біло-Куракиному того ж повіту записано такий варіант цієї легенди. Горобця проклято за те, що коли «жиди» розіп'яли Христа, то горобець весь час гукав: «Жив, жив!» Розбійники (біс!) повернулися і забили Господу залізний цвях у саме серце (у слободі Кризькій кажуть, що горобці, крім того, приносили й залізні цвяхи, якими «жиди» прибивали до хреста Спасителя). Тому залізними цвяхами «і Боже як гріх» (дуже грішно) збивати домовини, «склепувати» ікони і кріпити іконостас.

Вбачаючи в горобцях породження чорта, вважаючи їх фізичними, так би мовити, винуватцями хресних страждань і навіть смерті Спасителя, народ ставиться до горобців вельми вороже. Діти нещадно розорюють їхні гнізда, всіляко мучать горобців, — і ніхто не зупиняє їх у цьому. А «жидам» горобці начебто настільки милі, із зазначених причин, що коли спіймаєш горобця й понесеш до «жида», той неодмінно викупить його.

За народними уявленнями, у такі ночі нечиста сила справляє весілля. Тоді в небі лунає грім та виблискують блискавиці: то грізний бог-громовержець воює з нечестивцями. Різне птаство не знаходить собі місця, кричить і від страху притискається до землі. У такі ночі несамовито реве худоба, страшно стає і людині, а тому запалюють страсні свічки. У деяких місцевостях вважали, що в кожному році є три горобині ночі: перша — коли цвіте горобина, друга — коли починають дозрівати на горобині ягоди і третя — коли ці ягоди зовсім дозріють.

На Поліссі зафіксовано повір'я: «Три ночі є такі, перед Петром, перед другою Пречистою, перед Спасом». На Житомирщині та Київщині горобині ночі приурочують, як правило, до однієї з ночей напередодні Купала (24 червня) або Петра (29 червня), причому у цей час цвіте папороть: «Орабина н'іч, то толді, в тую буру — блискавицю — папороть цвіте» (Войтович, 2 02, 114).

У записках із поліських архівів прямо вказується, що горобина ніч — це пора, коли цвіте папороть (без календарної прив'язки). Відомі перекази про те, що чоловік, який знайшов папороть у горобину ніч, набув здатності розуміти мову рослин і тварин (такі билички зазвичай приурочують до купальської ночі) (Войтович, 2002, 114).

Для кожного, сподіваємось, цілком зрозуміло, що всі такі перекази, ґрунтуючись на апокрифічних оповідях, скористалися з тих звуків, які найчастіше видають горобці, і які справді дуже схожі на слово «жив».

Кульмінацією ночі (і в часовому, і в аксіологічному сенсі) в народному баченні є північ. На цьому відрізку часу зосереджені головні небезпеки нічного часу (свавілля нечистої сили, вихід з могил «ходячих» небіжчиків тощо). У цей час діють найсуворіші приписи та заборони, а також захисні обряди. «У ночі від півночі аж доки перші кури не запіють, усяка нечиста сила, упіри, дідьки, все має міць ходити по землі. Тоді чоловікови не добре бути на дворі. А скоро перший когут запіє, то вся погань мусить ховати ся геть і вже тоді не може шкодити чоловікови» (Франко, 1898, 163).

Опівночі, на думку гуцулів, відбуваються дива, про які засвідчив В. Шухевич. У північ Нового року, в ніч з Маланки на Василя, виходять Гуцули на двір і дивляться на небо. Існує повір'я, що воно в цей час «отвирає ся, але лише для побожних людей; як такий “се побачить і запросить, що лише схоче, то ему стане ся”». «О півночі іде ґазда з хлібом і коновкою до керниці, а мачаючи у воду три рази хліб, говорить: “Не купає ся хліб в воді але я в здоро вю і силі”; відтак набирає води у коновку і промовляє: “Не беру води, але мід і вино!”». Якщо він побожний і потрапив на саму північ, то зачере коновкою вина або меду, в яке в сю пору і то лише на одну хвилю вода переменяє ся. З хлібом і водою вертає у хату і там прикладає хліб кожному з хатінних до голови, промавляючи: “Аби-сте були такі величні, як Василь величний!” У коновку з водою кидає кілька ґрейцарів, де вони лежать аж до рана; тою водою вмивають ся усі по старшині; «від сего не буде через цілий рік ніхто жодний гроший і буде мати шістьи до гроший».

На Новий рік о півночі «говорить всяке диханє; хто би хотів послухати, мусить піти о годині 12 до стайні, там почує, як худо-ба говорить; такий але не буде довше жив, як 24 годин.

У ту пору говорить з маржиною Бог; він єї питає, як обходить ся з нею ґазда через цілий рік, та після того обдаровує Бог ґазду маржиною в Новім році. Аби маржина не скаржила ся

перед Богом, то з вечера обійдуть її ладно, вичешуть та дають соли» (Шухевич, 1904, 204–205).

Отже, доба — одиниця природного (космічного, циклічного) часу, що визначається щоденним сходом і заходом сонця, що має внутрішнє членування (день, ніч, ранок, вечір, опівдні, опівночі, схід та захід сонця), ізоморфна річному сезонному циклу (літо = день, зима = ніч, весна = ранок, осінь = вечір, літне та зимове сонцестояння = опівдні та опівночі, весняне та осіннє рівнодення = схід та захід сонця) та календарному циклу свят (Іван Купала = південь, Різдво = північ, Благовіщення = схід сонця, Воздвиження = захід сонця). Доба співвідноситься і з життєвим часом (дитинство=ранок, зрілість=день, старість=вечір (народна приказка чернігівських старих людей «Ми живим, даживаємо вечора»). Двочленна структура доби (день-ніч) має першорядне значення, подібно до того, як бінарна опозиція зима-літо є основною в номінації та оцінці річного часу.

У наступних розділах розглянемо окремо історію еволюції днів тижня в Україні.

НЕДІЛЯ

Як вище зазначалося історично склалося, що Неділя була першим днем тижня в Україні. Хоча на сьогодні тиждень розпочинається понеділком. Відповідно до міжнародного стандарту ISO 8601 (International Organization for Standardization — організація яка окреслює формати дат і часу, а також дає рекомендації до їх використання в міжнародному контексті) в сучасній Україні, як і в країнах Європи, неділя вважається останнім днем тижня, а понеділок першим. Першим днем тижня офіційно залишається неділя в США, Ізраїлі, Канаді і в деяких африканських країнах.

З історії еволюції культу дня тижня — Неділя в Україні склалася, як день вихідний (праздниковий), а значить і практикувався як святковий день. Разом із середию, п'ятницею і суботою вважається жіночим днем. Неділя наділяється жіночою символікою та персоніфікується в образі св. Неділі.

Історія створення культу Неділі розпочався з поширенням Християнства в Європі. Для святкування Неділі треба було віднайти дієві засоби закріплення «нового свята» у народі. Зрозуміло, що на той час людством уже були винайдені найкращі засоби — звичаї і міфи. Відбилися і закріпилися звичаї у церковних правничих законах, постановах, едиктах тощо, що приймалися і затверджувалися на вселенських Соборах. Попервах святкували Неділю дотримуючись єврейських звичаїв. Едикт Костянтина виданий у 321 р. вперше проголошував

Неділю як святковий день. Згідно з цим едиктом у цей день заборонялося виконувати будь-яку роботу. Дозволялося працювати лише сільським мешканцям — землеробам, а от міським: ремісникам і суддям наказувалося відпочивати у молитвах Господу. Проте народ тривалий час порушував цей наказ, про що говорилося на вселенських соборах. На них відзначалося і засуджувалося, що по неділях народ з більшою охотою йде до цирку аніж до церкви. Законом Льва (Лев I був відомим ревнителем християнства і борцем з язичницькими звичаями) Неділя стає святковим днем (від 13.12. 469 р.) з молитвами і благочестивими діяннями. Були заборонені судейські справи, а також, особливо публічні видовища. Саме з цього часу Неділя в календарях багатьох країн та народів стає неробочим святковим днем.

Проте, як зауважує О. Веселовський, були й винятки «закони Феодосія і Гоморія ставили за обов'язок правителям областей судити і карати розбійників, не зважаючи на святкові дні і навіть Світлу неділю; Таррагонський собор 464 року дозволяв судочинство творити священникам і єпископам — навіть у неділю, проте Таррагонський собор 516 року забороняє священникам і єпископам проводити суди у неділю» (Веселовський, 1876b, 54).

Упродовж років серед церковних служителів ще залишався вплив єврейського трактування Неділі за яким у цей день заборонялося працювати — не можна їздити, готувати їжу, прибирати тощо. На Орлеанському соборі 538 року церковні служителі протестують проти такого трактування. Після цих протестів усі роботи дозволяються, забороняється лише працювати у полі на землі (обробляти землю, збирати урожай, молотити зерно тощо), тих же, хто забороняв ходити до церкви або ж самі не йшли до церкви, підпадали під суд єпископа. Поряд із синодальною постановою діяла конституція Хільдеберта 555 року, в якій зазначалося обов'язкове дотримання шанування Неділі і засуджувалися блазні, що ходили селами в недільні, а також у святкові дні. Собор 578 року заборонив запрягати волів і працювати у полі в Неділю, без особливого на те дозволу. Проте ці настанови народ порушує, і в 585 році на Маконському соборі єпископи скаржаться, що Неділя опоганюється роботою, адже в

цей день потрібно славити Бога душею і тілом, утримуючись від судочинства і роботи з волами. Отож, з цього часу забороняється і судові процеси. Того, хто не дотримувався настанови, чекала кара, якщо хто розпочинав судовий позов, рішення виносили не на його користь. Раб або кріпосний каралися тілесно, клерик і монах — виключенням із общини на шість місяців. Пояснювалося це тим, що дотримання шанування недільного дня умилоствляє Господа і позбавляє від негараздів, хвороби, неврожаю тощо. Навіть ніч перед Неділею потрібно проводити в благочестивій пильності, молитві і добрих справах, щоб бути достойним Царства Божого (Веселовський, 1876b, 55).

У своїх дослідженнях О. Веселовський відзначав, що до 960 року святкова заборона розповсюджувалася «у Візантії на громадські розваги і видовища, на судочинство і ремесла». Ці заборони своєю чергою поширилися і на польові роботи, які до цього часу дозволялися.

Поширюється культ Неділі по всій Європі. У Німеччині вільна людина, що працювала з волами у Неділю, каралася епитимією, а віл відбирався. В інших європейських місцевостях, наприклад в Англії дозволялося рабу працювати в Неділю, якщо його змушував господар. За порушення правила карався господар, а не раб, грошовою пенею у розмірі 30 фунтів. Вільна людина каралася позбавленням волі, віднімалася худоба або накладалася грошова пеня. Заборонялася й торгівля в цей день.

Встановлено було і добову межу початку шанування Неділі. Так, постановою короля Едгара святкування Неділі починалося з 9 часу суботи (тобто з третьої години полудня) і продовжувалося до світанку понеділка. В 1009 році на Енхамському соборі було прийнято заборону полювати у Неділю. Вільгельм, король Шотландії, у 1203 р. запропонував починати святкувати Неділю з дванадцятої години дня суботи. Закінчення святкування дня повідомлялося церковними дзвонами у понеділок.

Для утримання і розповсюдження культу Неділі для народу були вигадані апокрифічні легенди з правилами поведінки і карами за порушення. Наприклад, у XII ст. побутувала легенда про св. Ричарда.

Якось у Неділю він звелів себе поголити, і в цей час побачив диявола, що підбирав волосся. На запитання святого, диявол відповів: «Роблю це тому, що ти не шануєш Неділю. Це день Господа, який потрібно славити кожному християнинові в пам'ять святого Воскресіння. Це волосся я буду зберігати до страшного суду, щоб викрити тебе». Тоді Ричард велів припинити гоління, відібрав волосся у нечистого і наказав спалити його на своїй голові на знак покаяння, залишившись напівголеним до понеділка. Побутувала також легенда про шведського Олафа, в якій він суботнього вечора обрізав нігті, після зустрічі з дияволом він зібрав і спалив їх на своїй руці (Веселовський, 1876b, 58). Такі легенди побутували в усіх європейських країнах з тією відмінністю, що були «місцеві сюжети» із «своїми героями». Головна ідея недільного або святкового дня — утримування від будь-яких дій і робіт, прославлення Бога, відвідування храму, читання молитов, виконання милосердних справ: — подаяння бідним, відвідування хворих, ув'язнених у в'язниці.

У XIII ст. під карою божою заборонялося працювати в Неділю цирульникам (перукарям, барберам), їм заборонялося займатися своєю роботою — голити, пускати кров (дозволялося лише у разі небезпечної хвороби). У наступні століття продовжував розвиватися культ Неділі не тільки в Європі. Поширився цей культ і в Америці. Так, в одній із колоній у 1656 р. загрожувала смертна кара кожному, хто порушив спокій у цей день, за умови, що буде доведено усвідомлене порушення.

Отже, тривалий час християнська церква насаджувала культ Неділі мотивуючи святістю пов'язаних спогадів про Воскресіння. У випадку порушення обов'язковим було покарання: грошовою пенею, відлученням від церкви, божою карою тощо. Вигадувалися легенди про чудеса і знамення Недільного дня.

В Україні історія культу Неділі розпочалася з прийняттям Християнства. Культ Неділі в Європі на той час був уже більш-менш сформований. Проте, нажаль, в науковій літературі мало фактів про еволюцію розвитку культу неділі в Україні.

Культ Неділі в Україні поширився завдяки апокрифіч-

ним письменам, що були відомі в Європі. Серед яких назвемо: «Епістоля о неділі», яка була відома, «Лист Небесний», або «Лист Єрусалимський» (Веселовський, 1876b, 68; Грушевський, 1960, 579; Онацький, 1962, 1114). «Епістолю» було скомбіновано з апокрифами, такими як «Сон Богородиці» або «Слово про 12 П'ятниць». Найдавніша згадка про «Епістолю о неділі» міститься в листі карфагенського єпископа Луціяна від 584 р., де дорікається єпископу Вінценцієві за те, що той довіряв «Листу, що ніби був посланий з неба». Проте цей лист був засуджений на кількох соборах Римської церкви. Втім, не зважаючи ні на що, лист поширювався. До нас лист прийшов у XIII–XIV ст. разом із покайницькими рухами (Веселовський, 1876b, 83; Грушевський, 1960, 579; Онацький, 1962, 1114). У всіх редакціях, що їх розглянув О. Веселовський, у Недільний день не можна було: торгувати, проводити будь-які судові процеси, божитися, полювати, виконувати будь-яку роботу у полі з волами, доїти корів, пекти хліб, збирати урожай, стригти волосся, нігті, прати (Веселовський, 1876b, 76, 82; Онацький, 1962, 1114).

Так століттями створювався культ Неділі в Україні. З часом Неділю уособили, тобто представляли її як окрему особу, проти чого не раз виступають давні Слова (Митрополит, 1992, 327). Неділя з'являлася людям в образі гарної жінки: «Така хороша, як сонечко святее — червона та ясна». Своїми руками карає тих жінок, що працюють в неділю, або показує своє лице, покрите ранами від тої праці, котру люди роблять в неділю (Грушевський, 1960, 587; Онацький, 1962, 1113). Навіть з цього приводу існувала легенда: Жінка за панщини зачала під Неділю нову переділочку й лишила недопрядену. В ночі увійшла хороша жінка, у очіпку убрана й допряла переділку. «Та як устане з тим гребенем, та як ударить мене тричі у подовш: “Не лежи, а вставай, Богу молися, коли я допрядаю! Ти знаєш хто я? Ти під неділю переділку наділа, неділя ось допряла”. Так вона (жінка) і не вставала: тиждень пролежала і вмерла» (Грушевський, 1960, 587).

Зрозуміло, що серед народу було багато легенд про св. Неділю. Як зазначалося, Неділя вважалася як жіночий образ. Однак в інших переказах із Харківщини за роботу в неділю карав

порушників старий чоловік. Наведемо деякі із переказів, що побутували на Харківщині:

Ранком у неділю послала богатирка (багата жінка) свою робітницю на леваду нажати корму для корів. Працівниця, взявши серп, вирушила в леваду і тільки-но, перехрестившись і сказавши: «Боже, благослови і поможи!» нахилилася, щоб почати жати траву, раптом чує: «Бог не благословляє роботи у свято!» І бачить перед собою старого, який наказує їй не жати трави. «Як же не жати», говорить здивована працівниця: «Господиня наказала мені нажати корму для корів?». Господиня, вислухавши розповідь своєї працівниці, полаяла її і вдруге послала за травою на леваду. Знову з'явився старий і знову заборонив працівниці жати. Розкричалася господиня на робітницю, прогнала її втретє і сказала: «Іди жни, а то поб'ю і тебе і того, хто на смілився розпоряджатися в моїй леваді!» Прийшла робітниця втретє в леваду, перехрестилася і сказала: «Боже, благослови!». І знову почула слова: «не благословляє Бог роботи на свято» і знову стоїть перед нею суворий старий, грізно дивиться на неї гнівними очима і наказово вказує їй на небо рукою. Розгнівалася господиня, дізнавшись, що робітниця не нажала трави, вирвала з рук у неї серп, з лайкою вирушила сама в леваду, погрожуючи по-своєму розправитися з непроханим учителем. Прийшла — нікого не видно, тільки співають пташки та на траві блищить роса. Перехрестилася, сказала: «Боже, благослови!» і хотіла жати, але тієї ж миті почула слова: «не благословляє Бог працювати на свято, а карає тих, хто творить беззаконня». Не злякалася богатирка цих слів, а жваво заперечила: «Подивлюся, хто не дозволить мені жати на моїй леваді: для ледарів все свята! багато таких свят в році! Бачиш — Бог не благословляє, та я і без Бога нажну трави!». І захопивши рукою кущ трави, змахнула серпом... глядь — а трави немає. Випросталась, трава знову перед нею, така висока, густа, соковита. Знову нахилилася, замахнулася серпом... чисто: трави ні стебла. Що за диво? подумала богатирка: видно, у голові запаморочилося. Протерла очі — трава знову на місці. Втретє спробувала нажати, — повторилося попереднє. Побачила тоді богатирка, що неділя справді велике свято, зрозуміла, що згрішила, і говорить сама до себе:

піду до добрих людей, запитаю, як замолити гріх, чи краще піду до попа, хай накладе покуту. «Навіщо йти до попа — я накладу на тебе покуту», сказав старий, що з'явився перед богатиркою: «обирай одне з двох: три роки бути на засланні на поселенні, або три роки годувати трьох дітей». Подумала богатирка: якщо піти на поселення, то за три роки без мене все моє добро пропаде, а потім і не наживеш; краще прогодувати трьох дітей три роки. Як тільки сказала вона старому про свою згоду годувати трьох дітей, раптом кинулися на неї з трави три гадюки і повисли, дві на грудях, а третя не знаю де. Пішла злощасна жінка ходити світом з трьома дітьми-гадюками: годувати їх, кається перед людьми і вчить їх почитати недільний день. Ходила три роки, повернулася додому. Закінчився призначений термін, гадюки зникли, але й сама вона через три дні померла.

Або ж така: Зустрілися в м. Куп'янськ на базарі дві куми, одна, що живе в місті, інша — в заоскольському хуторі, привіталися, хуторянка й говорить: «А я тобі, кумочко, щось розповім, що було моему хлопцеві. На тій неділі погнав він на стерні худобу пасти, а сам сів під копи в холодок. Дивиться, а тут іде до нього старенький чоловічок з сивенькою борідкою. Поздоровкався та й сів біля нього і каже: «Чи вмієш ти, хлопче, молитви». — «Вмію, дідусю», каже мій хлопець. «А ну прокажи!» Хлопець проказав, а дідусь і каже: «Підеш же ти додому, так скажи батькові та матері, всім домашнім і сусідам, щоб діти почитали батьків і матерів, а батьки та матері шанували б дітей; щоб ни ругалися, ни сперечалися, щоб і з сусидами дружно жили, а найбільше щоб святу неділю штилі: до церкви ходили та Богу молилися. А то, бач, Бог дав урожай. Урожай хороший та треба спшити його прибрати, а то може комусь неостанецця та їсти. Будуть дощі такі, що й копи попливуть. Дивись, як підеш додому, то так усім і розкажи, а типер давай я тобі просця посію». Вийнявши жменю проса та й посіяв. А воно замісто проса виростло три яблуньки, а на кожній яблунці по одному яблучку. Дідусь струсив яблуньки, яблучка й упали. Він і каже: «ото ж я стряхнув з тебе, хлопче, усі твої гріхи. Завтра приходь знову сюди». Встав і пішов од хлопця. Дивиться хлопець ему в слід, аж в его ступеньках по піску повно

води стоїть, — вода чиста-чиста, як сльоза. На другий день мій хлопець позвав товаришів і погнали скотину на те ж місто. Ждали, ждали весь день діда, а він і не прийшов. О так то, моя курочко; чого нам треба ждати — і самі ми не знаємо, а воно шось та буде!» (Іванов, 1907, 8).

І все ж таки в переказах головна ідея — заборона працювати в цей день і шанування її в церкві в молитвах, інакше неминуче покарання. Проте століттями народ порушував ці заборони, хоча б зважаючи на те, що повчальні легенди існували ще в кінці XIX ст. Як уже зауважувалося, український народ залежав від того, яким буде урожай. А це певним чином залежало від природи, від погоди, якою вона буде, що вплине на врожай. І народ поспішав посіяти вчасно, а потім прибрати, не звертаючи увагу на день тижня. Головне — встигнути вчасно посіяти зерно, посадити городину (земля нагрілася, поки земля волога тощо) і також вчасно встигнути прибрати (поки не пішли дощі і погода сприяє висушуванню зібраного).

Про те, що народ порушує святкування Неділі відбилося в народній пісні у якій Неділя скаржиться Богові на те, що люди порушують святкування Неділі і не шанують її:

*Ой скаржилося світло сонейко,
Світле сонейко милому Богу:
– Не буду, Боже, рано сходжати.
Рано сходжати, світ освічати.
Бо злі газдове понаставали,
В неділю рано дрова рубали,
А мі до личка тріски прискали!
– Світи, сонейку, як світило.
Буду я знати, як їх карати
На тамтім світі, на страшнім суді.
Сонечко скаржиться і грозить,
Що більше не сходитиме:
Бо злі газдині понаставали.
В п'ятейку рано хусти зваряли,
А мі на лице золу виливали...
Потім скаржиться сонечко:
... Злі дівойки понаставали,*

В неділю коси чесали

А мі до личка волосся метали...

*За, що Господь обіцяє покарати «на тамтім світі,
На страшнім суді» (Онацький, 1962, 1114).*

Не можна було в неділю до кінця церковної служби виносити сміття з хати, розведуться пацюки, цей звичай був зафіксований на Херсонщині. Відомо, що українські жінки були добрими господинями, а тому вдосвіта прибирали в хаті, «щоб неділеньку до хати впустити», «бо вночі янголь по хати ходять» (Грінченко, 1897, 18; Онацький, 1962, 1114; Франко, 1898, 207).

Еволюціонувавши до кінця XIX ст., культ Неділі в Україні набув міцних практик щодо її шанування. На цей час у народі склалося розуміння, що Неділя присвячена Богові, тому з'явився звичай кожної Неділі ходити до церкви на утренью до причастя. До причастя не можна було снідати, що своєю чергою виникла заборона й на снідання, у зв'язку з чим кмітливий українець придумав промовку: «Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться» (Номис, 1864, 539). «До обідні гріх їсти, поки не вийдуть з церкви: як їстимеш до обідні, долю свою проіси» (Дикарев, 1905, 190). А також співав у пісні:

Ой гріх, синоньку, моя дитинко.

В неділю снідати (Онацький, 1962, 1114).

В одному із варіантів історичної пісні «Про полон і осліплення Коваленка» розповідається, як Коваленко працював у полі в Неділю і що з ним сталося:

Із-за гори буйний вітер віє,

Там Коваленко пшеницю сіє,

Із-за другої дробен-дошчик мочить

Там Коваленко пшеницю волочить.

Сіє, посіває, до Господа Бога стиха промовляє:

Роди, Боже, пшеницю, як лаву,

Мені на пожиток, а людям на славу.

У неділю рано, раненько,

Збірає женців Коваленко,

Та збірає женців, та все виборнії,

Хлопці, дівчата, та молодії.

Та подав серпи їм золотії;

*Повів женців долом-долиною,
 До теї пшениці до озимової.
 Жніте, женці, розжинайтеся;
 На чорну хмару оглядайтеся,
 А я піду пообідаю.
 Як рано буде, то й вас одвідаю
 Пішов Коваленко битими шляхами
 Зострівсь Коваленко та з ляхами*

(прим. в іншому варіанті — татарами)

*Взяли Коваленка та звязали,
 Звязали его та сирицею,
 Та укинули у темниченьку,
 та у темниченьку, у холоднеченьку.
 «Десь же та Господь покарав,
 що я в неділю женців позбірав.
 У неділю, до схід сонця поснідати дав,
 Ой десь мене Господь Бог не простив,
 Що я у неділю серпи позубив»
 (Антонович, Драгоманов, 1874, 81).*

Із пісні довідуємося, що Коваленко порушив багато заборон щодо Неділі: працював у полі, примушував до праці інших, до схід сонця снідав, за що й був покараний Богом — потрапив у полон, де над ним знущалися і він осліп.

Зрозуміло, що врешті-решт українці прийняли культ Неділі, проте заборони на роботу пояснювали, виходячи із своїх практичних міркувань на той час. Тому в Неділю нічого не можна нічого робити, а особливо стругати і рубати, «бо Матінці Божій тріски в лице летять» (Франко, 1898, 207). На Харківщині також заборонялося рубати в Неділю що-небудь сокирою, гріх навіть наколоти в цей день трісок: їх треба було ламати, а не колоти. Серед народу побутувало вірування, що відрубане в Неділю поліно після семи років, якщо зберегти його, неодмінно само загориться і згорить. Пояснювалося це такою оповіддю: Один заоскольський селянин відрубав сокирою в неділю кінчик ременя від налігача, і що ж? — дружина цього селянина народила дитину з розсіченою верхньою губою. За непошанування «неділі» людина може бути покарана протягом цілих семи років

і тільки після закінчення цього терміну може заспокоїтися: гріх за образу святості недільного дня йому прощено (Іванов, 1907, 6). Проте народ порушував правила: «Мирва робе, не вдаря на празник. По неділям возять снопи собі й попам за могорич» (Дикарев, 1905, 190).

На Жовківщині господині саджали в Неділю курей на яйця, як люди з церкви йдуть, аби курчата «живо (скоро) вилазили». При цьому «у волосся застромлюють собі при тім перо, аби кури були чубаті», «бо чубаті ладні» (Пастернак, 1929, 335).

Про те, що в Неділю гріх робити, побутував переказ: «Одна жінка хотіла дати свиням їсти, хотіла накрити гички чи чогось там до цебрика. А тут вибігла з-під лавки гадина і стала бігати по хаті. Так крутиться коло тої жінки, так крутиться, а та тоді в крик. Позбігалися всі, стали шукати, а гадини нема. А то гріх показався був» (Пастернак, 1929, 335).

На Дніпропетровщині вважалося гріхом у неділю і п'ятницю волосся розчісувати жінкам, «бо квочки будуть в грядках гребтись», а дівчатам у неділю (Грінченко, 1895, 20). На Харківщині також заборонялося розчісувати волосся молодим заміжнім жінкам у неділю, пояснювалося це тим, що волосся, яке залишається на гребені, задушить під час пологів дитину, а те волосся, що падає з голови на підлогу, летить до 12 будинків і завдає там комусь хворобу пальців, так звану «волос». Дівчата не повинні розчісувати волосся до кінця служби — гріх (Іванов, 1907, 9). Хоча в деяких місцевостях дівчата у неділю милися (Дикарев, 1905, 190).

Заборонялося у Неділю пекти хліб: «житнього хліба не годиться пекти, а то Бог у полі хліб запече» (Іванов, 1907, 9). Пам'ять про те, що у Неділю не можна пекти хліб залишилася у спогадах ще й сьогодні, цей факт зафіксований вченим-етнографом: «Хлеба но в неделю не мона пекти. Ну і в п'ятницю, кажуть, не мона, бо по'сние такіе, моляца вельми вже, пост». «В неделю колись не пекли хліб никагда. В п'ятницю не пекли, і в неделю. Колись, я знаю. Но спечи-но в неделю хлеба — то вже будеш щодня пекти» (Галайчук, 2019а, 979).

Таким чином, можемо констатувати той факт, що в Україні практикувалося святкувати усі п'ятдесят дві неділі в році. Про-

те практикувалися особливі Неділі, які особливо святкувалися народом.

Після Різдвяних свят і до Великоднього посту наступали — **М'ясниці**. Практикування м'ясниць залежало від Великодня, залежала і кількість тижнів. Найменше буває п'ять тижнів, найбільше — дев'ять. М'ясниці за церковним календарем починаються першим днем після Водохреща і закінчуються сиропусним тижнем, великоднем постом. За новорічним циклом розпочинався період весільний.

Весільні церемонії і бенкети відбувалися у час між новорічними святами і весняними. Весільний період тривав до заговин (Грушевський, 1993, 193). Це був найкращий час для українця-селянина, бо в цей час було мало роботи по господарству (Мушинка, 1988, 303; Струмінський, 1988, 110; Шмайда, 1992, 290).

Всеїдна неділя. Друга неділя перед Масляної. На Всеїдні четверта дівчача складка (Перша складка на Кузьму — Дем'яна, друга під заговини, що на Пилипівку заговляють, третя на Різдво, на другий день). У м'ясниці свадьби гуляють (Дикарев, 1905, 160). З Усеїдної неділі дівчата й молоді жінки щодня «козла водять». «Беруться за руки жінки з дівчатами, а хлопці так ідуть за ними. А коли так і хлопці почіпляються, щоб було більш. Остання йде до двох передніх, вони піднімають догори руки, а вона попід руки їх проходить та за собою увесь «карагод» тягне. Як усі пройдуть попід руки, передні остаються ззаду і знов заходять уперед та проходять попід руки тим, що попереду були. І так роблять, поки усю вулицю пройдуть. При такому «карагоді» співають пісні, спочатку для хлопців:

*По вулиці по широкій
По мураві по зеленій,
Скаче-пляше сім павичів —
Сім павичів, сім молодців.
Ладо, Ладо, Ладо мое.
Первий павич Іванко —
Се-ж Іванко тож Петрович.
Потім співають дівчатам:
По вулиці по широкій,
По мураві по зеленій,*

Скаче-пляше сім павушок,
 Сім павушок, сім дівушок.
 Ладо, Ладо, Ладо моє!
 Ми Іванку дамо дівку Варечку —
 Все Варечку Лівонтівну.

І так повторюють сім разів, а тоді вже козла співають:

Ускочив козел у город,
 Тай у город, у город,
 Поїв козел лук-чиснок, чиснок,
 І білу капусту, капусту,
 І чорну чорнушку, чорнушку,
 Зелену петрушку, петрушку.
 Взяли козла за ріжок, за ріжок,
 Повели козла на торжок, на торжок,
 Взяли за козла три рублі, три рублі,
 А за роги чотири, чотири!

Після «козла» співають «криве колесо»:

— Криве колесо,
 Куди котиш ся?
 — Ой котюсь-валюсь по смородину —
 По смородину
 По червону —
 По червону,
 По зелену.
 Що червона — То батенько,
 Що зелена —
 То свекорко.
 — Ой, їж, батенько,
 Не похлипуй ся.
 А ти, свекорку,
 Хоч удави ся,
 Хоч удави ся,
 Та й не яви ся!

Тоді кривого колеса співають:

— Криве колесо,
 Куди котиш ся?
 — Ой котюсь — валюсь

По смородину —
 По смородину
 По червону —
 По червону,
 По зеленую.
 Що червона —
 То батенько,
 Що зелена —
 То свекорко.
 — Ой, їж, батенько,
 Не похлипує ся.
 А ти, свекорку,
 Хоч удави ся,
 Хоч удави ся,
 Та й не яви ся!

Наспівавшись і натанцювавшись повертаються по домівках із піснею «Лебедушки»:

Що-ж ти, лебедушка,
 Лебедушка моя білая,
 Одлітала проч од лебідя —
 Проч од лебідя к новому садику
 Ку зеленому.
 Як на морі, морі
 Там на синьому
 Сірі вуточки купали ся —
 Купали ся, полоскали ся,
 Полоскавши, пощипали ся.
 — Не щипіть ся сірії уточки:
 Ліса моя к вам да залетіла.
 — Не сама я к вам залетіла:
 Занесла мене невольнька —
 Невольнька — темна ніченька,
 Темна ніченька й осіння,
 Ой, осіння, друг, послідня» (Дикарев, 1905, 160–162).

У **М'ясопущний тиждень** — не можна шити, а то «ногто-ед пристане і в голові не шукають — черви у скотини будуть» (Петрушевич, 1865, 31).

М'ясопусна неділя. Звичай «ніжкові заговіни». На перший день Масляної, в «м'ясопустну» неділю, за стародавнім звичаєм, готувався холодець із свинячих ніжок; тому цей день ще називався «ніжкові заговіни» (Іванов, 1907, 77). У цей день, на Харківщині, після обіду молоде подружжя йшло у гості до батьків або до тестя і тещі де у вечері «заговляли». Зазвичай із собою брали хліб для батьків, тестю і тещі. Не годилося йти без хліба, особливо до тестя.

Заборонялося цієї ночі спати разом чоловіку і жінці, тому що вовки з'ять поросят. Заборонялося шити — буде заушниця (свинка) (Іванов, 1907, 77).

Проте у записаному О. Воропаєм звичаї, говориться, що: «То неправда, що на «ніжкові заговіни» не можна пити горілки, бо заушниця буде, — розкаже селянин з Чернігівщини. — Що ж то за Масляна без питва?! Всі люди п'ють, і ми, було, вдома п'ємо, а заушниці у мене ніколи не було. Ще як був живий мій батько, царство йому небесне, було, прийдемо з церкви, посідаємо обідати, а він і каже: «Давай, сину, чарки та вип'ємо, щоб усе було гоже, а що не гоже — не дай, Боже!» Поналиває, бувало, і ми вип'ємо по першій. Пили всі: і мати моя, і сестра, і брат, і гості, коли траплялися... А як закусимо по першій, то тато покладуть ложку на стіл і кажуть: «Ну, сину, піднось ще по склянці, бо після однієї не обідають — гріх!» Я піднесу... а тоді ще й по третій, четвертій... А коли вже вип'ємо по останній до вареників, то тато заспівають, бувало:

*Ой, вип'ємо, родиню,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес —
І зібрався рід увесь.*

На Слобожанщині хлопці та дівчата після вечері на «ніжкові заговіни» збирають зі столу кістки, виходять на подвір'я, стають під коморою і кидають кістками у ворота. Існує повір'я, що хто в цей вечір не докине від комори до воріт свинячою кісткою, той до Великодня не доживе» (Воропай, 1958а, 147).

Сиропусна неділя. Інколи «при раннім великодні початок сирної неділі не раз сходився з Стрітінням. Подекуди весняні гри і пісні таки й починаються від сирного тижня...» (Грушев-

ський, 1993, 194). На сиропусну неділю у народі припадало багато прикмет. Кажуть: «Яка погода на сиропусну неділю, така й на Великдень буде», «Як сонце сходить рано, то й весна рання буде».

Звичай *«Заговини», Прощена неділя*. Особливого значення мала в українців Прощена неділя, або Пущення (Запустів). У цей день належало попросити прощення за всі нанесені образи та провини у рідних та друзів. Тому цей день називали Пущенням.

У Неділю ввечері ходили до рідних і знайомих «прощатися» — просити прощення за «кривди» чи «гріхи», заподіяні протягом цілого року. Відвідували і кладовище, щоб і померлі родичі простили їм.

Зазвичай це відбувалося таким чином: «Ввійшовши до хати, вклоняються тричі кожному, не виключаючи і малих дітей. При цьому відбувається такий діалог:

- *Прости мені!*
- *Бог простить!*
- *І в другий раз прости!*
- *Бог простить!*
- *І в третій раз прости!*
- *Бог простить!*

Коли ходили прощатися, гостинців не носили. Зять коли приходив до тестя і тещі, ніс із собою гостинець — паляницю (Воропай, 1958а, 150-151; Дикарев, 1905, 163; Іванов, 1907, 79).

Українці вірили, що страшний суд відбуватиметься саме в цей вечір. Богобоязливі люди на сиропусну неділю з хати не виходили, горілки не пили, а сиділи вдома і пригадували, чи багато гріхів нарobili в цьому році.

«Кінець м'ясиць справлялось не в м'ясопусну неділю, а в сю. Ладять ліпшу вечерю. Бідніші купують гелетку сира, вівчого чи коров'ячого, і діляться ним; купують теля, вечором ріжуть і розпаюють між себе. По вечері казять ейця о чоло, переступають через поріг і їдять, аби так борзо перейшов великий піст.

Який буде день на Пущення, такий буде Великдень. Який буде перший понеділок посту, такий буде по Великодні. Так само повідають про вівторок, середу і т. д.» (Зубрицький, 1900, 40).

У Наддніпрянщині «Великий піст попереджають “мйисниці” В той час лиш в бошковідни (понеділок, середа, п’ятниця) не можна їсти скороми (маса, набілу), а в часі великого посту “говіют” всі від «пушціня» і то деякі навіть «раскуют» (себ то їдять лиш раз на день в понеділки, середи і п’ятниці, а тоді їда ся зоветь ся не “полудинок”, але “напісник”) і “зарікают” ся (через піст) не вживати алькоголів і тютюну.

Мйисниці вінчать ся “пушцінем” (мйионе і велике). Від першого перестають їсти мясо, а від “великого” навіть і жабіл. На велике пущене варять: яець (кождому хоч по одному), пироги з сиром або бриндзею, молочну кашу і “бамуж” (варений куліш на сметані — прим.). Повечеравши гаразд, лягають усі спати, пригадуючи, що хто не буде спати, то обовязком його буде збудити всіх, щоби доіли, що остало, бо по півночі вже не можна» (Онищук, 1912, 29). На Харківщині у Куп’янську на «заговіння на піст» готувалися пироги, борщ з рибою, гречані млинці, на вечерю готували вареники і млинці. Після обіду сходилися рідні і знайомі — прощатися. Пригощали їх горілкою, пирогами, рибою, короче — що знайдеться». Якщо від вечері щось залишалось — вареники, млинці тощо, щоб на наступний день не віддавати собаці, що вважається великим гріхом, встають до полуночі і з’їдають (Щелоковська, 1899, 313). Звичай доїдати залишки їжі існував з двох причин: перша повага до продуктів споживання (не можна віддавати собаці їжу — гріх) і по-друге, наступного дня з понеділка починався піст.

На Пушчення у лемків священник оголошував «м’ясопусну неділю», від котрої упродовж наступного тижня заборонялося вживати м’ясні страви. Так, з продуктів тваринного походження дозволялося їсти тільки молочні вироби та яйця. Разом із тим молочні страви та яйця церква забороняла їсти в наступну (сиропусну) неділю. Тому на Свято Пушчення в лемків було прийнято гоститися яйцями, варениками із сиром, молочною кашею. Під час обіду ділилися вареним яйцем, кажучи: «А я не буду ніколи блудити!» (Струмінський, 1988, 116). Такий ритуал вважали своєрідною підготовкою до посту (не дозволити собі «увійти в блуд»), котрий у лемків був дуже строгим (Костюк, 2022, 49).

На Лемківщині священник у цей день оголошував, що наближаються свята, щоби прихожани прощали одне одному гріхи та самі просили в інших прощення, бо не можна їсти паску, не сповідавшись. Саме святкування Запустів у лемків розпочиналося після Літургії. До столу подавали, якщо були заможними, курячий розсіл з домашньою дрібно нарізаною локшиною та холодець (дуже жирний). Також подавали картоплю, котру варили в лущинні («обар'яні») та підсмажували в печі (Костюк, Григорук, 2022, 50).

Відзначимо ще й віру наших предків у душі покійників, бо саме в цей день Пущення в сиропусну неділю «замикають душі мертвих». До нього належало, певно, і свято померлих, що припадає тепер на першу неділю (часом на сирнім тижні) (Грушевський, 1993, 193). В Україні вважали цей день поминальним (Скуратівський, 1993, 21).

На Полтавщині у Масницю збиралися куми у тієї, в якій в господарстві була корова. Напередодні вона запрошувала: «Приходьте, будемо вареники їсти, приходьте ж, завтра Масляна». Співали, пили варену. «Варили із тикви (кабак), варять озвар, перець пахущий. “Кума, витягай варену з печі”, — вона тепла, сходились і пили. Наливки не було, сахару ж не було. Вишні були сушені, сливи сушені. Кисіль варили» (Етнографічний образ, 2016, 232).

Після Масляної перестають хлопці та дівчата ходити на вечорниці аж до Семена. «На цій неділі після обіду одвели козла в верби на Той Бік, на Коломичанку (на іншу вулицю) і вже більш не водять його. Відтіль ідуть, таких (звичайних) пісень співають» (Дикарев, 1905, 163).

Звичай вдовиного плуга. У с. Варварівка на Волині виявлено поняття «вдовиного плуга» — давньої звичаєвої форми громадської допомоги вдовам чи сиротам. Приурочували його тут до дванадцятої неділі по Різдву (кінець березня): «Баба, мамина мама, вона все по неділях знала. То казала: “Восьма неділя пускає, а дев'ята розпускає. То повинен вже плуг бути на дев'ятій неділі. А на дванадцятій повинен бути вдовиний плуг”. Од Різдва. Бачте, хазяї — то зарано біжать. А вдові — то коли прийдеця» (Галайчук, 2019, 1148–1149).

Перша неділя Великого посту називалася «*Неділя збір-на*» (Воропай, 1958а, 247; Митрополит Іларіон, 1992, 281). У цей час в Україні зазвичай уже починає танути сніг, а тому кажуть: «Неділя збір — тече вода з гір». Дівчата цієї неділі варили кашу з маком і на деякий час закопували її в землю — «щоб недоля пропала». Митрополит Іларіон згадував, що в цей день: «молодь збиралася на вигоні, і вибирають собі на всю весну весняну березу, — найкращу дівчину, щоб керувала веснянками» (Митрополит Іларіон, 1992, 282). У лемків перша неділя посту називалася «неділя Православія» (Шмайда, 1992, 362).

Друга неділя посту. Хлопці та дівчата починали виходити на вулицю співати веснянки. (У піст співали веснянки, а після Великодня вже інші). Гуляють до Страшної неділі: «у ворота», «в робака», «у лунька», «у хрещика», «у заюшки», «в мняча», «в рай і пекло», «у котика», «у горобчика», «у масличка», «у ставра» (великі гуляють), «у ворона», «у редьку» (великі й маленькі нарізно), «в шара» (Дикарев, 1905, 165).

Чорна (смертна) неділя — п'ята неділя великого посту. У цей день на Лемківщині в деяких селах західної Пряшівщини існував звичай потоплення або спалення Смертки. Зазвичай смертку робили з палиць, зв'язаних навхрест або з соломи і одягали її в старе обношене жіноче лахміття. В деяких селах смертку одягали навіть у обнови. Потім ці ляльки-опудала у супроводі молодіжної процесії із співами народних і апокрифічних пісень топили в річці або виносили у поле і там їх спалювали. На думку деяких етнографів, цей звичай запозичений від словаків, бо в Україні він не практикувався (Шмайда, 1992, 367). На думку М. Шмайди, цей язичницький звичай був приурочений до перемоги Весни над Зимою. Але ж відомий був в Україні звичай спалення Коструби, який присвячувався перемозі Весни над Зимою, а також звичай «Гонити Шуляка», де спалювалася «Смерть». Як зауважує М. Грушевський: «Сьому відповідають такі ж колективні закляття мороза, зими і смерті, що виголошувались, очевидно, паралельно з очищенням землі огнем від усякої нечистоти, що відбувались при тім — і заховались в практиках різдвяних новорічних, в огнях великого четверга і великодньої ночі та в різних обрядах очищення»

(Грушевський, 1993, 135). В Україні з цього приводу співали пісень:

*Смерте, смерте, іди на ліси,
Йди на безвість, йди на море,
І ти морозе, великий і лисий,
Не приходь до нас із своєї комори!
Смерть з морозом танцювала,
А за море почвалала (Чубинський, 1872b, 180).*

Головна ідея усіх заклять, звичаїв спалення, топлення або розтрощення опудал, які символізували Зиму — «Ідея вічного світопорядку дійсно уживалася в слов'янському світі з ідеєю постійного втручання в цей світопорядок, докладання усіх зусиль, щоб підтримати його» (Попович, 1998, 49). Усі ці звичаї за допомогою магії повинні були вплинути не тільки на теперішній стан, а й на майбутнє. І цей магічний вплив у різних місцевостях мав свої назви і проводилися вони в різний час, проте визначальним було змінити світопорядок на користь людини, і можливо навіть вступити в конфлікт із ним з надією на краще. Так творилися звичаї, які згодом стають душею народу і підкреслюють індивідуальність українського народу. Таким був звичай топлення, спалення або розтрощення смертки у лемків.

Звичай топлення смертки відбувався таким чином: «сільська молодь — парубки й дівчата — сходились до одної хати й робили смертку. Одну кичку надівали на палицю, одягали її до білої сорочки, на «голову» смертки надівали чепець, деінде на голову чіпляли сито. Далі на смертку навішували кольорові стрічки і виходили з нею посеред села. Потім вирушали до річки. Супроводжувалася смертка співами:

*Зелений штварток,
Великий п'яток.
На Марію великий смуток.
Тогди бога улапили,
На святий хрест го прибили.
А під крестом мати його,
Кричить, плаче, ратійте го!
– Ой, сину мій наймілейший,
На якій єсь наивисоці...*

Прийшовши до води, смертку кидали у воду із співами:

*До води, до води,
Ти суко лінива!*

Дівчина, яка несла смертку, плаксиво відповідала:

*Не піду, не піду,
Бо є вода зимна.*

В інших місцевостях, як вище згадувалося, смертку палили у полі або на кладовищі. В деяких місцевостях смертку несла дівчина: «яка остання дівчина в цьому селі виходила заміж». За нею йшли дівчата, діти й молоді жінки співаючи:

*Вишла зірда на край світа —
Зашьвітила на пул-шьвіта, алилуя...*

Також лунали прощальні пісні, які співалися на похованнях.

На кладовищі смертку роздягали і спалювали. В інших селах смертку не топили і не палили, а виносили у поле, молодь розтросувала її, а рештки залишали на полі. У цьому випадку у процесії брали участь тільки дівчата; йдучи по селу, вони співали таких пісень:

*Ішла смертка з куделю,
На ту Чорну неділю.
(Приспів) Гой кравам,
Дай кравам.
На волички,
На телічки
Не запоминай!
Втеди були добри часи,
Як смертки носили.
(Приспів) Гердо бердо, нич
Тому са не стане
Нигда, нигда нич!*

Або інший варіант пісні:

*Ішла смертка, ішла смертка,
З куделю, з куделю;
А на Смертну, а на Смертну
Неділю, неділю.
(Приспів) А ти, май,
Корові дай,*

*А воли, а коне
Не запоминай.*

Парубки:

*Фашингува невіста лінива, лінива,
Ноги умива, умива,
А пред облак воду,
А пред облак воду,
Вилива, вилива.
(Приспів) А ти, май,
Корові дай,
А воли, а коне
Не запоминай! (Шмайда, 1992, 373-381).*

Із пісень, що співалися під час виконання обрядових дій із смерткою, чітко вирізняється народний темп шанування природної сили, поряд з яким відчувається і церковний вплив. Зрозуміло, що цей обряд з'явився ще за язичницьких часів. Наприклад, у Чехії, у боротьбі з народними віруваннями, Празький синод у XVI ст. двічі забороняв його. Проте спроба знищення не мала успіху, народ прийняв складені церквою пісні, але продовжував виконувати символічні і магічні обряди, щоб вплинути і змінити світовий порядок такими засобами, якими це робили предки тисячоліття поспіль.

Вербна (бечкова), цвітна, квітна, шуткова Неділя.

Неділя за тиждень перед Великоднем називається «Вербною», «шутковою» або «цвітною», «квітною», а тиждень перед цією неділею — «вербним», «цвітним», «квітним», «шутковим». У Вербний тиждень, за народним віруванням, не можна сіяти конопель і городини, бо «буде ликовате, як верба». Не сіяли колись і буряків, бо «будуть гіркі» (Воропай, 1058а, 249).

Можемо із впевненістю констатувати, що практикування святкувати у цей день є єдиним для всіх регіонів України. Стосується це і обрядів, що побутували в народі, і приміток щодо цього дня. Народ примітив, що у цей тиждень і неділю зазвичай дуже холодна і дощова погода (Етнографічний образ, 2016, 64, 238). З цього приводу існують приповідки: Прийшов Вербич, два кожуха тербич; прийде вербниця, назад зима вернеться (Петрушевич, 1865, 38).

По всій території України цей день вважався священним, тому працювати у Вербну неділю категорично заборонялося. І це стосувалося не лише домашньої праці, а й роботи в полі. Навіть заборонялося зайвий раз розчісувати волосся чи взагалі виконувати будь-яку роботу (їжу готували ще в суботу). Це стосувалося і випікання святкових хлібців, якими частували у неділю худобу, і святкової вечері, яка передбачала послаблення посту. Народ вірив, що навіть найменша праця у цей день могла накликати на них біду. Звісно ж, до заборон належать також м'ясні страви та інші обмеження Великого посту, котрих дотримуватися будуть ще й упродовж Страсного тижня (Гривна, 1973, 69).

У Вербну неділю ранком у церкві святили вербу. У вечері суботи під церкву завозили багато вербового гілля. Зранку народ сунув у церкву на Богослужіння — старі й малі, бо «гріх не піти до церкви, як святять вербу» (Воропай, 1058а, 249). Зрозуміло, що серед народу була поширена легенда, що пояснювала походження цього звичаю: це робиться на пам'ятку того, що перед Ісуса Христа, коли він входив до Єрусалима на ослі, люди кидали квіти і пальмові гілки й кричали: «Осана, осана» (слава), а за тиждень його розіп'яли. З цього і пішов звичай святити гілля дерев у цю неділю. В південних країнах, де росте пальма, святять пальмове гілля. У нас в Україні пальма не росте, а тому довелося нашим предкам вибирати якесь інше дерево. І цей вибір, не зважаючи на легенду і прислів'я, як бачимо, впав на вербу. Згадує про вербу і Данило Паломник (1095–1108), що відвідав Єрусалим і там бачив «древіє много по брегу Йорданову превысоко, яко вербіє єсть и подобно». То були пальми, що нагадали нашому землякові рідне чернігівське «вербіє» (Воропай, 1058а, 251; Шмайда, 1992, 382).

Після закінчення відправи священник окропить гілля свяченою водою, а діти — одне поперед одного — стараються якнайшвидше дістати вербу і тут же проковтнути по кілька «котиків» — «щоб горло не боліло» (Воропай, 1058а, 249).

Молодіжні забави починалися з виходом із церкви: хлопці та дівчата билися свяченою вербою коло церкви і дорогою, як додому йшли, б'ючись, примовляли:

*Будь великий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля!*

В Галичині примовляли так:

*Шутка б'є — не я б'ю,
Віднині за тиждень*

Буде в нас Великдень! (Воропай, 1058а, 250; Шухевич, 1999, 232).

Повернувшись із церкви, господарі до хати не заходили, а відразу ж кілька гілок освяченої верби садили на городі або, якщо було близько, то в полі, «щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток» (Воропай, 1958а, 249). У лемків це робили, «щоб поле скоро зазеленілось і щоб кроти не точили» (Шмайда, 1992, 382). Вербу садили на городі, коли принесуть з церкви на щастя молоді: коли верба прийметься — дівчина вийде заміж, а хлопець одружиться і будуть здорові (Андрієвський, 1941, 32; Килимник, 1962а, 46). Решта, що залишалася, несли до хати і ставили на покуті під святими образами (Воропай, 1058а, 249; Шухевич, 1999, 232).

Не можна було після освячення верби заносити її у хату «... оставляють часть на дворі, а то остальне несуть у хату. Ті гілочки, що уносять у хату, держуть їх для приколювання шишок на паски, а що оставляєть ся на дворі, то несуть садовить на город, щоб росла; а то кажуть, як із церкви унести живо у хату, так пішла хати на городі не прийметь ся» (Дикарев, 1905, 166).

Пояснявалося народним переказом: «Про ту вербу, що садять на городі або де-небудь, аби тільки съвячена, балакають таке: Хто посвячену вербу мав ним самим посажеву, той при кінці віку може на її спасти ся. Ото як стануть за ним ганять ся різні демони, привернуть його під свою власть, тав він на її злізе і сидітиме, і його ніхто не може знять» (Дикарев, 1905, 166).

Якщо, ввійшовши до хати, заставали когось, що проспав заутреню, то били такого свяченою вербою, примовляючи:

*Не я б'ю — верба б'є, За тиждень Великдень,
Недалечко червоне яечко! (Воропай, 1058а, 249).*

Як у цвітну неділю освятять лозу (шутку), то приносять її у хату і б'ють нею одні других говорячи: «Лоза бе, не забе, за тиж-

день Великдень». В Дрогобиччині-кажуть: «Лоза бе, не я бю, за тиждень Великдень» (Пастернак, 1929, 332). «Вернувши ся до дому, побивають Гуцули тими прутиками усіх хатінних та маржину, промовляючи: “Не я бю, бечка бет, від нині за тиждень — Великдень!”» (Шухевич, 1999, 232).

Українці шанували свячену вербу: «Гріх ногами топтати свячену вербу», а тому навіть найдрібніше гілля, якщо воно залишилося після освячення, палили на вогні, щоб, боронь Боже, під ноги не потрапило (Воропай, 1058а, 250).

Не обійшлося без вірування у магічну силу верби. Народ вірив у те, що вербою б'ють, щоб здорові, веселі та багаті були; дітей, щоб сильні були, добре росли та сприйняли життєву силу весни (Килимник, 1962а, 46). Як уперше на весні виганяють худобу на пасовисько, то б'ють свяченою вербою — «щоб нечисть не чіплялася до тварин». Більше того, викидають гілля свяченої верби на двір під час граду — «щоб град зупинився» (Воропай, 1058а, 250). Коли з церкви приносили багнітки, а в хаті була жінка, в якій була мала дитина, то вона клала до повивача принесену з церкви проскуру і пучок багніток, щоб дитина була здоровою (Шмайда, 1992, 383). З освяченою вербою, після повернення з церкви, обходили господарі бджільники, щоб бджоли роїлись; обходили обори та стайні й кошари, щоб худібка була здорова, плідна, щоб корови давали багато молока (Килимник, 1962а, 47).

Використовували вербу ще й таким чином: «Дехто обриває поодинокі пуплішки (базькй, гусята) і ликає, аби нічого не боятися. “Газдині рахують базькй, сила з на едні лозі, то тільки буде гусьит на газдівстві того року”. Шутку ховають і потім, як женуть на весну худобу перший раз у поле, женуть нею товар зі стайні, “аби не гйдзавсі”. Також кроплять тоді худобу свяченою водою» (Пастернак, 1929, 332). Освячену «бечку» або «шутку», тобто вербу, обов'язково ставили у хлів як оберіг. Окрім того покутяни використовували цю вербу і тоді, коли парували корів та свиней: «Худобу треба гнати до бика, то гонют та й бечков поплещуть ззаду там. І свиню так. Казала сусіда, ой у нашій Гри, то каже ведуться поросята. А я кажу, а чо? А вона вигнала і свинку бечков поплескала, поплескала і пігнала. Ну шо то

добре так, значить. Це кажуть, щісливо таке з бечков» (Пуківський, 2017, 306).

У лемків за давньою традицією було прийнято, щоб господиня зв'язувала прутики верби, брала їх стільки, скільки зуміла взяти рукою та майстерно в'язала долішні кінці прутиків завчасу на ту ціль приготованим гарним мотузком з найкращого «повісма» (льняного прядива). За народними традиціями, прутики символізували родину, тому мати міцно їх обнімала (*щоб і родина міцніла, щоб трималась разом, обвивала мотузком, щоб була нерозривна*). Під час приготування верби діти притримували та притискали прутики (щоб вони ніколи не відставали від родини і церкви). Потім при першому посіві господиня перемішувала зерно зі жменем «б'рок» (Санацька, 1986, 1) У Лятичівському повіті, коли господар виїжджав у поле сіяти — брав 2-3 котики-базьки й заборщував серед ниви під час посіву, щоб скоро хліб проростав. Вербу клали після свячення за образи, щоб охороняла хату від лихих сил. Вербою в давнину відводили грозові хмари — кивали свяченою вербою в бік хмар і відводили громи та град. Вербу кидали в пожежу, чим зменшували, за їх віруванням, велику руйнівну силу вогню. Вербові котики, свячені, кидали в кашу, їли ту кашу в повній вірі, що через ті котики-базьки передається людям сила весняної енергії на цілий рік (Килимник, 1962а, 46).

Обсаджували криниці вербами, щоб забезпечити воду від лихих сил, щоб вода була «пригожа та здорова». Обсаджували копанки-калабані, в яких прали своє шмаття-білизну, щоб уберегтися від хвороб, щоб вода очищалася. Сухою торішньою свяченою вербою розпалювали піч під великодні баби-паски. У багатьох місцевостях клали покійникові в домовину кусник свяченої верби. Свячену вербу клали в домовину бабі-повитусі, щоб мала чим відганяти потерчат (Килимник, 1962а, 47).

Використовували вербу і в народній медицині. Хворій людині або тварині знахарі варили свячену вербу разом з цілющими травами і давали це вариво — у повній надії, що «поможе». Виваром свяченої верби мочили голову від болю голови. Лікували свяченою вербою і від пропасниці та ревматизму, збивали нею гарячку. Товчене листя з верби клали на рани, а горілку,

настояну на її листі, приймали від шлункових захворювань (Воропай, 1958а, 250; Липа, 1943, 47).

Практикувався в Україні звичай носити свячену вербу з церкви до церкви. Це робилося не тільки в суботу, а й у неділю. Так, у Харкові у Вербну неділю учні разом з вихователями та вчителями урочисто несли свячену вербу від міської парафіяльної церкви Святого Дмитра до «колеїюму». А в слободі Котельва, Охтирського повіту, народ, на чолі з духовенством, щорічно носив вербу від Троїцької церкви до Преображенської (Воропай, 1958а, 250).

До верби в Україні склалася не однозначне ставлення народу. В українських піснях вона стала символом родинної радості, жіночої журби і дівочого суму, а також суму за померлими родичами. Є. Онацький зауважував про образи та символіку верби в українців: «Верба — улюблене дерево українських народніх пісень, в яких воно виступає з незвичайно багатою символікою. Як ідеалізоване дерево, воно вкрите “золотою корою” і має силу розвинути сімсот квіток, себто віток, що символізують численний рід» (Онацький, 1958, 138). Так, у колядці співається:

*(А у нашого господаря) Золота верба,
А на тій вербі золота кора,
А на тій вербі рожеві квіти.
Ой то не верба — Иванкова жена,
Ой то не квіти — то йванкові діти...
(Онацький, 1958, 138).*

«Золота верба» в українців символізує любов і вдячність. У Галичині про доброзичливу людину говорять так: «Золоте вербе за ним росте» (Говорять про щасливого, всіма любленого чоловіка, що ширить довкола себе радість і задоволення), або «Куди ся поверне золоте, за ним вербе росте» (Золоте в значенні «щасливе», благословенне Богом. Характеризують тих виїмкових людей, що де повернуться, всім робляться любі), — пояснення падає І. Франко (Франко, 1901–1910, 893).

У весільній пісні співається про вербу:

*Да стоїть верба не рік, не два.
Не стій, вербо, розвивайся,
Розвий собі сімсот квіток,*

*Сімсот квіток і чотири;
Всім боярам по квіточці.
Усім дружкам по квіточці:
Андрієчку нема квітки —
Андрієчку квітка — Марусенька дівка...
(Онацький, 1958, 138).*

Символізувала в народній уяві верба заміжно жінку і матір, як у вище наведеному уривку колядки «Ой то не верба — Иванова жена...», або в пісні, де заміжня жінка жаліється і журиться на чоловіка:

*Ой, ти вербо кудрявая, хто тобі кудрі повив?
— Повила мені суха лоза, бистра вода, що хвилю б'є...
Кажуть люди — мій муж не п'є:
Як світає — до корими йде;
Як смеркає — із корими йде (Онацький, 1958, 138).*

Символізувала верба і зажурену дівчину:

*На городі верба рясна...
Там стояла дівка красна.
Хорошая та вродлива, її доля нещаслива
(Килимник, 1962а, 48).*

Або інший варіант пісні:

*Ісхилилась верба з верха до кореня,
Схилилась Марися через стіл до матінки:
На стіл головоньку клонить,
Під стіл слізеньки ронить...
Або інший варіант пісні:
Ой, не стій, вербо, над водою,
Не пускай гілля по Дунаю,
Ой Дунай — море розливає,
І день і ніч прибуває
Та з верби корінь підмиває,
Із верху вершок усухає.
Ой, стань собі, вербо, на риночку
У хрещатому барвіночку,
У запашому васильочку... (Онацький, 1958, 138).*

Дівчина сумує за коханим:

В кінці греблі шумлять верби,

*Що я насадила...
Нема того козаченька,
Що я полюбила.*

Про розлуку з милим:
*Висока верба, тонка галузка
Зелений лист пускає;
Велика люба, тяжка розлука
Серденько уриває..*

Або:
*Висока верба, висока верба
Широкий лист пускає,
Велика любов, тяжка розлука —
Серденько зниває*

Про лиху долю:
*Ой, вербо, вербо,
Де ти росла,
Що твое листячко Вода знесла?
Ой знесла, знесла Тиха вода...
А я молода,
Як ягода.
А я молода,
Як ягода,
Не піду заміж
За рік, за два.
А піду заміж аж за п'ятого,
За того п'яницю проклятого...*

Про суджену долю парубка:
*Не стій, вербо, над водою,
Рано-рано!
Не стій, вербо, над водою,
Та ранесенько!
Розвий, вербо, сімсот квіток,
Рано-рано!
Розвий, вербо, сімсот квіток,
Та ранесенько!
Що всім хлопцям по квітонці,
Рано-рано!*

*Що всім хлопцям по квітонці,
Та ранесенько!
Тільки Грицеві нема квітки,
Рано-рано!
Бо Грицева квітка,
То Гануся дівка...*

Про парубочу громаду:
*Ой під вербою, під зеленою,
добрий вечір!
Стояла рада, хлопців громада,
добрий вечір!..*

Про долю вдовиної дочки:
*Стоїть верба над водою,
Хитає собою,
Ей, хто візьме дівча вдови,
Зостанеть бідю...
(Килимник, 1962а, 48–49).*

Для розуміння символіки у народних піснях Є. Онацький нагадує, «що стояти чи ходити над водою — значить залищитися, любити; пускати гілля — розвиватися — виходити заміж; розлив — горе; сохнути — підупадати (тут асоціація з сухотами); ходити в барвіночку та в васильочку, себто в вінку — бути дівчиною, — отже, в цій пісні в дуже гарній символічній формі висловлено дівчині пораду не виходити заміж, бо те заможество принесе горе й хворобу, а залищитися далі в вінку дівчиною» (Онацький, 1958, 138).

Як вище згадувалося, дівчата садили свячену вербу і видивлялися: коли верба прийметься — дівчина вийде заміж, а хлопець одружиться і будуть здорові (Андрієвський, 1941, 32; Килимник, 1962а, 46). Співали:

*Стоїть верба над водою,
Розпустила гілля, —
Убирайся, дівчинонько,
Днесь твоє весілля... (Онацький, 1958, 139).*

Про те, що дівчина залишає свою родину і йде після весілля у чужу родину, говориться в народній приповідці: «Дівка як верба: де її посадиш, там прийметься. (Говорять про те, що дівка

виходячи заміж, звичайно переходить у сім'ю свого мужа і привикає там)» (Франко, 1901–1910, 642).

Як символ родинної журби за померлим, вербу садили на могилках: «До весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте», — тобто він захворіє, помре, його поховать, а на його могилці посадять вербу, — все це символічно висловлено в двох словах. На Буковині у труну клали вербові прутики, на які звичайно лягало тіло покійника (Онацький, 1958, 139).

Як відомо, на вербі не має жодного плоду. Тому вона в народній свідомості стала символом неплідності. З цього приводу кмітливий українець придумав приповідки: «Грушки на вербі» — це небувальщина, вигадка; «У нього на вербі грушки ростуть», — кажуть про людину, що оповідає неймовірні речі. Сюди ж відноситься й приповідка: «Гарбуза наїсися, на вербу подивися, то зараз і знову будеш голодний». Проте «ховатися під вербами», що дають добрий, але небезпечний захисток, значить вести розпусне життя. Тому верба робиться і символом небезпечного чи незаконного кохання (Килимник, 1962а, 53; Онацький, 1958, 139). Символом стала і «суха верба», в якій, на думку українця, живе нечистий, а значить, це місце нечисте, «бо трудно вербі — хіба з допомогою нечистого — всохнути. Тому в Галичині кажуть: «Дві речі Бог дав бідним — картоплю та вербу», бо верба, що росте по всіх усядах, дає бідному паливо. Смерть верби — втручання нечистого, тому й кажуть: «Відчепися від мене, а чепися сухої верби», себто, властиво: «Іди до чорта!» «Іди до біса!» (Килимник, 1962а, 53; Онацький, 1958, 139). Проте свячена верба охороняє від нечистої сили.

Ймовірно, верба користувалася повагою ще за часів язичництва. Адже в фольклорі українців залишилися численні вірування й цікаві легенди про вербу, про її чарівні властивості, про її чудодійну силу, цілющі та надприродні властивості. В її силі захищати людину від лихих сил і навіть зупиняти стихійні лиха, що можуть нашкодити людині. Можливо, це сталося тому, що весною першою від зимового сну серед дерев прокидалася верба. І творчий потенціал українця створив цілу низку звичаїв, присвячених вербі. Так чи ні — ми можемо лише здогадуватися. Проте і згадані вище звичаї майже зникли з практику-

вання. Залишилася тільки в більшості пам'ять про те, що вербу святять у неділю за тиждень до Великодня.

Великдень, Пасха, Воскресіння Христове. З опрацьованих етнографічних джерел можемо констатувати, що в Україні на сьогоднішній день це надзвичайно важлива Неділя. На думку багатьох дослідників святкування Великодня, що це свято має тисячолітню історію з язичницькими коренями. Митрополит Іларіон у своєму дослідженні свідчить: «Великдень, цебто Воскресіння Христове, врочисто святкується, але до цього святкування здавна увійшли й поганські звичаї. Ще Карфагенський Собор 318-го року виступив проти не потрібного в цьому святкуванні. Своім 68 Правилем він наказує: «Поганських звичаїв не чинити, а саме: на дошках не скакати, і на гойдалках не гойдатися, і яйцями не качати і не бити, і грохотання (реготання) не чинити. А коли хто не послухає цього, нехай буде забронений 5 років, 140 поклонів на день і Молитов» (Митрополит Іларіон, 1992, 288).

М. Грушевський про Великдень вказував: «що Великдень — свято рухоме, яке може припасти і на Благовіщення і на св. Юрія — стрінутись з сими двома великими весняними святами, які означають дві різні стадії наростання весняної сили,— тож коло Великодня зібралось дуже багато різних елементів з різних моментів весняної обрядовості. Наслідком же того, що се свято з дуже сильно вираженою церковною обрядовістю, передхристиянський ритуал підпав великим змінам і великому знищенню: різні обряди, які зв'язувалися з Великоднем, під натиском християнського обряду потлумили одні одних — і перед нами велика маса переважно лише дрібних фрагментів, котрі тільки порівняним методом можна буде привести до ясної системи і відтворити образ старої обрядовості — “свята весняного сонця”, яким воно, мабуть, було первісно» (Грушевський, 1993, 197).

Отож можемо констатувати, що звичаї і обряди Великодня на кінець XIX — початку XX ст. повністю сформувалися в усій Україні. Теоретично можемо їх поділити на дві групи: церковні та побутові. Церковні — це дії, що стосуються релігійних обрядів будь-яких конфесій. Прикладом таких обрядів може бути

звичай нічного церковного обряду, коли: «Все життя села в ці години ночі зосередилось біля церкви. Людно й гомінко тут. В селі тиша-тиша, лише зрідка запізнені кроки дзвенять у тиші ночі. Це якась людина запізнилася на кілька хвилин і поспішає з пас-кою... У всіх хатах блимає вогонь свічок, чи лампадок, а до церкви не пішли й залишилися дома лише немічні старці та малі діти... Високо ще здіймається полум'я вогню великодньої ночі біля церкви. Вогонь цей розкладають, поправляють та підтримують сільські парубки, й чого тільки вони не нанесли для цього вогню з села — «позичили» так, що господар не бачив: тут і старі колеса, і старі двері, і драбини від воза, і діжки, і ворота... Але за цю , позичку ніхто з господарів не сердиться, і не забирає назад, бо це вважається жертва на святій очисний вогонь...

Нічна тиша порушується... Чутно метушню біля церковного входу. Це церковна процесія, на чолі з священником, з хором, хвореньгами, Євангелієм, Плащаницею, образами та численними свічками... Тричі обходять навколо церкви, в церкві ніхто не залишився. ... Задзвеніли свіжі голоси хору, могутня й переможна великодня пісня: Воскресення Твое, Христе Спасе, анголи співають у небі — несеться далеко-далеко в безмежні простори ночі. Господині здіймають рушники з своїх пасок, а в кого не була засвічена свічка — поспішно світить. Після обкаджування пасок, священник читає молитви, проходить і святить паски. Де тільки священник посвятив, одразу господарі підхоплюють кожний свою паску й чимдуж поспішають додому» (Килимник, 1962, 98).

Побутові звичаї, наприклад, прийшовши додому після богослужіння усі члени родини «вмивалися» крашанкою. Господиня наливала в миску води, куди клала 2-3 крашанки, а господар кидав дрібну монету по черзі і вмиваються крашанкою (Килимник, 1962, 98–99). Наступним обов'язковим обрядом був обряд «розговін». За святковим столом збиралася уся родина і, навіть, з малюками на руках. Адже цей ранок говіли разом із померлими родичами, яких не вважали у цей день за померлих. Старший роду (Дід чи Батько) сідав на покуті, на святому місці, де на той час «перебували духи предків», решта сідала на застелених лавках де поруч сідали «душі предків». Обряд «говіння»

проходив вдосвіта, адже душі мали силу перебувати у світі живих до схід сонця. Частувалися померлі родини.

Перші три дні нічого не готували і в гості не ходили (Свидницький, 1985).

Після розговин йшли на кладовище, де відбувалися народні ігри.

Отже, Неділя в Україні склалася, як день вихідний (праздниковий), а значить і практикувалася як святковий день.

ПОНЕДІЛОК

Понеділок — другий день тижня, який отримав у народних віруваннях неоднозначне ставлення. Звертає, між іншим, на себе увагу насамперед та обставина, що святкування Понеділка і П'ятниці (подекуди почасти ще й четверга) практикувалося зазвичай серед заміжніх жінок (частіше — немолодих). Понеділок наділявся чоловічою символікою і мав декілька міфічних образів.

В Україні зображення святого Понеділка було в образі сивого старого, який то перебуває при брамі раю, то показує душі пекло і рай, очевидно, це дає підстави вважати, що на нього перенесено риси сторожа (брамника) раю святого апостола Петра, який до того ж, за деякими редакціями апокрифа «Ходіння Богородиці по муках», є замість архангела Михаїла проводирем Богоматері у пеклі.

Понеділок персоніфікувався також і з Божим Ключником, що звичайно приписувалося св. Петрові: «Перша стріча на тім світі — святий Понеділок: розпитує про гріхи. Він то й сам знає, а допрошує...». Він же дбав про грішні душі: «Праведні душі Господь яблуками оділяє, а грішні за стіною святий Понеділок» (Грушевський, 1960, 361).

М. Драгоманов записав декілька варіантів молитов, які підтверджують думку про те, що Понеділок для українців був провідником у потойбіччя:

Святий Понеділочку,
 Божий, Господній ключнику,
 Шо по морям кладки кладеш,
 А невольника з неволі визволяєш!
 Прийми душу раба Божого (Нечипіра),
 Да понеси на Небеса;
 Там свята п'ятниця,
 Наша пречистая матінка.
 А Правая Середа
 І уся наша праведна рідня,
 Свята громада:
 Олекса теплий і Марко пречесний,
 Паликоп і Пилип,
 І Юрій славний,
 Богові святому приданий.
 Апостоли, ангели і архангели,
 Дівче Оксана і Стеха,
 Невісти Христові найчесні,

Заступниці наші найкращі! (Слѣдуетъ троекратное дуновеніе)

Ясний, світлий Духу,
 Ось черпав з водою!
 Окропи раба Божого (Нечипіра) нею
 І ізбав од лютих мук пекельних,
 Од паньскої, не людської смерти,
 І од всего земного, людського
 Од нині на віки вічні. Амінь.
 (Драгоманов, 1876, 36–37).

Цю молитву було записано в шалапутів — релігійна секта хлїстів основою віровчення якої є догмат про перевтілення бога в людину під час так званих радінь), як присмертну відправу, але вона відома в кількох варіантах, що вказує на її загальне розповсюдження в Україні).

Наведемо ще два варіанти молитви, записаних М. Драгмановим, зберігаючи автентичність тексту:

Оче наш, оже есь та вже весь; око на небі, око на землі;

хліб наш на сішках, дай нам на вилках! Пом'яни, Господи, тії книги, що в церквах лежать: хурхулу, мерелуху, савгірю іще й тую, що телятиною обшита. Як у церквах, та в коморах замки замикаються, так щоб нашим ворогам зуби і губи позамикало!

Святая святиця, небесна цариця, п'ятінко-матінко, і ти, святий понеділочку, божий ключничку! на морях кладки клав, та невольників з неволі визволяв, — поведи нас на той світ, до наших родичів: Охрімко, Упоня і Пархімко на святих твоїх ліжках спочивають. Господи мій милостивий, царю небесний, відверни мене од дурного ума, од несвіцького сорому! да не употреблюси я крученому барану в християнському твоєму стаді, яко Терешко. Мати моя Божа, — Афаренська, Капнуновська, Диванська, Почаевська і Неопалимая купино, спаси душу мою!

Алилуй же мене, Господи, і пошарпни мене по боках, по ребрах, по кістках, по череслах, коло мого двора, коло мого кола, коло моєї жінки, коло моєї дитинки, коло мові скотинки і коло мене грішного,— тільки не шарпай того, пр.... сина, зятя, що горілку п'є, та жінку б'є.

Хрест на мені, хрест на спині, і увесь в хрестах, як овечка в реп'яхах! І ти, святая покрівонько, покрій мене святими твоїми крилами. І ти, золотопутий Пилипе, і ти, безкостий Марку, Хрест на мені, хрест на спині, і увесь в хрестах, як овечка в реп'яхах! І ти, святая покрівонько, покрій мене святими твоїми крилами. І ти, золотопутий Пилипе, і ти, безкостий Марку, що в погребці замуrowався, і ти, сухий Никоне, що святими твоїми молитвами всі чортяки, всі злі духи і всі упир яки, відьми, вовкулаки і всяке погане марище, що цур ёму та пек! і всяку погану, нечесьть, ява по світу волонцюгув. Ом'я оца і сина, бери, жінко, в черепок хуху і святого духу! Господь с тобою, одверни, заступи! Амінь.

Оче наш, чеснійшую і пренепорочнійшую, спаси душу нашу! Радуйся, невісточко, що святая Покрівонька в Лаврі замуrowалась; і ти, святий понеділочку, божий ключничку! Ти на морях кладки клав, та невольників з неволі визволяв! Суверточко не сутобрасная, ухопи і понеси нас на небеса; там вся рідня наша:

мати Марина, сестра Орина, дядько Онопрій і дядина Стеха. Амінь біжить, амінь кричить.

Бери, жінко, в черепок хуху і святого духу. Спаси, Господи, нас од лихого звіря, од диявольского навожденія, од нечистого приклученія, од всякої поганой болізни і од паньского казу і того лукавого святого. Амінь. (Драгоманов, 1876, 38–39).

Апокрифічні міфи заклали в уявлення українця, що перша зустріч на тому світі була із святим Понеділком, який розпитує про гріхи: він і так усе знає, та допитується, чи була душа «на дрімливому полі», тобто чи проводила біля небіжчика ніч, в яку спати не можна, а треба весь час молитися. Серед народу існували різні перекази щодо зустрічі з Понеділком. Так, у народі переказували, що одна дівчина знепритомніла, але за дві години знов «ожила» і розповіла про свої видіння: «Коли я заснула, до мене явився старий сивий дід і повів мене крутою горою. Звідти він показав мені рай і пекло. Після того я перейшла з ним вогненну ріку, і не обпеклася. Тоді ми стали переходити через вузьку річку. Дід стрибнув, перескочив та й каже мені: “Перестрибуй і ти!” “Стрибнула я, але невдало: правою ногою ступила в річку і обпеклася. А річка та вся травою заросла. Нарешті, дід сказав мені: “Ну, дочко, тобі лишилося на землі жити тільки десять років, і час уже тепер повертатися додому; заміж хочеш — виходь, а хочеш — як знаєш”. Тоді я прокинулася, і ось — як бачите». Присутні відразу ж подивилися на праву ногу дівчини і побачили, що нога справді обпечена, посиніла, та так і не відходить. Звідтоді дівчина та почала весь час молитися Богові і ходити по монастирях; а коли живе вдома, то вийде з хлібиною на шлях і дає жebraкам по кусню хліба й по грошину. Заміж не йде, а все чинить добрі справи і чекає смерті» (Булашев, 1992, 222–223).

Отож Святий Понеділок уособлюється в образі сивого діда. Він виконує не лише обов'язки райського брамника, а й грецького Харона, який переводить душі померлих через вогненну ріку, що протікає в межах потойбічного світу... Він також супроводжує на той світ душі непритомних людей, що тимчасово залишають свою тілесну оболонку, щоб ще до смерті вони поба-

чили пекло і рай. Так складався культ Понеділка в Україні, а разом із ним святкові практикування цього дня тижня. Історично складалося, що понеділок в українців став вважатися найнещасливішим і найважчим днем тижня.

Передріздвяний тиждень. У Європейських країнах теж відомі практики святкування понеділка. Наприклад, в Англії перший понеділок після Богоявлення називався *Rock-Monday*, або *Plough-Monday* (понеділок плуга). Це — сільське свято. За часів католицизму плугатарі тримали запалені свічі перед зображенням святих у церквах, щоб дістати благословення на свою роботу. Вони ще мали звичай ходити в цей день процесіями і збирати гроші на підтримання «плугового світла», як вони це називали. Реформація (1552 р.) скасувала «плугові світла» в церквах, але не могла знищити самого свята. Селяни продовжували ходити процесіями в цей день і збирати гроші, тільки ці гроші витрачалися вже не на «плугові світла», а на веселощі в шинках.

«Ще не так давно це було досить веселе і приємне видовище. Плуг був удекорований барвистими стрічками та іншими оздобами; це був “плуг-дурень” (*The fool plough*). Тридцять або сорок сильних сільських хлопців у сорочках поверх піджаків; з удекорованими плечима і капелюхами, на яких виблискували барвисті стрічки, тягнули той плуг від хати до хати, а попереду йшов один парубок у химерному одязі старої баби на ім'я “*Bessy*”. Був там і “дурень” у фантастичному одязі. В деяких частинах країни в процесії плугатарів брали участь і ті, що виконували “*morris dance*” (танок Морріса), а також входив іноді у програму і старовинний скандинавський “танець меча”. Все це робилося для того, щоб виманити якомога більше грошей з кишень васалів» (Воропай, 1958а, 244). В Україні також існував обрядовий обхід з плугом. Відбувався він на Щедрий Вечір — на «Маланки». Цей звичай обходу плуга мав цілком очевидний магічний зміст на майбутнє: накликати успіх під час оранки ріллі, а тим самим і добробут у господарстві.

У передріздвяні дні в європейських святкових практиках знімалися заборони на роботу, які приписувалися святочним заборонам (на свята заборонялося прясти, молотити зерно, шити).

Особливо це стосувалося прядіння. Пояснювалося це тим, що із ниток, якими прядуть у цей час, диявол в'є пута або вони спілутуються. Якщо пряжу залишити тоді на прядці, то в наступному році не буде врожаю льону. За англійськими повір'ями, диявол розрізає пряжу, що залишилася не змотаною напередодні Різдва, а тому існувала порада посипати сіллю для запобігання збитку. Недбайливі дівчата бояться, що такі не змотані прядки будуть переслідувати їх до церкви під час шлюбу. Прясти льон або вовну на різдвяному тижні не можна, бо це приносить нещастя. Заборонялося пекти хліб вдома, прати білизну, особливо постільну, вивітрювати одяг. У Тиролі вважали, що жінка, яка не змотала пряжу і залишила її на прядці напередодні Різдва, помре цього ж року. У Вестфалії (область у Західній Європі, міжріччя Рейну та Везера) також в ці дні практикувалася заборона на роботу в домашньому господарстві: не мити, не шити, не їздити возом, не вивозити гній, не молотити, не забивати цвяхів, не пекти хліба. Того, хто пряде на заході сонця перед Різдом і дня св. Сильвестра (Новий рік в Німеччині), покарає Клаус (св. Миколай), який у цей час гримить ланцюгами і велить людям молитися (Веселовський, 1876а, 283–284).

Подібні звичаї побутували і в українців, тільки з іншими святими. Від Різдва до Хрещення заборонялася будь-яка жіноча робота: не пряли і не шили. Жінкам заборонялося навіть ходити по воду на Різдро, Новий рік, Хрещення, цю роботу виконували чоловіки. «Вечори від свята Різдва і до Богоявлення називаються святими, а тому в ці вечори дозволяється тільки «пір'я дерти». Народ вірив, що в ці дні відьми вештаються по землі. Існувала прикмета, що якою буде погода перед Новим роком, такою буде і на Петра і Павла» (Чубинський, 1872b, 5, 436, 437).

Окремо відзначимо звичай «понеділкування» в українських жінок, який згадує І. Котляревський в «Енеїді»:

*Иди, небого, не журися,
Попонеділкуй, помолись
(Котляревський, 1900, 11).*

Особливо визначним і незвичайним цього дня, на перший погляд, начебто безпідставно склалося практикування святку-

вання понеділка, або так зване понеділкування. Суть його полягає не лише в настійливій молитві і пості (так «понеділкують» і знахарі), але й в утримуванні від деяких — переважно затяжних і важких — жіночих робіт.

Звичай «понеділкування». Ймовірно звичай «понеділкування» зародився в часи переходу від матриархату до патріархату і стосувався звичаєвого права родинно-побутової сфери. Історичні та етнографічні джерела свідчать (Василенко, 1887; Грушевський, 1921; Чернышев, 1887; Онацький, 1963, 1435), що цей звичай був поширений майже по всій Україні. Ще в середині XIX століття він існував в регіоні Пирятин-Лохвиця-Лубни на Полтавщині (Онацький, 1963, 1436).

Першочерговою особливістю цього звичаю є те, що він стосувався тільки заміжніх жінок і проводився щопонеділка. «Понеділкування» було особним звичаєм і не прирівнювалося до будь-яких свят або до понеділкового посту.

Другою особливістю звичаю є його обов'язкова усна фіксація під час сватання, що вказує на юридичну сторону та неодмінне дотримання. І третя це те, що право на «понеділкування» належало до особливої статті передшлюбного договору. Під час «запивання могорича» батьки нареченої повідомляли сватам про придане і обов'язково обговорювали її право на «понеділкування». Виговорювалося це право на «понеділкування» і нареченою з нареченим ще до того, як вони візьмуть шлюб.

Що означало «понеділкувати»? А це означало, що жінка вивільнялася щопонеділка від будь-яких домашніх робіт і занять. За усталеним звичаєм ніхто, у тому числі і чоловік, не мав права змусити дружину робити будь-яку домашню роботу. Хоча жінка могла за власним бажанням відмовитися від «понеділкування» в якийсь із понеділків. Сучасною мовою — це вихідний день жінки (або ж восьме березня кожного тижня). Особливо підтримували цей звичай матері, кажучи, що їх «бабки й матері понеділкували, та й нам замовляли», так «встановилося з предків».

Пояснимо, як практикувалося понеділкування в Україні ще два століття тому. Адже зафіксований був, як вище зазначалося, в кінці XIX століття. До кінця XIX ст. на більшій

частині території України сімейний устрій дозволяв дружині мати у власному розпорядженні «жіноцьке» господарство. У «жіноцьке» господарство входило: «дробина» (свійська птиця), продукти городництва, конопля і льон (волокно для виготовлення тканини і насіння — для олії), борошно, крупа, молочні продукти (скопи) і сало. Жінка мала право продати надлишки цих продуктів. Вся виручка від продажу надходила в розпорядження жінки і призначалася для приданого дочок.

Кожного понеділка жінки вирушали на базар для розпродажу. На базарі розміщувалися поруч з кумасею, свахами і приятельками. Після розпродажу робили покупки, а потім загальною компанією йшли веселитися. У літню пору жінки розташовувалися на природі, а взимку — в корчмі або в чийсь хаті (зазвичай у вдів) і починалася «кругова», яка тривала до вечора (Василенко, 1887, 182). А домашні в цей час сиділи без обіду, і щастя тієї родини, де була дівчинка, здатна приготувати обід. Цікавим є й той факт, що до жіночого гурту могли приєднуватися й чоловіки, які були привітними до своїх жінок і які їх не «обіжали» і не били. Відзначимо, що правом «понеділкування», якщо бажали, користувалися й дівчата з інших місцевостей, які виходили заміж за жителів тієї місцевості, в якій цей звичай практикувався. Позбавлялись права додержувати звичаю ті жінки, які виходили заміж в інші села.

Отже, у давньому звичаї мимоволі впадають у око такі його особливості: 1) «понеділкування» не пов'язується — подібно, наприклад, до вшановування п'ятниць — до якихось свят чи постів, а відбувається самостійно — і до того ж без черги, тобто щопонеділка; 2) воно практикувалося тільки серед жінок заміжніх; 3) і головне, на що звертає увагу звичай, це — право «понеділкувати» входило окремою обов'язковою статтею до передшлюбного договору.

Зазначені особливості, на основі праць Баховена, Моргана, Леббока, дали привід Чернишову, який зафіксував цей звичай, дійти у своїй праці «Спробі витлумачення звичаю понеділкування» (Чернышев, 1887) до ймовірно правдоподібного висновку. Звичай цей виник за найвіддаленішої доби початкового

становлення шлюбних взаємин моногамного типу. За первісної доби життя людства всі жінки певного племені вважалися пошлюбленими одночасно з усіма чоловіками того ж племені. Ця форма шлюбного співжиття відома під назвою «общинного», або «комуністичного» шлюбу. Шлюб «комуністичний» не відразу перейшов у шлюб типу моногамного і на проміжних щаблях поступового переходу породив чимало досить оригінальних звичаїв, серед яких особливий звичай, названий Леббоком «шлюбом на три чверті», який був зафіксований у житті гасанидських арабів — племені, що живе на Білому Нілі. Сутність цієї перехідної форми шлюбу полягає в тому, що дружина, згідно з шлюбним договором, зобов'язана зберігати цнотливість тільки у відомі дні тижня, в інші ж — має цілковите право розпоряджатися собою на свій розсуд. Занесені до стародавніх хронік перекази (приміром, переказ чеського народу, записаний Козьмою Празьким, та інші) дають підставу припускати, що і в житті слов'янського племені була доба, за якої шлюбні відносини мали характер «общинного» шлюбу. М. Ковалевський, зробивши систематичний огляд фактів архаїчної старовини слов'ян і, зокрема, українців, визнає за можливе вважати стадоподібний стан з повним усупільненням жінок найнижчим щаблем їхнього суспільного розвитку (Ковалевський, 1939).

Як підтвердження залишки такого «общинного» шлюбу в українців містяться в текстах сороміцьких весільних пісень, записаних М. Максимовичем та Ф. Вовком:

*Викотили, викотили
Смоловую бочку;
Виманили, виманили
У Пацюрихи дочку;
Положили, положили
На новій кроваті;
Що хотіли, те й робили
Чужому дитяті.*

Або:

*Панове сватове,
Та поїдем на влови.*

Та як були ми на влогах,
 То піймали п...ку.
 І батькові, і матері.
 І молодому, і молодій,
 І вам, добрій люде,
 Усім по п...і буде.

Або ще й такий цікавий варіант з Галичини:

В понеділок зняв барвінок з дівчини,

— не тікай од мене, лягай зі мною;

у вівторок трохи підійняв їй спідницю,

у середу пішов далі... і т. д.

в суботу закінчив свою працю,

а в неділю дав дружкові його частку

(Вовк, 1928, 315–317; Максимович, 1899, 157–168).

Як видно із текстів наведених пісень, в українському звичаї «понеділкування» в його означеній формі (святкування понеділка щотижня, участь у цьому святкуванні лише заміжніх жінок і, зрештою, внесення права на «понеділкування» до шлюбного договору) не можна не побачити решток свого роду «шлюбу на три чверті». Звичай цей, таким чином, започатковано за часів становлення моногамних шлюбних відносин. Коли згодом шлюбні відносини остаточно вже склалися як моногамні, то прототип «шлюбу на три чверті» стає звичай «понеділкування». Він міг «утриматися» лише за умови абсолютного зникнення з нього «еротичного елемента» або ж за умови видозміни цього елемента в простий звичай, який анітрохи не ображає почуттів чоловіка. Право на вільність від шлюбних обов'язків, що становило суттєву деталь «шлюбу на три чверті», як несумісне вже з поняттям про сувору подружню цнотливість, поступово витискається посиленням розвитком іншої сторони того ж звичаю — трудової, доки, врешті-решт, не переходить в інший. Так би мовити, еротична вільність замінюється правом заміжньої жінки на звільнення від праці у відомі обговорені (обумовлені) дні тижня. Таким чином, стародавній звичай отримав своє реальне життєве значення, але був пристосований до нових умов. І відповідно змінив свій первинний характер: еротичний еле-

мент зовсім відпав, а на перший план вийшов господарський елемент.

Проте в кінці XIX ст. докорінно змінилися економічні і політичні умови життя в Україні. Ці причини згодом вплинули і на родинне господарство. Адже відсутність жінки, хоча й один день, завдавало певною мірою збитків домашньому господарюванню. Тому під тиском економічних потреб і в міру того, як родина набувала характеру рівноправної спілки чоловіка й жінки, однаково зацікавлених у процвітанні родинного господарства, це право неминуче мало обмежитися як у часі, так і в обсязі. Тому кількість днів, коли жінка звільнялася від праці, звелася до утримання по понеділках лише від деяких видів жіночих робіт. А потім і повного зникнення з практикування.

Виникнення й активне побутування звичаю «понеділкування» свідчить про високий суспільний статус жінки в Україні. Крім того, обряд відігравав і певне соціальне значення, змінювався її соціальний статус у житті. Адже з дівочого гурту вона потрапляла до жіночого. Шлюбне життя різко позбавляло її від звичного дівочого спілкування: відвідувати вечорниці, молодіжні ігри, зокрема веснянки й гаївки, купальські обряди тощо. Отож «понеділкування» було своєрідною формою переходу від дівування до жіноцтва. Проте заміжжя не завжди було щасливим для жінки: її бив чоловік, шпиняла свекруха та й свекор міг підняти руку на невістку це підтверджується піснями, яких співали в народі:

*Ой дубровко зозуленько
Та не куй рано у дуброви,
Не збуди мене молодой;
Збудять мене ранте тебе:
Въ мене свекоръ — не батечко,
А свекруха — не матуся,
А дивери — не братики,
А зовици — не сестрици.
Та встань, невестко, встань молодая!
Та вже коровы пишлы въ дубровы,
Та вже козы*

Скочили въ лозы (Арандаренко, 1849, 187).
Чы я въ лузи не калына була,
Чы я въ лузи не червоная була,
Взялы мене поламалы
И въ пучечкы поровнялы, —
Така доля моя,
Гуирка доля моя!
Чы я въ батька не дытына була,
Чы я въ батька не хорошая була?
Взялы мене повинчалы
И свитъ мени завъязалы, —
Така доля моя,
Гуирка доля моя!
Десь не було риченькы утопытыся меня,
Десь не було крацого полюбытыся меня?
Булы ричкы — повысыхалы,
Булы краци — повинчалысь, —
Така доля моя,
Гуирка доля моя!
«Пусты жъ мене, невгожаю,
На улочку погуляю!»
Ой колы жъ я невгожай —
Сыды дома та й гуляй! —
Така доля моя,
Гуирка доля моя!
«Пусты мене, вошкопруде
Погуляты по мижъ люде!»
— Ой коли жъ я вошкопруд, —
Сыды дома, воши прудъ! —
Така доля моя,
Гуирка доля моя!
«Пусты жъ мене, голубочку,
погуляты на улочку!»
— Ой колы жъ я голубецъ; —
на й копійку на танецъ! —
Така доля моя!

Гуирка доля моя!
 — Иды жъ, мыла, не барыся:
 За ворота, та й вернися! —
 «Ой то жъ мени не гуляння —
 За ворота та й вертання!
 Така доля моя!
 Гуирка доля моя!
 А то жъ мени погулять —
 Тры дня дома не бывать!
 Така доля моя,
 Гуирка доля моя,
 Нещасльвенькая!
 Про стосунки між свекрухою і невісткою співали:
 Ой бидуе моя свекрошенька безъ мене,
 Бидуе и буде бидуваты,
 Якъ мене ся дочекае,
 То выжене з хаты.
 Про стосунки свекра та невістки:
 Ой лечу, лечу черезъ вышнивъ садъ,
 Да сяду впаду въ батечка въ саду»;
 «Выйды, таточку, на порадочку,
 Роскажу тобі усю правдочку!
 Вчора звечора мене свекоръ бывъ,
 Побывъ-побывъ та й пишовъ мижъ мыръ;
 Навывається, выхваляється,
 А мылый стойить-оправдається:
 “Добре, таточку, чуже дытя быть,
 Шо не лається, не змагається,
 Шытымъ рукавомъ упырається”.
 Я въ батька була — якъ рожса цвила.
 А въ свекра стала — якъ рыба въяла».
 (Гринченко, 1897, 685–687).

З цього приводу на Львівщині була така приповідка: «Лелія не квітка, невістка не люди» (Кімпінська-Тацюн, 1967, 14).

Отже, до кінця XIX ст. ця форма звичаю зникає з побуту, набуваючи нової форми. Звичай «понеділкування» в усій Укра-

їні набув уже суто християнського забарвлення, внаслідок чого «понеділкували» часто за обітницею, при тому здебільшого літні жінки та знахарі. Звичай цей полягає в тому, що в понеділок ніколи не їли скоромного. Вважалося, що хто в понеділок поститься, тому не лише добре житиметься на землі, але не страшно й помирати; а хто не вшановував «святого Понеділка, то тому скверно йти на той світ», — все одно, що подорожньому без палиці йти з двору. «Як старому погано йти на гору без палиці, так і на той світ погано йти без понеділка» (Іванов, 1907, 10).

З часом серед народу пояснювалось постування в понеділок декількома причинами: 1. під час захворювання давали обітницю після одужання — постувати; 2. звичаями батьків: батьки постували і нам заповідали; 3. і наслідування: інші постують і я постую; або ж вірування, «шо на тимъ свити Поньдилокъ — перва стрича: стрине насъ и проведе; того, хто его почитає, за того винъ и заступытця на тимъ свити» (Іванов, 1907, 9).

Багато існувало переказів щодо постування у цей день серед українських жінок. Так, під час хвороби жінка дала обітницю: «Довго хворала одна жинка и сказала: “якъ выздоровію, то буду поньдилкувать”. Выздоровила вона и поньдилкувала годивъ три. Разъ вона забула, шо поньдилокъ, и попоила каши съ саломъ; а здумала про поньдилокъ тоди, якъ наилась уже каши. Дило було вечером. Наившись каши, полизла жинка на пичъ и заснула. Спала — ниспала, а шось торк її за плыче, — вона глянула, а воно сидый дидъ сыдыть у куточку та й каже: “ты нашо сёгодня ила кашу съ саломъ? Гляды-жь! у другый разъ шобъ сёго ны було, а то бырыжись!” И дидъ хто-зна де й дивсь. Тоди та жинка догадалась, шо до неъ являвсь поньдилокъ» (Іванов, 1907, 9).

Митрополит Іларіон підкріплює думку про те, що в Україні шанувався понеділок у вигляді практикування посту: «... встановився піст, який тримався до останнього часу». Початок постування, на його думку, було запроваджено у зв'язку з: «Коли року 1677-го в Україні появились турки, Архиепископ Лазар Баранович зарядив піст тричі на тиждень, у тому й по понеділках, і цим церковно визнав конечність посту по понеділках» (Митрополит Іларіон, 1992, 328). На думку Архієпископа Ла-

зара Барановича, в народі порушувалися християнські приписи, свята не шанувалися, а тому Бог покарав нападом турків. І для спокути гріхів призвав постувати по понеділках.

Народ прийняв звичай постування по понеділках, але підстави знайшов для себе різні. В уявленні жінок Харківщини, звичай постувати захищав їх від хвороби. І якщо вони не дотримувалися звичаю, Понеділок карав жінок, насилаючи хворобу або й навіть смерть їхнім чоловікам. На Хмельниччині також дотримувалися посту, але з іншої причини: «Понігілнок — говіють у нас из за худоби; як шос туди не поведе сі, то обрікне сі тай ужетакітотденьговіє». Заборонялося лягати в цей день: «Кобини сварити сі у понігілнок, бо цілий тиждень буде сварка» (Онищук, 1912, 11). Дотримувалися постування і дівчата, що хотіли якнайшвидше вийти заміж “бо котра дівка постить у понеділок, до року віддасться” (Франко, 1895, 208). У деяких регіонах “поне-ділкували” жінки, що бажали щасливого родинного життя. Їх у народі називали “зарікані” (Зубрицький, 1900, 33). У лемків було прийнято у страсні дні (понеділок, середа, п’ятниця) вживати лише хліб та воду (Бугера, 1939, 10).

Якщо яка жінка хотіла звести зі світу чоловіка, то потрібно було «мыть собі голову 12 сряду понеделньниковъ, не пропуская ни одною, то у нея умреть мужъ» (Іванов, 1907, 9–11).

Поряд із звичаєм постувати по понеділках утворилися практики постування в передсвяткові дні — Петрівський, Спасівський, Пилипівський та Великий. «Пости є чотири в році: великий, Петрів, Маковіїв і Пилипів. “Спорзнити сі” (оскоромити ся) в піст — смертельний гріх. Щоб оскоромити страву, досить, наприклад, замішати її ложкою, котрою вперед їли скором, досить укріоти хліб ножем, котрим краяно масло або мясо. Коли хорому в пісний день дають їсти скоромне, то він не візьме його в рот, поки не скаже: “Прости Господи гріха!”» (Франко, 1898, 208). Усі вони розпочиналися з понеділка.

Український народ до посту ставився двояко: одні, як вище зазначалося, постилися з різних причин, на які було вказано. Другі ігнорували його, ікмітливий українець своє ставлення до посту висловив у приповідках, як то:

«При пості добре відбути гості;

Постимо, як рахмани.

Як почнемо постити, то нічого буде христити».

«З дурного говіння не буде спасіння.

Коли ви будете говіть? — Тоді, як хліба не стане.

Говіє, та в рот віє!»

(Воропай, 1952, 11).

Хоч і пісно, аби тісно (Хай буде і пісна страва, аби багато).

Хто не постить, то ся злостить (Той що їсть ситні м'ясні страви, стає нервовим) (Павлюк, 1946, 252–253).

Існували приповідки щодо практикування передсвяткових постів:

В великім пості, не ходи в гості (Клопіт господині приймати гостей пісними стравами, які є обмежені).

З самого говіння не буде спасіння (Сам піст не принесе спасіння душі, треба ще добрих діл. Говіти — постити).

При пості добре збути гості (Дешеве угощення).

Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка (У піст перед Спасом, до 19 серпня, є нові овочі та новий хліб і населення не терпить нестачі їди, а у піст перед Петром, до 12 липня, кінець передновку і бідне населення дуже відчуває цей піст, бо і хліба старого не достає, а нового ще нема і овочів нових немає).

У бідного що день піст (У нього брак харчів).

У стайни хвіст, а у хаті піст (Хоч і є корова у стайні, та не доїться тепер і тому відчувається брак харчів. Дійна корова в малоземельнім українським господарстві становила головну підпору харчів, а без дійної корови загрожувало недоїдання. Хвіст — корова).

Через піст женихів, як вівса, а в м'ясниці ані пса (Під час посту парубки планують сватання, а тим і відвідують багато хат, де є дівчата на виданні, а в мясниці ідуть лиш там, де думають сватати та женитися) (Павлюк, 1946, 252–253).

Різдвяний понеділок. Перший понеділок після Водохрещі називався «різдвяним» або «святим». «В цей день їдять пісне, хоч у празники не дотримувалися постів — ні в середу, ні в п'ятницю». Проте горілку дозволялося пити в «святий» понеділок (Во-

ропай, 1958а, 131; Чубинський, 1872b, 5). У народі навіть була з цього приводу приповідка: «Святий понеділку, не сварись на мене, що я п'ю горілку!» (Номис, 1864, 227), проте ця приповідка стосувалася не тільки цього понеділка, її можна пристосувати до будь-якого святкового понеділка.

Перед Великим постом у галичан існували практики розподілу тижнів, про який свідчить А. Петрушевич: «загальниця (загальна мясниця); кривий, або преплітний тиждень; масний тиждень (на сир і масло); піст Федоровий» (Петрушевич, 1865, 29). На жаль, автор не пояснює цих практик, можливо, тому, що вони були звичні для того часу і не потребували ніяких пояснень.

«М'ясниця» — у лемків вважається весняним циклом, які тривали від завершення різдвяних свят до початку великоднього (Великого) посту. У цей час лемки організовували різного роду забави, ігри. Щоправда музики по всій території Лемківщини організували рідше на долах, переважно у великі свята, три-чотири рази на рік. Переважно грати лемки запрошували циган (до кінця ХІХ ст.), а вже від початку ХХ ст. в кожному селі грали свої гудакі (музиканти). На м'ясопусну неділю у лемків припадало свято Пущення (Запусти — Північна Лемківщина, Лущання — Південна Лемківщина) (Костюк, 2022, 49).

Всеїдний тиждень. Тиждень перед «масляною» або «сиропусним тижнем» в Україні називали «всеїдним». У народі існували прикмети про погоду на цьому тижні: Якщо на всеїдному тижні зі стріхи висять довгі льодові бурульки, «бджола мідна (від слова мід-мед) буде». Якщо на цьому тижні курка нап'ється води з калюжі, — чекай теплої, погідної весни. Виє хуртовина — «Всеїдна в гості іде!». Хуртовина на масляну — «Масляна з гостей іде!». А як хуртовина на першому тижні Великого посту, то кажуть, що це «Масляна іде дитину шукати, бо бач, загубила, коли п'яна з гостей їхала!» (Воропай, 1958а, 146).

На Лівобережжі цей тиждень звали «рябим», бо в середу і п'ятницю треба постувати. «Всеїдним» же зветься попередній тиждень, бо весь тиждень за церковним статутом можна їсти скоромне (Воропай, 1958а, 146).

Масниця. Сиропусний тиждень. В останній тиждень пе-

ред початком Великого посту українці святкували «сиропусний тиждень», «масляну», «масницю».

*Ходили, блудили,
Симъ литъ — да по запичку,
А чотыри — да по припечку,
Приблудылися до припечного викна.
Дивчата — небожата!
Дайте лусту хлиба,
Черепочокъ, та сыроватки,
Щербатую ложечку,
Похлебаты сыроватки трошечки!
Тымъ дивочки красніи,
Що или вареночки въ масли.
Тымъ парубочки били,
Що сыроватку или
(Арандаренко, 1849, 184).*

Традиційна страва цього сиропусного тижня — це вареники з сиром. Не було жодної оселі в Україні, в якій не було б вареників на тижні: «Вареники доведуть, що й хліба не дадуть» (Чубинський, 1872b, 8; Воропай, 1958a, 150). Гречані оладки (млинці) не всюди, сир, капуста з олією, капусняк, «огірки» — розсіл огірковий, яшеня на маслі, сир із сметаною, різні каші, борщ з рибою, локшина на молоці та інші пісні страви, в розумінні не м'ясні (Килимник, 1962a, 41). На Харківщині: «усю масляницю борщу не варять, хіба у ярмарокъ привозной донской тарани купе; тай и не обидають, тильки снідають та вечеряють». Протягом масниці варять кожного дня вареники із сиром, печуть гречані млинці, жарять мандрики (лінівів вареники), сирники. Млинці їли з маслом. На вечерю іноді жарили рибу на скоромній олії (Щелоковська, 1899, 312–313).

На Хмельниччині цього тижня заборонялося шити: «бо чирваки — не дивуйте — мечут сі у молоці, маслі, у вапускі, у усім» (Онищук, 1912, 30). На Гуцульщині заборонялося на цьому тижні прясти тому, що «аби! не вивелись робаки у сирі, якого через цілий піст їсти не вольно». «В сиропустну неділю беруть Гуцули яйце зварене на твердо у праву руку по через голову,

кусають его від лівого боку, промавляючи: “Аби так не вкьимило сї (скоро минуло) говіне — великий піст, говіти (постити), йик минї оце йийце з’їсти!”» (Шухевич, 1999, 214).

Були також прикмети на цьому тижні: «Як сонце сходить рано, то й весна рання буде» (Воропай, 1958а, 150).

Поряд з народними практиками святкування існували й звичаї церковні. Так на першому тижні посту до суботи зносили до церкви глечики з медом «на поминовення померлих. На глечики кладуть граматки та світять над ними свічки. Той мед лишається аж до Лазаревої неділі» (Андрієвський, 1941, 31).

Завершенням зимового циклу календарних обрядів у лемків були фашенги (півд. нім. Fasching, угор. farsang — масниця), масляна, масниця. Це був період між Різдом і Великим постом, коли відбувалося найбільше весіль та танцювальних забав. Особливо веселим був останній тиждень фашенгів — пущання. В цей тиждень розважалася не тільки молодь. Заміжні жінки в одній з хат або в корчмі влаштовували гуляння, на якому пили горілку на «високі коноплі». У деяких місцевостях існував спеціальний жіночий танець на коноплі, під час якого танцювальниці високо підскакували, «жеби високі коноплі вирости». З цією ж метою жінки запрошували на танець лише високих чоловіків і тягали одна одну за волосся (Мушинка, 1988, 301). Молодь влаштовувала маскаради в зооморфних та антропоморфних масках. Замасковані хлопці й дівчата із співами і музикою ходили по хатах, де їх пригощали салом, яйцями, зерном, мукою тощо.

В Українській малій енциклопедії Є. Онацький так визначає цей тиждень: «Масниця — час розгульного життя перед Великим Постом, відповідає західно-європейському карнавалові. Як показує сама назва, на масниці їдять багато масного, головню млинці або вареники в сметані. “Були на масниці вареники, та у піст на вербу повтікали”, або: “Почекайте вареники, прийде на вас масниця”. Від масниці залишалися натурально найкращі спогади: “Ой, масничко, яка ж ти гарна! Якби тебе сім тижнів, а посту один!”. Масниці були відомі з давніх часів. Літописець Нестор згадує про них під 1090 р. Але сама назва виникла

десь аж у XIV ст. Перший день масниці називається Колодій, а останній — Пущення» (Онацький, 1960, 928).

Про цей тиждень згадував Митрополит Іларіон: «На Масницю були свої обряди проводу зими й зустрічі весни, і було багато веселих та радісних ігрищ, багато пили й їли, але від стародавніх обрядів полишилися тільки уривки. В останній день масниць, на запуси, справляються Колодки...» (Митрополит Іларіон, 1992, 283). Масляна складається з трьох частин: зустріч у понеділок, кульмінаційна точка або «перелом» у «широкий» четвер і «прощальна неділя».

Звичай Колодія, Колодки. На останньому тижні перед Великим постом, сирної, чи сиропусної неділі в українців починали святкувати Колодія. Колодієм також називали «понеділок на масниці» (Номис, 1864, 528).

Починали святкувати Колодія з понеділка, коли він народжувався, аж до суботи того ж тижня. Святкування Колодія полягало в тому, що в понеділок, після м'ясних заговин (чорної неділі — у розділі про неділю), збиралися гурби жінок, ходили по хатах, де були неодружені парубки та дівчата, і прив'язували їм колодку, ніби в кару за те, що досі не одружилися.

Колодка — це було будь-яке поліно, згодом вона стає здебільшого символічною у формі стрічки, хустки, китиці квітів тощо. Молодь, яка була неодруженою і знаючи, що на неї того дня полюють, звичайно ховалася. Проте її «виловлювали» і колодку таки чіпляли. За звичаєм колодку потрібно було викупити. Викупити означало частувати тих, хто причепив колодку, горілкою та закусками.

Якщо при цьому «позорі» були батьки, то вони приймали сердитий вигляд. Батько сердився та казав синові: «Так тобі й треба! Не хотів слухатися батька, не хотів женитися, тепер і тягни колодку! Думав йому весілля справляти, а тепер приходиться бісового сина від колодки викупляти». Якщо колодку чіпляли дівчині, то мати казала: «Так тобі, доню, і треба. Не заслужила молодого, тепер тягни колодку».

«У деяких селах Полтавщини прив'язували колодку й батькам, ніби за те, що не припилювали своєчасно одружити дітей.

На Поділлі, в місцевостях, суміжних з Херсонщиною, робили Колодія з макогона, укутаного в пелюшки та хустки, і ходили по хатах, проголошуючи: “Народився Колодій!” та в’язали колодки нежонатим, вимагаючи частування. У суботу перед великопосними заговінами Колодій вмирав, і його “оплакували” на останньому масничному почастуванні» (Сумцов, 1889, 418–420).

Здебільшого цей звичай проводився таким чином. У понеділок зранку сходились жінки до корчми. Непомітно одна з жінок клала на стіл сповите полінце й тоді всі враз вскрикували: «Народилась, Колодка (чи Колодій) — народилась! Колодка народилась!» Бралися всі за руки й жвавими рухами, з веселими викриками-вигуками та співом відповідних пісень, співаних на хрестинах, на зразок:

*А вже наше дитя народилось,
а вже дитя на світ Божий
та й з’явилося, (тричі обходили навколо стола).
Колодка народилась!*

Тут же, навколо «колодки», що лежала посеред стола, розкладали принесені вареники, сир, масло, яєчка, ставили пляшку й веселились. Кожна з жінок мала із собою маленькі колодочки. Коли приходили в той час до корчми чоловіки — тут же їм чіпляли колодку, а вони мусіли ставити викуп — горілку або мед (Килимник, 1962, 33).

У кінці XIX ст. звичай «колодки» почав зникати й перетворився в деяких місцевостях у звичай традиційних гулянь, лише деякі обрядодії носили назву «колодки». Наприклад, збиралися в тій чи іншій хаті, а то й по черзі, сусіди, родичі, знайомі-приятелі і святкували. Чоловікам та парубкам лише казали: «чіпляємо вам колодку» і ті, звичайно, ставили могорич.

Цікавий звичай зафіксував свого часу С.Килимник, на його думку, він уже зник, але в пам’яті жінки він залишився: «У Барві, на Полтавщині, оповідала мені селянка Мотря Федченко, літня жінка, що в її селі був звичай “колодки” такий: коли в селі з’являлось позашлюбне дитя (це було в усій Україні дуже рідкісне явище в давнину), жінки дізнавалися, хто саме був батько дитяти. На “Колодія” жінки натовпом ішли до того

парубка, брали його насильно із собою, а на руки клали йому сповиту “Колодку”, проходили всім селом, а потім вели того винуватця у двір дівчини-покритки. Тут чіпляли йому до ноги колодку, заставляли вклонитися знедоленій дівчині та поцілувати дитя. Колодку мав право той парубок зняти аж на другий день, але попереду мусів викупитись у жінок та купити подарунок дитяті, чи дати бодай невеличку суму грошей. На жаль, мені не пощастило довідатись, чи була така “колодка” й в других місцевостях Прилуччини, а чи це лише звичай того одного села» (Килимник, 1962, 37–38). Цінність записаного звичая полягає, по-перше, у тому, що такий звичай міг практикуватися в Україні. Ареал його практикування, на жаль, ніким із етнографів не зафіксований. Можливо, тому, що для записувачів він був не важливий, а значить, і не цікавий. Відомо, що дівчина, яка залишилася з дитиною і непошлюбленою, була покриткою (покриткою називали дівчину, що мала позашлюбну дитину). З цього приводу навіть існував звичай — зведениці. Коли ставало відомо, що якась із дівчат втратила дівоцтво, до неї приходило двоє, а то й більше старших заміжніх жінок і «пробравши» її, покривали голову покриткою. Зав’язували по-заміжньому. Цей обряд вчасно рятував дівчину від ганьби і дітовбивства.

Іноді зведена дівчина сама просила про покриття. На Гуцульщині був такий обряд: дівчина приходила до другої зведениці, яка за віком була старшою. Обидві ставали на коліна, і та дівчина, що прийшла, говорила: «Прощу тебе, покрий мене». Старша зведениця відповідала: «Прости мені, що я тобі дівоцтво покрию і утну твої кіски (коси)». На що молодша відповідала: «Я тобі прощаю раз і другий раз, і третій раз. Будь прощена за те, що ти мої дівоцькі пархи прикриваєш». Тоді старша зведениця встає, бере хустку в руки, ніж і відрізає молодшій заплітки, кидає їй хустку на голову із словами: «Як Пречиста Діва без чоловіка ся звилла і не мала гріха, так я покриваю тебе тою хусткою, яку випросила Пречиста Діва у Бога на зведениці, щоб і їм покрити голову, щоб вони не ходили на публіку незавіті». Покриткам не можна було на голову завивати переміток, тільки платок (Онацький, 1963, 1415–1416).

Обряд виконував також виховну функцію і серед чоловіків. Здебільшого етнографи записували обряди, що стосувалися поведінки жінок, а стосовно чоловіків в етнографії мало відомостей. А тому здавалося, що чоловіки, які залишили вагітну дівчину і не женилися, народом ніяк не каралися. Проте запис обряду доводить, що і для чоловіків знаходилися методи покарання.

Загалом свято було веселе, на ньому багато жартували і веселились. На сиропусному тижні всі дні присвячувались «колодці»: у понеділок — народжувалась, у вівторок — христилась, у середу справлялись похристини, в четвер «колодка» помирала, у п'ятницю похорон «колодки», а в суботу — туга та плачі за «колодкою», у неділю — похорон.

На Львівщині в 30-х рр. ХХ ст. звичай «колодки» існував, але мав інший зміст: «... тиждень перед великим постом замужні жінки справляли собі забаву, яку звали “Колодка”. Відбувався він таким чином: Звичайно сходились до однієї хати і кожна приносила або солодке печиво або м'ясні страви, а їхні чоловіки приносили напитки. Як мали починати цю забаву, то якійсь жінці нечутно причипляли колодку і починали співати (це був знак хто має починати прийом):

1. Ой колодка, колодка в мене губа солодка.

В кого одна, в мене дві, солодкій обидві.

Наша господиня гожа, гарна як та рожка,

Ключами подзвонила і нас всіх угостила.

2. Наша господиня пишна, гарна до нас вийшла,

Нас гарно попросила в хату нас пустила.

Після співу ця жінка, що мала причіплену колодку, починала угощування. Всі сідали за столи і зачинали прийматися. Чоловік цієї жінки перший ставив могорич на стіл і серед співу, жартів і танків перевели час аж поза північ. Заки з'являлися музики починали на рублику грати (рублик це качалка-дрючок, на якому “маглювали” білизну) і при цій музиці танцювали. В тій “Колодці” брали участь тільки самі жонаті пари, і це було звичайно перед самим великим постом на тижні) (Кім-пінська-Тацюн, 1967, 36). Не викликає сумніву, що цей звичай святкувався всією громадою, що, ймовірно, натякає на колись

існуючий гуртовий лад українців. М. Грушевський вважав, що «За новорічним циклом розпочинався період весільний. Весільні церемонії і пири виповнювали час між новорічними святами і весняними. Тепер весільний період триває до заговин, коли баби справляють “колодку” — в’яжуть її парубкам і дівчатам, які не скористали з весільного сезону і не поженились, а також їх батькам. Від колодки треба відкупитись: викуп і добровільні складки йдуть на всенародний пир, котрий старша, поженена громада справляє кілька днів в корчмі — себто в колишнім громадським домі» (Грушевський, 1993, 193). І далі вчений розмірковує: «Сей обхід “колодки” дає інтересний образ розвою міфологічних постатей з простої обрядовості, отже кидає світло на сей процес в минулім. В’язання колодки має аналогії в таких звичаях німецьких, як прив’язування дверей до застарілих дівчат і т. под., і не має в собі нічого міфологічного» (Грушевський, 1993, 193).

Крім цього зауважимо, що в Україні здебільшого сезон весілля розпочинався восени. З практичної точки зору це пояснюється тим, що урожай зібрано, усі польові і головні господарські роботи завершено. Оскільки головною метою весілля є створення нової родини, то й час повинен бути сприятливим. Осінь якраз і є сприятливою порою для весілля: і стіл є чим накрити, і роботи польової вже немає. Хоча до прийняття християнства весілля, на думку М. Сумцова, було: «частиною відомого язичницького свята, від якого і отримала своє релігійне освячення. Після цього воно відокремилосся від річного свята і відбувалося особливо... і було приурочено на час святкування народження сонця... Що видно з сучасного звичаю верхньомакедонських болгар мияків заручини та весілля призначати у певний час і день року для всіх без винятку. Того з мияків, який заручається або одружується в іншу пору року, громада суворо карає та вважає його нещасною людиною (Сумцов, 1881, 61–62). Здебільшого час для весілля припадав на весну-літо, коли святкувався шлюб Лади. Переважно час весілля припадав на свято Івана Купала, коли земля вважається благословенною Господом, а в давнину вважалася такою, що перебуває у прямому зв’язку з

сонцем. У згаданих мияків весілля відбувалися з 20 липня по 15 серпня. Хто не встигав відіграти весілля до цього часу, той чекав наступного року. «У день Іллі, після закінчення літургії, найстарший із селян виходив на середину села в оточенні народу, праворуч священик, ліворуч — сільський старшина (челник, каджабаші), за з обох сторін люди похилого віку. Ставши посеред села, сивоголовий селянин оголошує молодим, одягненим у святкове плаття, що, «з Божої волі, весілля починаються». Молодь кланяється йому, стає навколішки перед священиком під його благословення і цілує йому руку, потім всі встають стріляють із оружжя кілька разів на знак того, що час весілля починається» (Веркович, 1868, 8). В XIX ст., за свідченнями етнографів, весілля припадають на осінь. У деяких місцевостях Болгарії вони починалися з «Голема Богородиця» (15 серпня) (Каравелов, 1861, 251) або, розпочавшись з кінця липня, побувають у серпні та вересні (Веркович, 1868, 36). В Україні весільний період починався на Покрова: «Пришла Пречиста, разносе старостів», казали в Україні (Номис, 1864, § 489).

Проте не завжди стосунки між дівчатами і хлопцями закінчувалися весіллям: когось не брали, а комусь на сватанні хліба-гарбуза давали. Отже, у молоді з'являвся час для створення нових стосунків (для цього існували вечорниці) до весни. Зрозуміло, що це був зручний час, ще не розпочались польові і господарчі роботи. І якщо до цього часу все ж залишалася неоплюблена молодь, то громада її наказувала врученням «колодки» як виховного «батоба». Це підтверджується тим, що жінки чіпляли «колодку» тим дівчатам і хлопцям, які повинні були одружитись, але не одружились, чіпляли «колодку» й батькам, діти яких були на порі, а не одружились.

Щоб «народилася нова родина», потрібно було провести ряд магічних обрядів. Звичай «колодки» просякнутий магією з першого дня. Сповивалася «колодка» пелюшками, які брали у 2–3-х жінок-матерів, саме у тих, у яких на той час були немовлята. Пояснюється це одним із законів магії — закону контакту, що полягає в тому, що властивість предмета (у нашому прикладі — пелюшки) передається людині, яка його торкнеться. Таким чи-

ном жінки чарували на «колодки», щоб діти народжувалися в бажаний період. Також стає зрозумілими і пояснення звичаю, що існував у народі. Найкраще коли діти народжуються взимку, тобто за 9 місяців від «колодки», що їй припадає приблизно на грудень чи січень. Таким чином, до весняно-літньої роботи на полі і в домашньому господарстві у молодій матері зміцниться здоров'я і діти підростуть.

Також є в цьому звичаї і другий закон магії — закон подібності. Передаючи «колодку» заміжніх жінок, передається й бажання парування, яке виражене в народному прислів'ї: «На Обретения птиці обертаються до гнізда, а чоловік до жінки» (Чубинський, 1872b, 7). Адже «колодку» вручали і дівчатам, і хлопцям.

Звичай «колодки» цікавий ще й тим, що на період святкування в громаді встановлюється режим загальної згоди-злагоди. Не згадуються попередні кривди чи сварки. Можемо припустити, що в давнину люди справляли «колодку-колодія» мирно, лагідно, без сварки і з веселоцями, які властиві сучасним українцям.

Зауважимо ще й на тому, що на святі верховодили жінки. Ймовірно, звичай цей є відгомінком часів матриархату.

Підсумовуючи, можемо сказати, що головною ідеєю звичаю є одруження, народження дітей у певний період року, загальний мир та дотримання давніх народних традицій українців.

Останніми роками звичай «колодки-колодія» став більш-менш відомим у нашому суспільстві. А от те, що цей звичай мав своє продовження, є маловідомим фактом, особливо для нашої молоді. Звичай «Віддання колодки». Побутував цей звичай під назвою «віддання колодки». У перший день Великодня, тобто в понеділок, дівчата йшли на кладовище з кількома гарно «написаними» писанками. Тобто вони несли «колодку» у вигляді писанок, яку повинні віддати хлопцям за «сирний» подарунок чи найнятий танець. «Віддавати колодку» — це звичай молодіжного христування, в якому дівчата виказують свої вподобання до хлопця. Можна сказати, що факт віддачі колодки стає деякою мірою запорукою до майбутнього весілля. Хоча дівчина могла віддавати «колодку» кільком хлопцям, але «своєму» хлопцеві, вона віддасть найкращі писанки, писанки до пари, ще й

у вишитій хусточці. Парубок, одержуючи колодку з писанок, здогадується, що дівчина буде його. А дівчина угадує, чи буде хлопець її, ознакою цього є прийняття хлопцем колодки. Процес віддавання колодки відбувається так: після розговинь дівчина бере писанки й поспішає на кладовище, а її хлопець, що має надію на цю дівчину, вже жде й виглядає її. Дівчина підходить, і хлопець, обнявши її, цілує, а вона йому віддає «колодку». А вже на другий день чи на третій, коли будуть «музики», хлопець наймає своїй дівчині в подяку за «колодку» танець.

Потребує роз'яснення щодо звичаю «в подяку за “колодку” танець, адже раніше в тексті не згадувався цей момент. Тому звернемося до свідчень А. Свидницького, який він подає у подоллях: «... Справа в тому, що на одному з тих заговин парубки наймають танці для своїх дівчат, і вони зобов'язані віддати колодку саме тому, хто танець наймав. Як я сказав, можна віддавати й декілька колодок, а тому декілька парубків може наймати танець для одної дівчини; не всі одразу, а кожні окремо» (Свидницький, 1985).

На Хмельниччині також існував цей звичай, але з деякими відмінностями: «Дівки того дня дають легіням галунки (крашанки) і писанки. Не дає сама, а ховає за пазуху, а легінь (парубок) відбирає від неї, звівши уперед з нею легку боротьбу. Діставши врешті, веде дівку до води, обіллє водою, буває, що скупає й цілу» (Онищук, 1912, 41).

У звичаю «колодки» присутнє все: і етика (збереження передшлюбних залицянь), і естетика (романтика, яка притаманна дівчатам), і символіка традиційної духовної культури українців (дівчина, віддаючи кращу писанку хлопцеві, ніби натякає йому, що на сватанні гарбуза він не отримає). З цього приводу цікавими є спогади наших сучасників, які записав учений В. Галайчук з Березнівщини Західного Полісся (записи зроблені у 2013 році): На «Масляном тижні» їли хліб з маслом, сир, молоко, млинці. М'ясного не їли: «То Масляний тиждень — то то вже масло тре' ести. Вже таке — сала не ести, а масло ести» (с. Поляни).

У селах Маринин і Більчаки пригадали про такий масничий звичай «колодки». Полягав він, по суті, у гостині в не-

ділю на Запуски. Дівчата «чіпляли колодку» хлопцям, тобто отримували від них пригощення (згодом дівчата, відповідно, віддаровувались на Великдень «волочильним»): «Ну то хіба їе де не роблять? Робили Колодку. Збиралиса, десь вечеру таку готовіли, шікарную. Збиралиса — молодьож. Девчата й хлопци. Ди й вже чепляли девчата хлопцям колодки' такіе. Ну шо була за колодка? Договорувалиса, шоб вже вони там послі Паски да будуть уже сватацца чи шось таке. Ди й то така колодка була. То так оно — догово'р такий. Скаже вже — на коло'дки ходила. Попіли, поели і розійшлиса, — там далі буде видно, шо там буде. В нас оно платочки, то вішивали девчата да давали на Паску хлопцам. Кавалеру свойому. А так бульш такого нема» (с. Маринин), «Колодку? Чіпляли. Хіба то колодка? Просто ста'вляли горелку і за'куски, да щитаеца колодка. Обшим, молодьож. [Хлопец] Несе сей могорич, і щитаеца — колодка. Да, до її ходить, да в сей день... А вона вішивала спіціальну хусточку, волочовну. Це на другий день Вели'кодня. Волочобну. І в сю хусточку заматуе пара яечок, да й... дае йому волочовну. На другий день Паски» (с. Більчаки).

У селах. Великий Скнит і Клепачі на Волині пригадали про зв'язок між масничною «колодкою» і великоднім «волочильним»: «А хлопці на Ма'сницю, од четверга до суботи, приходять до дівчат, приносять горілку, напивають колодку. А вже на Паску вона дае йому платка і червоні яйця — оддае йому ту колодку назад. То ж нема ниякої колодки — це тіки називаеца так», «Колодку перед Паскою п'ють.[...] хлопці приходять — вже ми могорич п'е'мо. Готуемся, все. А вже на Паску, вже нам треба готувати їм платочки з яйцями. Їм даем вже. Колодка щиталось. То вже в понеділок волочільне називаеца. Колодка хлопцам даеца — той платок з яйцями. Гарно вишитий» (Галайчук, 2019b, 1146).

Таким чином, у народній пам'яті ще залишаються знання про цей звичай у людей старшого віку, але практикування його із святкового календаря зникло.

Звичай «гукання, кликання Весни». З цього часу, з понеділка сиропусного тижня молодь починала «гукати весну» весняними іграми та співами веснянок. Веснянки та ігри тривали

до троїцьких свят (Зелені свята), потім виконували літні сінокісні, купальські пісні та ігри (Іванов, 1907, 79).

Починали закликати весну піснею-молитвою:

Благослови Боже Весну закликаты !

Благослови маты,

Весну закликаты!

Весну закликаты ,

Зиму провожаты.

Зимочка — вь возочку ,

Литечко — вь човночку

(Арандаренко, 1846, 187).

На думку М. Грушевського, Весну «формально кликали, виходячи на вишки і горбки, раннім ранком, на схід сонця, з сим характеристичним викликом:

Прийди, весно, прийди,

Прийди, прийди, красна,

Принеси нам збіжа,

Принеси нам красок (квіток)»

(Грушевський, 1993, 195).

Або:

Ой весна-весна та весняночка,

А де ж твоя донька та паняночка?

Та погнала бички,

За вороточки,

Пасися бичку,

Пока спряду мичку,

Своєму братові,

На рукавичку.

Бичокъ пасеться ,

А мичка прядеться.

Бичокъ напасся,

А мычка спрялася!

(Арандаренко, 1846, 188; Єфремова, 2010, 84–85).

На важливість цього звичаю вказував М. Грушевський: «В народно-поетичнім календарнім репертуарі, особливо веснянім, у нас заховалось доволі багато останків старого, архаїчного,

що цілком звідси певно, коли не текстуально, то типологічно, походить з дуже старих часів» (Грушевський, 1993, 119).

Але зауважимо, що веснянки співалися не по всій Україні. Ф. Колесса виділив у весняних обрядових піснях та іграх дві назви і визначив ареал існування: «в Галичині звать їх “гаївки”, “гаїлки”, “ягівки”, — їх співають тільки в часі Великодніх свят (Подекуди збереглися спомини, що гаївок співали в нас також перед Великоднем і після Великодня) — на Волині, Поділлі й Надніпрянщині — “веснянки”, що обіймають, крім гаївкових ігор, ще й цілий цикл весняних пісень, які співаються вже від Благовіщення цілу весну. В деяких сторонах (Поділля, Холмщина, Підляся) вживають паралельно обох назв, або називають цілу групу гаївок чи веснянок від окремих ігор: “Галя”, “Володар” (“Воротар”), “Жук”» (Колесса, 1983, 50).

В. Гнатюк у збірнику «Гаївки» пояснює назву «гаївки» та «веснянки»: «Назва “гаївка, гаївки” znana й уживана лише в Галичині. З того не виходить одначе, щоб в Україні не відомий був сей рід пісні. Вона відома там, але під назвою “веснянки”. Зазначу, одначе, відразу, не кожную веснянку можна зачислити до гаївок, хоч кожна гаївка є веснянкою. Термін “веснянка” обіймає ширший цикл пісень, “гаївка” вужчий. Веснянку співають в Україні цілу весну, гаївку в нас, як уже зазначено, лише на великдень. Інший цикл веснянок у нас не знаний, як і заховалися ще деякі пісні іншого циклу, то втратили обрядовий характер і прив’язання до часу. Як їх коли де співається, то не тому, що на них тоді пора, але тому, що вони чим-небудь подобалися співакові...

“Гаївка” — це не одинокий термін на означення цього роду пісень, побіч нього є й інші...: гаївка і ягівка, гаїлка, гаїлка, ягїлка, магїлка, галагївка, лаголойка; в Крехові, Жовківського пов. називають гаївки “галями”, “гратися в галі”; в Посічі не кажуть “співати гаївки”, лише “грати жука”. Деякі з сих назв завважав уже О. Кольберг і зазначив їх: “В часі велокодних свят відбуваються забави коло церкви, гаїлки, яких назву перекручують місцями над Збручем на егулки, явілки”» (Гнатюк, 1981, 85–86).

Уже на початку ХХ ст. гаївки співали виключно під час

велокодневих свят на цвинтарі коло церкви. У В.Гнатюка одним із інформаторів був житель с. Настасова Тернопільського повіту Г.Ракочий. До текстів записувач додав обширний коментар. У ньому він, зокрема, зазначав: «Завважу гаївки — бодай у моїм селі — дуже скоро забуваються між народом. Взагалі цілий культ співання, чи грання гаївок вигибає. Коли ще за моєї пам'яті 8–10 літ тому співано їх через цілу другу половину посту, загалом, зараз, із приходом весни, тепер грають гаївок лише перший день Великодня. Для чого цей культ вигибає, не мені це відповідати. В кожному разі причиняється до сього те, що народ звертає свою поетичну творчість на інші поля, нових гаївок не твориться, а старі перекручує, забуває і перестає співати. Немало тут впливає і та обставина, що ще й тепер священники, особливо молоді, забороняють грати гаївок. У Великий піст, як от у моїм селі, бо, мовляв, тепер час смутити, а не веселитися...» (Гнатюк, 1981, 85).

Проте із цього коментаря можемо припустити, що весняні ігри і пісні-веснянки виконували і в Галичині з кінця зими. З часом їх виконання було скорочено і перенесено тільки до великодневих свят. На іншій території України вони продовжували практикуватися. Про що свідчать етнографічні записи.

С. Килимник, досліджуючи веснянки-гаївки, розділив їх на дохристиянські і веснянки-гаївки по християнські. Серед яких дуже відомі і сьогодні: «Вінок», «Ворота», «Жучок», «Кривий танець», «Огірочок», «Горошок», «Шум», «Вербовая дощечка» та ін. (Килимник, 1962). Здебільшого веснянки співали дівчата, збиралися у коло, півколо або «ключ» залежно від ритму пісні: швидкий чи повільний. Наприклад, співали таку веснянку:

*По три шаги молодець,
По таляру дівка,
По тисячі жінка...
По три копи дівочка,
По чотири кісочка,
По грошику молодець,
Як печений горобець.*

Дівчата здебільшого утворювали «ключ» і рухалися швид-

ко — «бігають з підстрибом». А коли стануть у коло, то рухають-ся повільніше і також повільніше співають:

*Світи, зоре, на все поле, поки місяці, зійде
Та до мене мій миленький вечеряти прийде.
Ой, чи прийде, чи не прийде на вечерю тую,
А я йому ранесенько снідати зготую.
Цвіли лози при дорозі синесеньким цвітом,
Ішов козак із вулиці білесеньким світом.
Не жаль тому козакові поснідати дати,
Що він іде із вулиці, як стане світати...
(Воропай, 1958а, 211-212).*

На Чернігівщині та Слобожанщині побутувала заклична веснянка “Весняночка-паняночка” (весна, де ти зимувала) (Єфремова, 2010, 84–85). На Чернігівщині пісня “Ой весна, весна, весняночка” (весно, де твоя дочка паняночка) весна виступає в ролі старшої, матері. Дівчата, зібравшись на веснянки, обирали серед себе старшу — матір — персоніфіковану Весну. Варіанти пісні зафіксовано і на лівобережному Подніпров’ї) (Єфремова, 2009, 131–132).

Пам’ять про співання веснянок ще залишалася у респондентів Волині. У піст в Славутчині дівчата під вечір співали на вулиці веснянок. «Веснянки співали, як повиходять дівчата на гулицю. По гулиці ходили і співали:

*Весна наша красна,
Шо ти нам принесла,
Чи яблучко, чи кисличку,
Чи на руку рукавичку?
А хлопці ше: Гон! Гон! Гон! Гон!.*

Або:

*Ой весно-красно,
Шо ти нам принесла,
Чи яблучко, чи кисличку,
Чи на руки рукавичку?
Старим бабам кілочки підпиратись,
А дівчатам віночки вбиратись»
(Галайчук, 2019b, 1148).*

Упродовж посту, аж до Великодня, в Любешівщині Західно-

го Поліссятакож співали постові пісні чи веснянки, «Вородаре», «Кукударка» (часом стверджують, що «в піст тіки весільних не співали і частушки. А так співали»): «Ой ти, красна-весна, ти, красна-весна,

*Що ти нам принесла, що ти нам принесла?
Хлопцем по кийочку,
дивчатом по віночку,
дивчатом по віночку.
Хлопцем по кийочку
куровки гонити,
куровки гонити,
Дивчатом по віночку
ду церкви худити, ду церкви худити.*

«Вородаре» — співають в любий день, мусить, вже навесні стане розтавати отаково, да й... Зи'йдуця тако...». «Ше я мала була, то там... такі жонки' збіралися, то співали:

*Ходіте, диво'чки,
Володаре грати.
А старій ба'би — ідіте до хати,
Ідіте до хати диток колихати...
Або:
В нашого кукуда'рка
Жіночка малейка,
Сидить на кулочку,
Праде на сорочку.
Як віведе нитку,
То пошше свитку,
Як вивіде другу,
Пошше кошулю.*

Кукударка — поберущя... такий ключ, таких десять дівчинок ніс ізберецця, так бігаємо вже ле'таємо во круго'м. І таку пісню співаємо. Казали — веснянки. Вони якісь і є, тії веснянки. Коли піст. Коли стане тіпло да коли піст, то тоді й тії. Тіки як стане піст, стане тіпло, то виходимо на гору і тоді співаємо і Кукударе граємо».

*«Дололом-дололом,
била мати помилом.
То за тії вчинки,*

що малі починки.
 Я сама не пряла,
 кума помагала:
 То за хліб, то за сіль, то за кусок сала».
 «Далалом, далалом, була мати пумелом,
 була мати пумелом —
 За якії чинки — шо мали починки,
 шо мали починки.
 Я сама не прела,
 прели помучниці, прели помучниці:
 То за хліб, то за сіль, то за паляниці, то за паляниці.
 Я сама не прела, кума пумагала, кума пумагала:
 То за хліб, то за сіль, за кусочок сала, за кусочок сала»
 (Галайчук, 2020, 1471).

Дослідник української літератури Л. Білецький поділив звичай закликання весни на два типи: «В одному — в образі персоніфікованої весни, другий тип є той, коли за магічного вісника весняних радостей уважають птиць, що прилітають із півдня та дають знати про себе веселими співами та щебетом»; порівнює звичай закликання весни з молитвою: «Обряд закликання весни наближається до молитви, до культу весняного бога. Той молитовний настрій, що виявляється в закликаннях, ще в дохристиянську пору мусів виявляється у формі молитви до богів та певного приношення їм жертви. Цей культ, що перейшов первісні стадії анімістичного поганського світогляду та певного уявлення божества й мітологічних образів, уже завершує собою весняну обрядову еволюцію». І далі автор продовжує: «Символізм перелітної птиці, уявлення про птаха, як про магічного вісника весни, як про носія весняних радощів і щастя взагалі, відбивають старовинне закорінене релігійне уявлення. Звернення через молитовну заклиналну пісню до птахів, що щойно прилетіли, можна вважати одною з найміцніших і найстарших обрядових дій» (Білецький. 1947, 71–72).

Отже, в звичаї закликання весни відображаються вірування та анімістичний світогляд наших предків, що закладалися ще за часів первісної доби. Із закликанням весни закінчувався

перший період виглядання весни. Закликали весну звичайно жінки, дівчата і діти. Цей звичай практикувався у різні свята — на «сорок мучеників, Теплою Олексі», іноді на «Явдохі», напередодні Благовіщення. Ймовірно, що час закликання весни залежав від місцевості і від кліматичних умов року — ранньої чи пізньої весни. Зрозуміло, що звичаї закликання весни і співання веснянок та гагілок по всій Україні різні і проводяться в різний час. Однак усі вони творили велику культурну цінність українського народу.

Великий піст. За строком це найдовший Великий піст перед Великоднем. Формально великий піст починався від понеділка після сиропусної неділі і тривав сім тижнів. Оскільки Великий піст має тривати сорок днів, то понеділок і вівторок — два дні з першого тижня великого посту — селяни вважали ще вільними для розваг днями. Подекуди ще й середу. У лемків ці дні мали і свої назви: «пуцадельними», «кривими», «запостними», «шаленими» або «сирними понеділками і вівторками». У ці дні існували заборони на виконання деякої домашньої роботи: прясти — «щоб кури та гуси не мали кривих ніг», здебільшого селяни збиралися у будь-якій хаті пили горілку і розважалися. Жінки «голили» чоловіків дерев'яними бритвами, а вони «ковали жінок» (Шмайда, 1992, 301).

«Під час цілого Великого посту разують дорослі — їдять раз у день, кожного понеділка, кожної середи і п'ятниці, а більша частина Гуцулів не їсть надто від вечери живного — великого четверга, аж до неділі до посв'ячення паски нічого, пють лише сити — мід варений з водою» (Шухевич, 1904, 215–216).

«В часі великого посту ідуть Гуцули до порьидку — сповіди; при тій нагоді беруть за пазуху бурьиник — хліб з товченої барболі і кукурудзяної муки. При законі — причастю, держить кожний, що законює ся — причащає ся, свічку у руці, бо свічка «свідчить перед Богом о чистій душі; як свічка згорить, так і чоловік умирає, лише тога ясність душі лишає ся перед Богом», пояснював Юра Бендейчук із Жабя. — Попивши закон водою та помолвивши ся, виходять сповідники з церкви і «витають ся бурьиником», що мали в пазусі, подаючи его одно другому з сло-

вами: “Йик ми вйшли усї з церкви здоровї і здоровї утилюемо — відходимо, до хати, так нам, Боже, допоможи угилити на страшнім судї від рук невмиваного — чорта, на віки віком, амінь!”

У Космачи приліплюють по причастю сьвічку до бурьиника і дають муштини мущинам, а жінки жінкам, приговорюючи: “Най Бог прийме перед мої душі!”, на що відповідають: “Прости біг!”» (Шухевич, 1904, 215–216).

У перший тиждень Великоднього посту в Україні починалися роботи по впорядкуванню господи: господарі, господині, дівчата і парубки впорядковували подвір'я, грядки, спалювали сухе сміття та непотрібний мотлох. Лише дітвора в цей час починала весняні забави (Календарна обрядовість, 2002, 115).

Перший понеділок Великого посту мав кілька народних назв «жилавий (жильний) понеділок», «вступний понеділок», «полоскозуб». У народі побутувала думка, що який буде перший понеділок посту, такий буде по Великодню (Воропай, 1958а, 151). На Харківщині в цей день нічого не давали сусідам «щоб разна нечисть на двир ни зйшла»; якщо в цей день перший зустрічний або гість жінка, то це знак поганий, якщо чоловік — добрий (Іванов, 1907, 80).

На Херсонщині було прийнято перші три дні Великого посту не їсти нічого вареного і тільки вечорами їли капусту, солені огірки і третій хрін з квасом, дітям варили кандер, тобто куліш із пшона. Дехто не їв вареного весь тиждень (Чернявська, 1893, 92). В інших місцевостях цього дня селяни не готували жодних страв, а вживали хрін з буряковим квасом та пісний хліб. Почувши ранішній дзвін, примовляли: «Хрін та редька, Хрін та редька!». Готували також гречані оладки (млинці), але не всюди, сир, капуста з олією, капусняк «огірки» — розсіл огірковий, яєшня на маслі, сир із сметаною, різні каші, борщ з рибою, локшина на молоці та інші пісні страви (Чубинский, 1872b, 8; Воропай, 1958а, 152).

Перший день Великого посту називався «жиловий понеділок», тому що на першому тижні посту печуть коржики, яких називали «жилянниками». «Їдять їх натще, щоб жилистим бути; інші цю назву пояснюють тим, що у працюючих в цей день хво-

ріють, обривають, на пальцях жили, а інші говорять, що така назва дана цьому дню старими, бо ті цілий день голодні, то до вечора сильно слабшають» (Іванов, 1907, 80). На Гуцульщині також: «Коло полудня їдять жилавец — хліб з ячмінної муки, з хреном і сирію посіченою капустою, до чого доливають води, аби твердий жилавець розмяк; після того не їдять того дня уже нічого, а бодай нічого кокурудзяного» (Шухевич, 1904, 215–216).

День закінчувався тим, що заміжні пари йшли ввечері до шинка й влаштовували колективне «полоскання зубів» з уживанням напоїв (Чубинський, 1872b, 8; Воропай, 1958, 150–151). Рано в перший понеділок Великого посту полоскали зуби й на Гуцульщині, аби поміж ними не лишилося нічого скромного (Шухевич, 1904, 215).

На Хмельниччині також був відомий звичай «полоскати зуби»: «В понеділок, першого дня посту, спішили давно всі (старші) до корчми і там “полоскали зуби” горівкою; нині однак сего звичаю вже нема, а робить се хіба налоговый п'яниця — котрий піст, чи не піст, все “полоче”...» (Онищук, 1912, 29). М. Зубрицький також зафіксував цей звичай: «В перший понеділок посту рано не їдять, полочуть горівкою зуби» (Зубрицький, 1900, 40). В перший понеділок Великого Посту справляється полоскозуб, — остаточно «полоскати» горілкою зуби на піст (Митрополит Іларіон, 1992, 282). С. Килимник у своїй розвідці подає пояснення цього звичаю: «Масляна закінчується полосканням зубів тому, що існує повір'я, що чорти щоначі потрохи можуть витягати сир, що залишився на зубах, покіль усього не витягнуть разом із зубами...» (Килимник, 1962a, 31).

М. Грушевський зауважував: «Сей старий карнавал (Масляна — автор), що кінчиться “полоскозубом” в перший понеділок посту, очевидно, має теж доволі складну історію, котру досі не аналізовано скільки-небудь докладно» (Грушевський, 1993, 193).

Залишилися спогади про звичай «полоскати зуби» у наших сучасних українців, записаних у Березнівщині Західного Полісся: «У перший день Великого посту споживали все пісне». Декотрі навіть підмащували припіка, щоб випадково не оскоромитися: «То мажуть глиною, як сьо вже починаєца Пост... то тре́ба ма-

зять... колись — при'пека в пече, щоб не був скоромний припек. Бо колись люди вельми пости'ли, а сьой при'пек, да в печи... то ж ві знаєте — печ?... То цьо — от, сало пекли — мо', лине'цца на той припек... [...] То сьо вже в понеділок його помажуть, і сьо вже починаєцца Пост у понеділок, і сьо вже по'сний день, і по'сне геть усе: сковородка, все — щоб в тебе' було по'сне. [...] Отдельна посуда була. Геть усе 'ддельне, все помазане, чисте, щоб не було ниде скоромного ничого» (с. Поляни). Традиційно у цей день Великого посту пекли замішані на сушених чорницях або і з простого тіста коржики-«дужики» (три, з десяток, нерідко по одному для кожного члена сім'ї)— «шоб дужіе були», «шоб сила була». Перед споживанням їх або поливали медом і посипали маком, або їли з олією і часником: «В перший день Посту печуть такіе дужики, коржики такіе. То з маком, то там... з черницями трошки, да цукор, да тікіе — по'сніе геть» (с. Моквин), «Перше в Пост пекли дужики такіе. Корже. Кажному такий коржик пекли. Пекли кажному: от сколько семне в хати є, только душ, только тре' спекти їх. То пекли. А тепера вже пірожки печуть. Шоб дужіе були. Сьо не казали, шо сьо коржики, да казали — дужики пекти. [...] З черницями. З сімі, шо ягоди... посушение ягоди. [...] З черницями перемесить його, да всунуть, то й спечецца» (с. Поляни), «В першій день Посту, знаєте. Пост, на сьом... перед Паскою на сей пост Великий. [...] Сьо кілька душ у хати — кажному по дужику сьому'. А... і вже як повіймаемо (вони с черницями чи чим, таке), да вже вйемем, да медом кажному по верху помазали... І вже кажне свое есть. [Чорниці давали] просто в тесто. Дужикі, бо воно трошки тісние коржикі сі, сі коржи — дужикі, вони тесненько то'го... З медом, поверху мажем, маком посиплем ше, о» (с. Вітковичі), «Дужики пекли. Корже такіе по'сніе пекли. З чорницями, з маком. Ну, хто скілько хоче, хто скілько спече. Ну, я знаю? Дужики, казали, печуть. Се ж такіе посние коржі, шо то по'сний день» (с. Білка)» (Галайчук, 2019а, 973). У перший день Великого посту в Славутчині Західного Полісся також «полоскали зуби горілкою» (Галайчук, 2019b, 1147).

Чистий понеділок. Практикувався в Україні на початку пост — «чистий понеділок». Чистий тому, що в цей день годилося

ретельно вимити посуд, у якому готувалися м'ясні страви адже з цього часу м'ясо їсти заборонялося, проте й у цьому випадку були винятки — дозволялося вживати м'ясо хворим, дітям і старим немічним людям), побілити хату, помити лави та стіни. Господині обіду не варили і їхні горщики залишалися чистими. Придивлялися у цей день і до погоди, в одній з приповідок, що виникла з народних прикмет, говориться: «Як у чистий понеділок погода ясна, то й пшениця уродить рясна!» (Воропай, 1958, 152).

Про те, що українці ще пам'ятають практикування звичаю «чистого понеділка», зробили записи сучасних респондентів учені В. Галайчук, С. Ципишев в с. Березичі на Волині: Перший день Великого посту в с. Березичі називали «Чистий понеділок». У цей день наводили чистоту, щоб так було увесь рік: «Чистий понеділок в нас називали [перший день Посту]. Тоді, кажуть, треба помитись, постіратись, щоб було чисто всю зиму. Чистий понеділок. Запусний. Тако в'обще казали, що треба все помити, аби чисто було всьой рік, — посуд, там, сам собі помився». Водночас подекуди побутувала й заборона на прання: «Ну, я знаю... перший день Посту, кажут, не мона прати. Ну, колись прали, то золили, пращами били, а тепер — машинка... Ну, так, казали. Бо дощів не буде, чи шо» (Галайчук, 2020, 1471).

Звичай «Федоровиця». У деяких селах Снятинщини перший тиждень Великого посту був відомий під назвою «Федоровиця», що характерно для українських горян (Пуківський, 2017, 305).

Практика святкування відбувалася за одними джерелами на пам'ять Великомученика Федора Тирона (Струмінський, 1988, 116; Шмайда, 1992, 367) за іншими на честь грецької цариці Федори (Бодак, 2010, 77). Підтвердженням того, що свято було введене у практику святкування на честь Федора Тирона розповідається в апокрифічній легенді про цю подію: «Коли грецький цезар Юліян відійшов від християнської віри, в часі першого тижня великого посту, коли християни твердо постили, дав наказ, щоб усі живності, виставлені в Царгороді на продаж, були скроплені кров'ю поганських жертв, щоб таким чином посквернити християн. Тоді, за легендою, єпископові Євдокію з'явився давно мертвий мученик Теодор (Федор) Тирон.

Єпископові він наказав, щоб християни не купували посквернені продукти, а їли тільки варену пшеницю з сушеними овочами. Тому селяни на згадку про мученика Федора Тирона не варили варю (варену страву), а їли тільки печені продукти з сушеними фруктами. Свято східної церкви встановила пам'ять про цю подію у першу суботу Великого посту, а спеціальне богослужіння на його честь правилося в п'ятницю напередодні суботи, у церкві благословляли коливо й кутю. Весь перший тиждень Великого посту називалася Федоровицею (Шмайда, 1992, 367). Проте це свято у лемків скоріше було не церковним, а деякою мірою народним, або, за В. Шухевичем, світським. Він навіть записав переказ: «Прийшла одна жінка до другої, а тота шиєт сорочку, а ця каже: “А йик днуєш, Марі?...” — А та каже: «Гаразд, йик ти, любко?» — А та каже: «А ци ти дурна, ти ни втймі, шо цес цілий тиждень ни можна робити нічо, ні шити ни можна, ні прьисти ни можна, терти ни можна, чістрити, дергати, другати!» — А та каже тій: «Хйба ти дурна! Чому би я ни робила, чому би я ни шила, коли сегодни сьвйита нима!» — А тота каже: «Та коли цес цілий тиждень федоровиці, жінко!. Бйй си Бога!» — А тота каже тій: «Ни робити сегодни, коли тобі федоровиці, я в цисе ніколи ни вірила, ни ворожила тай ни ворожу сегодни». — А тота каже: «Цит, жінко, ни говори против Божої волі, бо й я так говорила, йик ти, тай прьйлас ми кужіль, тай мене утикала терміть у палец. Тай вергло си волокно. Тай я бідувала на палец цілий рік. Аж палец мині вгнив, изчурів, кров, гної тай відпав палец. А ти так говориш против Божої волі! — може й тобі таке си трафити... Я знаю, в мене донька Маріка, зачьила чістрити на федоровицу тай у дергівку удрала палец. Ай тйик си зачьило на пальци примітувати та палец ранити, тай зробила си бешага. Та дівка бідувала шість місяців так, шо ледви тото загоїла!» — А тота каже: «Йди, йди, любко, та роби або ни роби, ти сьвіткуєш кождої нини, тобі цілий тиждень є сьвйито, так йик тота, шо казала чоловікови свому: Я би завтра ни робила, а він питаєт си: А чому-ж бис ни робила? А вна каже: Я бисми ни робила в федоровичний понидівнок, бо я си в понидівнок вчинила (уродила) тай їдрим-

мама наказувала, аби я в Федоровичний понидівнок нічого не робила. А чоловік каже: Ну то в вівторок меш робити! А вона каже: І в вівторок ні, бо я си в вівторок ірстила, а мама мині казала, що йик би я в вівторок Федоровичний робила, тобисми ни мала дітий. А чоловік каже: То в середу. А вона каже: І в середу ни буду. А ти ни знаєш, що ми си в середу вінчили! — хоть вінчіньи було в иньчий день, бо жінка си так вікручуєт перед чоловіком, аби їй ни казав в цєс цілий тиждень робити. — А чоловік каже: А в четвер меш робити? А жінка каже: Ірсти си, чоловіче! таже ти ни знаєш добре гаразд, що четвер, є четверта дни на в тижни, а у нас є дробйитка, що могла би гадина зіпсовати або кіточка! А чоловік каже їй: Ну то в пйитницу меш робити. А вона каже: Ой ні! ниволя би те втьила! В пйитницу моя мама вмерла тай ни робила тай я ни буду. А чоловік каже: А в суботу меш робити, жінко? А вона каже: Ай ні, у суботу послідна дни на, що вартует за цілий тиждень, ниволя би те втьила, а ти ше си питаєш! А чоловік на жінку плюнув тай каже: Щезай у болото! Кат тебе бери! Ти йикас дурна, ни сидів бих з тобов! І пішов від неї і з ким си найдет, тому каже: Най Біг боронит: Моя жінка каже, що цєго тижня Федоровиця, кожного дньи сьвито. А усї люде робйи, а жінка моя ні!» — От чому не роблять деякі Гуцули нічого в Федоровичний тиждень (Шухевич, 1999, 216).

Проте розглянемо його детально. В цей день чоловіки займалися жіночою роботою (поралися по господарству, готували їжу та доглядали дітей). Жінки в цей день зранку збиралися гуртом і закупляли випивку та харчі. При цій зустрічі чоловіків не запрошували, бо вони згадували своє життя, могли скаржитися на них, співали. В деяких місцевостях викупали на добу корчму. По заведеній традиції чоловіки не сперечалися з жінками і навіть виконували їхні будь-які забаганки. Жінки говорили, що вони хочуть на «єдин ден мати спокій від хлопів» (Красовський, Товпаш, 2004, 140; Струмінський, 1988, 116).

Це свято не засуджувалося, а навпаки, пояснювався, що: «Чим довше на Федоровичу баби будуть без хлопів і чим більше сами єдни вип'ють палюнки, тим довший і гарніший лен їм ся

вродит того року урожай». Також на Федоровицю окремо збиралися молоді дівчата та організовували різноманітні ігри та співи, ділилися мріями. Дівчата збиралися переважно в хаті, де завжди відбувалися вечірки. Хлопців не пускали на гуляння. Дівчата, знаючи, що хлопці пильнують під дверима і вікнами, складали жартівливі пісні про них. Хлопці у відповідь також співали жартівливі пісні і старалися зайти до хати. Дівчата після довгого торгу впускали хлопців. Забави і співи продовжувалися до пізньої ночі (Струмінський, 1988, 116).

На Полтавщині у перший день Масниці збиралися жінки у гурти, чоловіків туди не допускалися. «Співали жінки, щось розповідали. Збиралися вони по кутках, хат шість-вісім» (Етнографічний образ, 2016, 234).

Таким чином, звичай, коли збираються жінки відмовлячись від домашньої роботи під час Масляної, потребує детального порівняльного дослідження із звичаєм «понеділкування», про який йшла мова вище. По-перше, це жіноче свято. У цей день жінки відмовлялися від виконання будь-якої роботи. По-друге, чоловіки в цей день перебирали на себе обов'язки жінок по господарству. Чи існував такий самий звичай в інших місцевостях України? У етнографічному збірнику «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів» міститься матеріал календарної обрядовості майже всіх областей України; респонденти згадують Масницю здебільшого із звичаєм «Колодки», а от свято Федоровиці не згадується ні одним респондентом. Можливо записувачі не ставили питання респондентам про це свято. Наразі у дослідженні Ю. Пуківського (Пуківський, 2017, 305) стверджується, що практика цього свята характерна для українських горян. Можемо припустити, що звичай давнього «понеділкування» із Полтавщини, на перший погляд подібний до свята Федоровиці українських горян, — колись існував по всій території України. Але щоб довести цю думку, потрібний ширший збір етнографічного матеріалу, а потім ретельне дослідження його.

Упродовж Федорового тижня остерігалися виконувати низку робіт, передусім шити, прясти, снувати, мотати пряжу, щоб

не примотати до села вовків (Шмайда, 1992, 367, 369). Сучасні інформатори пам'ятають про заборону виконання деякої господарської роботи, але не завжди могли пояснити мотивацію такої заборони. Проте вченому Ю. Пуківському вдалося зафіксувати досить цікаві пояснення, що безпосередньо пов'язані з турботою про домашню худобу: «Шос худобі недобре. На худобу. Це тиждень такий, шо худобі шкоділо. Гріх шити» (с. Попельники). Сказане стосується також теренів Богородчанського району Івано-Франківщини: «Шити перший тиждень посту не можна. Кажуть, що то щось для худоби» (Пуківський, 2017, 305).

Чоловіки в цей час стежили за погодою: понеділок показував, яка погода буде під час сіяння зернових; погода у вівторок впливала на урожай картоплі; метеоситуація у середу прогнозувала період сінокоосу; четвер — жнива; у п'ятницю підмічали, яка погода буде під час копання картоплі; а в суботу — сіяння озимини (Костюк, Григорук, 2022, 50; Шмайда, 1992, 370). Передбачали погоду й іншим способом: «Перші два дні Федоровиці мали показати, якою буде весна. Другі два дні — яким буде літо, а ще дальші два дні — якою буде осінь. Якщо перший день великого посту був гарний, гарним днем мав бути й Великдень» (Шмайда, 1992, 370).

Коли ввечері заходило сонце, у хаті швидко гасили вогонь, щоб не закурити Федора (Шмайда, 1992, 367).

На Хмельниччині також побутував Федорів тиждень (федоровицьи), на якому практикувалися різні заборони на прядіння. «У сесь тиждень ви гійрь прьисти, бо — кажут — шо Фегірь спалит сорочку и буде фурлети коло вуха. То чельиць радит собі так: Бере пралник, або тачіуку, або буць який кімек и зуют тото у яку гиндру (Шмата, драна сорочка) и кладут тою у кут коло печі (від постелі) тай уже тогди предут — уже можна. Так робет цілий тиждень; усе у вечірь завют Федора, а рано розівют; як уже завют, то предут и сміют сї, кажут: Ужем Федора завили, аби ни вигув, як будемо прести». «Як би не завиу Федора, то би ни уродили колопні и лен, то би ни було шмаки». «Дехто, як заве Федора в неділю, то не розвивае аж до другого понеділка, ще й коритом прикрие» (Оніщенко, 1912, 30).

На Лемківщині ще й сьогодні, як і в інших регіонах України, існують традиції у перший тиждень Великого посту не споживати вареної їжі, лише сушені фрукти, дітям та старшим людям давали печену картоплю, а запивали її розсолем із капусти (варом).

Благовіщенський понеділок. Інформацію про цей понеділок подав В. Шухевич: «Як Благовіщене випаде в понеділок, то кожний понеділок того року називає ся благовісний і в такий понеділок не можна нічого з хати дати, бо се повредило би маржині. У благовісні понеділки не вольно починати сіяти, анї взагалі ніякої роботи в городі чи в поли, аби буря і град не вибили городовину» (Шухевич, 1999, 218).

У циклі передвеликодніх свят українців найпомітнішим є Благовіщення, що символізує дух світла, благословення землі, пробудження життєвої сили природи. В Україні свято Благовіщення називалося Благовістник і весь тиждень називався Благовісний, або вдовиним плугом (Петрушевич, 1865). Весняний період розпочинався появою перших птахів, з початком березня (залежно від погоди) і закінчувався приблизно на Благовіщення (Грушевський, 1993, 196). В Україні свято Благовіщення «уважається великим святом, але не оргіастичного, розпущеного, а навпаки — суворого, аскетичного характеру: все, що належить до зачинання, породу і т. д., обставлене різними суворими заборонами. Се свято землі, супроти котрого наказується боязький містизм, щоб його чимсь не споганити, не порушити... Весна вступає в період вегетаційний. Від Воведенія до Благовіщення не можна порати землі, від Благовіщення можна працювати коло землі, — Бог благословить того дня рослини. Господар виганяє весь свій інвентар — худобу, дріб, пчіл і навіть пса на сонце, на волю, щоб чули весну, і самі на себе старались. Різні повірки, магичні акти, ворожіння, зв'язані з сею основною ідеєю: розбудження землі і скритого в ній життя» (Грушевський, 1993, 196).

У цей день не можна чіпати навіть знаряддя, яким обробляється Земля, «а вже ніяк не вольно зрушувати чим небудь землю, бо, як вірять Гуцули, того дня вкладав Бог свою голову в землю, аби її розігріти: від чого будить ся того дня усяке ди-

хане, що спало у землі: муравлі, гадини, жаби і т. и. і воно усе чує вже весну. Лиш той, що запродав свою душу Юді, затісує на Благовіщенє кіл і забиває его у землю; за те може він через цілий рік у кожде сьвято робити всяку роботу, ему не стане ся нічого лихого. Той безробітний день переводять старі й молоді на чьридованю, одні, аби прихилити до себе усяке добро а відвернути від себе лихо, Другі, аби сус'їдови сказити его добро та его заміри» (Шухевич, 1999, 218). На цей день у народі склалося багато приповідок: На Благовіщення і птиця гнізда не в'є, На Благовіщення і птиця не несеться і кубла не в'є (Номис, 1864, 9). На Київщині навіть легенда існувала: «Якщо яка-небудь птиця проспить Благовіщенську заутреню або в цей день зів'є гніздо, тоді віднімаються у неї крила на кілька день, і вона не може літати, а тільки бігає по землі, розчепіривши крила. Цього ніхто не може бачити, крім відьми, яка тоді не літає, а сидить тихенько вдома» (Воропай, 1958а, 196). «Зозуля тому й несе яйця в чуже гніздо, що колись вила кубло в день Благовіщення». «Ні-яка птиця не в'є гнізда в цей день, один тільки горобець не знає сьвята Благовіщення, бо він, бач, бусурмен поміж птицями» (Іванов, 1907, 83–84).

На Київщині ранком під час церковної служби народ випускав пташок на волю — «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив» (Воропай, 1958а, 197).

На Поділлі господар, прийшовши із церкви, випускає на волю, на сонце всіх тварин, навіть пса й kota вигонить на подвір'я — «щоб чули весну і самі про себе дбали». На Херсонщині пасічники, якщо весна пізня, холодна, і в день Теплоного Олексія, не виставив на пасіку бджіл, то в день Благовіщення він виставляє вулики на пасіку при будь-якій погоді (Воропай, 1958а, 197).

Удосвіта на Благовіщення на Гуцульщині достають приховане зілля від Свят-вечора та отаву з сіллю та рисом і дають маржині «від укушення гадини та від чередінниць... Коло полудня виганяють з обійстя усю маржину, кури та пси далеко від хати, але проти сонця, на те, аби були старливі самі за себе, аби самі пасли, не дивили ся за готовим сїном, не чекали на зерно

та на їду, але самі собі збирали чи старали. І бжолі випускають того дня, отворяючи вічка улиїв. Навіть пса вигоняють із хати, аби сам шукав собі їсти. Під вечер закопує газдиня топку соли у мурашковину, куда скидає з себе бовтиці, пацьорки, чепраги і кусень булки; прикривши се усе землею, полишає его там аж до Юрія» (Шухевич, 1999, 219). Чарували на яйце про урожай: «Того дня кладуть на кришу яйце, на яким виписують — назначують, оловцем або вуглем, бурьишку, овес, кукурудзу чи що друге і лишаяють яйце через ніч на дворі. Як воно з морозу пукне, то ворожать із того, на чім воно пукло: чи на бурьишці, чи на кукурудзі, — що на те буде великий урожай, аж кошниці будуть пукати від кукурудзи, чи пивниці від бараболі, амбарі від збіжа (Шухевич, 1999, 219–220).

У цей день лемки дбали про благовіщенську сіль. Кожен з членів сім'ї кидав по дрібці соли у спеціальний мішечок, після чого господиня її прожарювала на черені в печі і берегла для особливих випадків. Вважається, що така сіль може вилікувати навіть безнадійно хворого. Якщо ж сіль не була використана протягом року, її необхідно спалити на багатті (Костюк, Григоров, 2022, 51).

Існував на Гуцульщині, а в інших місцевостях не зафіксовано цього звичаю, звичай стріляти з високої гори у сонце, «потім кладуть ся горілиць на землю, укривають лице хусткою і засипляють». І навіть легенда існує пояснююча цей звичай: «У сні показує ся їм усяка звір, яка є у лісі, — а як котрому померли родичі, то і вони показують ся. Коли такий піде на польоване, то Юда приведе ему за роги цапа або иньшу звірку, яку хоче убити і тримає так довго, аж той єї уба». Вірили гуцули і в те, що в цей день музика який хоче добре грати то йому потрібно «до схід сонця на роздороже, там розбирає ся до голого і грає (голий) у скрипку. З того часу буде він так грати, як ніхто другий у селі». Вірили гуцули і в те, як що курка знесе яйце на Благовіщення, то можна зробити будь-що «хоч би Юду, треба лише носити тото яйце під лівим плечем через 9 день, аби ніхто его не видів. Скоро тільки Юда введе ся, каже він зараз; «Дай мині службу ци до музики, ци до гроший, ци до худоби». Такий Юда є у службі за чоловіка. «У газди, у якого є Юда на службі, ніхто не украде ні-

чого, він не пасе худоби своєї, лиш віжене на полонину і лишить саму; медвідь її не бере, ніхто не вкраде» (Шухевич, 1999, 220).

У церкві в цей день святили проскури, якою пасічник годував бджіл, висипає в мед потерту на порошок благовіщенську проскуру — «щоб бджоли роїлися». Товчену на порошок благовіщенську проскуру змішують з землею і сіють по чотирьох кутах ниви — «щоб дощова хмара ниви не минала». Благовіщенську проскуру заривають у землю — «щоб град посіву не побив». Хворому на пропасницю дають благовіщенську проскуру як ліки. Благовіщенська проскура і стрітенська вода — цілющі, а тому їх зберігають на божнику поміж святими образами (Воропай, 1958а, 197; Іванов, 1907, 84).

На Слобожанщині й у Полтаві, Київщині особливого значення мала щука, зловлена і зварена цього дня. Така щука мала чародійну силу, бо це «благовіщенська щука». В кормовий мед пасічник висипає на порох потерту голову благовіщенської щуки, висушені й потерті на порошок мурашки і перець — «щоб бджоли були зубаті, як щука, працьовиті, як мурашки, і сердиті, як перець» (Воропай, 1958а, 198; Іванов, 1907, 84).

В Іванківцях на Переяславщині, Куп'янську на Харківщині в цей день жінки вранці ходили в ліс трясти березу і збирали насіння, вірячи, що з нього виросте розсада капусти. До схід-сонця жінки сіяли розсаду — «щоб капуста рано поспіла і головата була». Не можна рукою торкатися до бурякового насіння, бо виросте з нього редька. Не можна брати курячого яйця в руки, бо вилупиться курча з двома головами (Воропай, 1958а, 198; Іванов, 1907, 84). Також вважалося: «Розчісувати у цей день жінкам волосся або ськати в голові» — звичайне заняття сільських жінок в післяобідній час — у свята грішно, і, крім того, птах розгребе все, що посіяно або посаджено на грядках. «Разь одна жинка на Благовищиння ну скаты у своей сьстры вь голови, та и каже: сегодня Благовищиння, а ты, сестричко, мини воши бьешь; колы бь за це Богь ны наказавь тебе». — Ничого ны буде, сказала та. Дождалы высны и лита, у всихь жинокь уродыла цыбуля, а у тій жинки, шо была воши на Благовищиння, ны було ни одній цыбулынки: вся була выйдына червячкамь» (Іванов, 1907, 84).

Народ вірив, що цього дня бог благословляє рослини, і все починає рости. Цвітуть перші весняні квіти: проліски, первоцвіт, ряст, сон-трава. З цього приводу також існували різні вірування: «Як знайдеш у цей день ряст, то зірви, кинь під ноги, топчи й промовляй: «Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!». «Топтати ряст» — жити, «не топтати рясту» — вмерти. «Мабуть, йому вже рясту не топтати», кажуть про кволого чоловіка, що має скоро вмерти. «Недовго з того часу стара ряст топтала, через тиждень чи що і вмерла». Те саме кажуть і про сон-траву: «Дай, Боже, діждати, сон-траву топтати!». Якщо на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту, то це знак, що цього літа вона заміж піде. На Поділлі вважали: «Первоцвіт — віщун дівочого весілля». На Харківщині проліски — символ надії, щастя, молодої краси. «Як знайдеш пролісок на Благовіщення, зірви й поклади в пазуху. На Великдень, як заспівають «Христос Воскрес!», вийми з пазухи і поклади під святими образами на щастя».

«Кривий танець». Дівчата на Благовіщення по обіді йшли до церкви виводити «Кривий танець». Узявшись за руки, дівчата довгою черідкою бігали поміж трьома вербовими кілочками, застромленими в землю, і співали:

*Ми кривого танцю йдемо,
Кінця йому не знайдемо, —
То в гору, то в долину,
То в ружу, то в калину...
...А ми кривому танцю
Не введемо кінця,
Його треба вести,
Як віночок плести...*

Співаючи, дівчата наче плетуться одна поміж одною. Потім знову беруться за руки і йдуть хороводом співаючи:

*Дівки-чарівниці терем будували,
Терем будували, вікон не виймали,
Щоб не вилетів сивий соколонько
Та щоб не виніс дівочої краси,
Дівочої краси, весняної роси.*

Наприкінці хороводу дівчата ніби розмовляють з весною:

Вже ж весна воскресла, —

Що ж ти нам принесла?

— Принесла вам росу,

Дівочую красу!

«Кривий танець» — це не тільки зустріч, вірніше, привітання весни — це ще й символ пробудженої життєвої енергії.

До цього часу весну тільки «виглядали» та «закликали», а тепер вона вже тут, вона вже прийшла і вступила в свої права. «Кривим танцем» дівчата ніби кажуть весні: «Добридень» (Воропай, 1958а, 200).

На цей день припадало багато прикмет:

Якщо перед сходом сонця на Благовіщення ясно й тихо, то буде добрий врожай не збіжжя.

Яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде.

Збирали благовіщенську воду й вірили, що вона має чарівні властивості прихилити добрі сили та відвертати лихі.

Благовіщенська вода, коли її закопати на ниві, відвертає громи, гради й зливи.

Благовіщенська вода відганяє лихоманку.

На Благовіщення весна благословляє землю, дає їй силу пророцтву й цвіту.

Якщо на Благовіщення лежить сніг, то літо буде неврожайне.

Якщо на Благовіщення мороз, то буде багато огірків (Київщина). Якщо ранком на Благовіщення туман, то це віщує розлив ріки Бугу або повінь узагалі (Хмельниччина).

До Благовіщення зими не кляни! (вона ще може повернутись).

До Благовіщення кам'яна зима! (Галичина).

Коли на Благовіщення дощ, то вродиться жито й гриби, коли мороз — огірки.

Коли посіяти напередодні Благовіщення горох — буде рясний і помічний (Килимник, 1962а, 342–343).

Усі вірування, магічні ритуали, ворожіння цього дня більшою мірою були пов'язані з основною ідеєю: розбудження землі і скритого в ній життя.

Звичай Першої борозни та початок сівби. Після свята Благовіщення починалися польові роботи в українців. Від успіху цих головних робіт залежав добробут селянина і його родини протягом усього господарського року. Тому зрозуміло, що початок оранки і сівби відбувся урочисто. В нашій етнографічній літературі, на жаль, дуже мало збереглося описів таких звичаїв і обрядів, які в'язалися б з першою борозною і першою сівбою.

Час першого виходу в поле господар визначав за різними критеріями: по небу (як високо сонечко виходить у полудне), зважаючи на поведінку тварин (як пчілки у вулику шепочуть своєю мовою про весну), слухаючи спів птахів (жайворонки кличуть орачів у поле) (Павлюк, 1986, 87).

В Україні до свята «першої борозни» готувалися з вечора: «Завтра в нас Перша борозна! Це свято. До нього треба ладненько приготуватися... Треба звечора гарно помитись, раніш лягти спати, бо завтра треба раненько вставати, до схід сонця. У цей день треба й пообідати всім до сходу сонця, щоб і діди з нами обідали, бо їх треба шанувати» — так зверталися матері до своїх синів (Килимник, 1962а, 279).

Ще задовго до весни в зимові свята чарували на щедрий урожай наступного року, так, на Маланку серед щедрівників з козою був присутній й «орач», який носив із собою чепіги від плуга і в супроводі хору співав відповідну пісню. На Новий Рік «посівальники» обсіпали святі образи зерном, примовляючи: «Щоб уродило краще, як торік».

Перед тим, як виїжджати в поле, всі члени селянської родини збиралися в хаті, запалювали свічі перед образами, молилися Богові, а потім свяченою водою кропили волів, «щоб були благополучні». По дорозі до поля зустрічні вітали одне одного словами: «Боже, помагай!». У відповідь також була відповідь-побажання: «Боже й вам помагай!». По дорозі до поля і на полі співали пісень:

*В понеділок поїхали,
А в вівторок приїхали;
Вранці в середу орали,
В четвер плуга поламали,*

*У п'ятницю волів погубили,
А в суботу волів знайшли
І додому пішли.
Тут прийшов і піп,
Щоб до церкви йти...*

Біля поля зупинялися, кланялися йому і зверталися до померлих родичів із молитвою-проханням: «Святі душечки, родителі наші! Свята нивко, благословіть орати, сіяти, дайте дорід, як торік (той рік), зародіть і для небесних і для земних і для всіх людей, для худібки!». Після цього знімали плуга, ставили посеред поля, запрягали воли; розстеляли близько межі скатерку, на неї клали паляницю з свічкою, горщик з кашею, воду, плящинку, цілушку з свяченої паски, писанку та свячене пшоно. Потім брали в руки плящинку з свяченою водою, кропили навхрест поле, віз, плуг, волів та усіх присутніх. Приступаючи безпосередньо до оранки, знову молилися своїм померлим родичам: «Господи, благослови, душі святі, допоможіть!» Пройшовши першу борозну, повертали до початку. У першу борозну клали писанку і пригортали землею, далі від писанки — клали кусник цілушки, а решту ділили між собою, а також давали волам. На другу борозну сипали свячене пшоно й соли та посипали по полі з рукавички зерно з дідуха та посівання. Посипаючи читали молитву. Після третьої борозни робота припинялася на їжу. Волам клали сіна, розстеляли над борозною чистеньке ряденце, тут же й скатертину. На скатерть ставили кашу, паляницю, запалювали свічку, тут же клали свячене пшоно, що залишилось, свячену сіль, рештку свяченої води. Потім вставали лицем до ниви, христились і проговорювали: «Святі душечки, родителі наші, ідіть з нами кашу їсти! Просимо вас і той рік допомогти орати, сіяти й збирати, щоб зродили нам і худібці врожай, охоронили нивку від граду, тучі, зливи й вогню, худібку від падіжу; послали б нам і худібці здоров'є, всяке добро й достаток; сонечко святе, щоб було милостиве; вітри були б спокійні».

Після молитви сідали їсти. У поле брали із собою мед, який пили на полі із побажаннями: «панування в небі та добро й спокій душечкам на нивці». Обід починали, не як завжди з бор-

щу, а з каші. І знову до обіду запрошували «душі-душечки польові».

Коли вже добре повечоріло, клали плуга на віз, збирали все, хрестили ниву, знову дякували духам-душам польовим, «дідам-родителям» і їхали додому. Зустрічали орачів з хлібом-сіллю і запаленою свічкою. Вечеря була святковою: Стіл застелявся чистою білою скатеркою, лавки чистими рушниками. Господиня брала горщик з покуті з кашею і їли її з маковим молоком. Потім їли юшку та вареники з капустою (Килимник, 1962а, 282–285). На Харківщині орачів після повернення зустрічали як дорогих гостей, а на столі вечеря «чекала: коржі з медом і з маком, як на Маковія готують, — це, казали у нас, на врожай, щоб хліб родив. Татові була й чарка горілки, а мені, погоничеві — якийсь подарунок: новий картуз, сорочка, а одного разу то подарували нові чоботи» (Воропай, 1958а, 240).

Коли доорювалися до дороги, то, як свідчать записувачі цього звичаю, деякі орачі говорили такі слова: «Орав я в чистому полі та доорався до дороги, найшов шапку, і палицю, і попові ризи. Буде мені в полі орати, — піду я в Полтав-город молитви давати. Зайшов я в перву хату, — дають мені кусок сала, ще й паляницю, і копу грошей — за те, що я піп хороший». Це своєрідне чарування прикликання удачі «словом», що було звичайним явищем у народній магії.

На Лемківщині у перший день оранки господар брав у торбину хліб чи паляницю (адзимку) з посвяченого в різдвяні свята зерна, два яйця та сир, а старша господиня тим часом скроплювала йорданською водою волів чи коней, а також плуг «жеби ся зерно не снітило в поли» і орача, обкурювала весь реманент димом паленого освяченого зілля, робила знак хреста (хрестила худобу, інструмент і землероба).

Лише після цих обрядодій господар рушав у поле. Також господар натирив яйцем шию волам чи коням (жеби били тлусті, як тоти яйчка), замаював зеленню ярма (жеби бики з очий не дістали і били міцни в ноги, як тота зеленина). Орач трічі хрестився, стоячи обличчям на схід, та рушав з двору. Також було прийнято, щоб господиня перейшла йому дорогу з повними відрами

води із криниці (жеби мав щестя в поли). Розпрягши воли по приїзді в поле, клякав побіч них і тричі хрестився, клав грудку землі за пазуху (жеби ся загріла од людського тіла та добрі вродила зерно). Згодом обходив першу скибу та в кінці загону клав під неї яйце (жеби ся зерно зродило повне, як того яйце). Як добрий шмат поля зачорнівся (вже був зораний), давав волам перепочинок та кусок «адзимки» з часником, а рештою снідав сам.

В обід господиня обов'язково виносила орачеві полуденок: сир зі сметаною, масло, пироги. Цікавим був звичай обідати стоячи (жеби зерно не злігало).

Закінчивши оранку, господар повертався пізно додому, де господиня чекала його перед ворітьми зі словами: «Витам вас зі щастьом, здоров'єм і добрим обробітком!». Потім знову кропила орача, волів і реманент свіжою водою, «жеби свіжи били цілий рік і добрі робили» (Струмінський, 1988: 118).

Таким чином, як видно із свідчень, записаних етнографами, існували в різних місцевостях України деякі відмінності звичаю виходу перший раз у поле. Але скрізь це було урочисте свято з молитвами до Бога, до своїх померлих родичів, до душ польових з почуттям глибокої пошани до своєї тяжкої хліборобської праці.

Вербний тиждень. Останній тиждень перед Великоднем (мав назву Білий, Жильний, Чистий та Вербний, в Галичині — Вербний або Шутковий). Ось з яким романтичним почуттям описує ці дні А. Свидницький: «У ці дні клопоти в самім розпалі: жінки так зайняті, що не вистачає часу й заснути; вночі й удень — праця; паски печуть, поросята. А поки ще начинки заготовить! Там писанки пишуть, крашанки красять; дивись і витирати пора. А там... не оглянулась, а вже й Христа дочиталися. Хапайся-хапайся! Пора вже святити... Боже, Боже! Отут-то колотні, яка не вправилась абощо...» (Свидницький, 1985, 415).

Розпочинався тиждень звісно з «тяжкого» понеділку: «Уранці мати будила доню, коли така була, милися самі й починали “водою” очищати хату — білили стелю, стіни, піч, вимазували у печі, в челюстах, на припічку, та долівку вимазували жовтою глинкою, а підводили червоною навколо. Далі мили стіл, лави,

мисник, сволок, гради, вікна, двері, одвірки. Решту часу витрачали на працю в городі. Деякі городні рослини мусіли бути до великого четверга посіяні, грядки впорядковані.

Господар основне мусів до великого четверга закінчити з головними польовими роботами. Так проходив понеділок чистого тижня» (Килимник, 1962, 56–57).

Понеділок після Великодня. Другий день, тому що перший був у неділю Великодня, дуже цікавий цілою низкою своїх оригінальних і дуже стародавніх культурних практик народного календаря.

Волочильний понеділок. Перше, на що хотілося б звернути увагу, це на подібність обрядів Великодневих з Різдвяними. Згадаємо звичай «першого гостя» — перший, хто переступить поріг оселі і буде «полазником» («полазити» від серб. — навіщати: який приносить добро або лихо). Всім відоме свято, сьогодні ми його знаємо як «старий новий рік», або давня назва Василя, звичай першого гостя — посівальника-полазника на добрі справи.

Таким днем вважався і понеділок Великодня (який зник з нашого побуту — робочий день). У цей день сусіди стримувалися заходити першими до чужої хати, щоб потім не було нарікань, що то вони принесли нещастя. «Коли увійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то се добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хворий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити — то се злий знак» (Грушевський, 1960, 174). В Україні називався цей звичай «волоченням», яке Є. Онацький назвав «свято поганської радості й поезії» (Онацький, 1958, 207).

М. Грушевський великодній «волочильний понеділок» описує так: «Найбільш яскравий момент святочного обходу, се, “волочення”, ходження з хати до хати з свяченим, з привітаними й поздоровленнями, що відбуваються особливо в великодній понеділок — через те званий “волочільним”, або “волочебним”. Як можемо судити з суворих інвектив Вишенського, сей звичай своїми подробицями поганської радості й поезії викликав часті нагінки церкви і вона майже знищила або звела на ніщо останки

сього обряду, — хоч це властиво було майже найбільш людське, гуманне, соціяльне свято цілого річного кругу — се обопільне обдаровування “дорою” (сей грецький термін досі живе місцями), зв’язане з виявами зичливості й усяких добрих почувань до “всього миру”. Що саме накликало таке завзяття церкви — чи залицяння молоді, що при тім мало місце, чи елементи скомошної забави, що прив’язалися до сього волочення, — не знати ...» (Грушевський, 1960, 205).

Отже, в цей день відвідували близьких родичів, знайомих, священника, бабу-повитуху, кумів тощо з подарунками — «волочільним», що складався із калачів, писанок та крашанок (зазначимо, що звичай обміну калачами, це своєрідна магія обміну ритуальною їжею: побажання здоров’я, хорошого урожаю). Біля церкви, на цвинтарі, як і на перший день, співали веснянки-гаївки, увесь день дзвонили дзвони. Підлітки бавилися біля гойдалки, молодь здебільшого проводила великодні ігри на луку чи на майдані. Старші чоловіки частково проводили час в корчмі. У Наддніпрянщині, у понеділок Великодня ходили «христуватися», також носили калачі та писанки-крашанки, але називався цей звичай «Нести калач».

Обов’язкову участь у цьому звичаї «носити калача» брали діти. У цей день діти від 8–12 років «носили калачі», вітали дідуся та бабусю, хрещену матір, бабку повитуху, учителя. Обрядодії відбувалися таким чином: мати клала в миску, чи просто в хустку, три великодніх калачі, писанки та крашанки, невеличке кільце ковбаси, зав’язувала це в хустку й доручала дітям «нести калач». Діти по двоє, інколи по троє (коли є стільки в родині дітей) «несуть калач». Увійшовши в хату, вітаються: «Христос Воскрес! Тато й мама прислали “калач”!». Діти вітали всіх старших у хаті, цілуючи руку. Господиня приймала «калач», дякувала словами: «Воістину Воскрес! Спасибі мамі, татові й вам, діточки», цілувала дітей, обдаровувала їх подарунками й обмінювала калачі та писанки, знову клала в хустку, а дітям, крім того, давала писанки та крашанки. Потім господиня запрошувала дітей за стіл і пригощала великодніми печивами, свяченим та ласощами. Учитель, бабка повитуха калачі забирали, а в обмін

клали лише писанки (Килимник, 1962, 126). Дітей пригощали та обдаровували, як вище описано.

На другий день молоді господарі «їдуть з калачем» до батьків, а коли діти носили вже калачі, то батьки до діда й бабусі їдуть на третій день. На другий же день родичі, близькі сусіди та знайомі відвідують одні других з калачами та писанками. «На другий день чоловіки ходять вітати попа, пана й один другого. При цьому христуються, обмінюються писанками та крашанками ...», — писав А. Свидницький (Свидницький, 1985, 245).

В. Шухевич описував цей звичай, так: «На Гуцульщині в “волочівний понеділок” — другий день сьвят, ходять від досвіта парубки по хатах за писанками. В Гуцульщині є звичай, що газдині справляють у велике пущене у себе вечерниці, на які сходять ся парубки і дівки танцювати; кождий парубок, що з тої нагоди з якою дівкою танцював, має від неї у великодні сьвята дістати писанку; за тими писанками ходять-волочать ся парубки від хати до хати, відки і сей день називає ся волочівний понеділок. Писанками тими обмінюють ся парубки між собою, як стрічають ся на дорозі, причім один промовляє до другого: “Поможи нам, Господи, абих сі виділи так на тім сьвітї, як сі тут видимо!” У хатї звичайно угощують їх, а коли їх та дівчат назбирає ся більше, — гуляють при скришці. Волочівний понеділок се днина, в яку парубки мають нагоду придивитись обстановкам домашнім та наобзирати (обзорини) дівки на сватане» (Шухевич, 1999, 245).

Звичай тривалий час існував і в Галичині, але під назвою «риндівок» (Онацький, 1958, 207), М. Грушевський, посилаючись на В. Гнатюка, називає його «риндзівками»: «Ці пісні співають хлопці і парубки другого і третього дня великодніх свят дівчатам і молодицям, котрі повіддавалися в останній сезон, в “зимне пуцання”. Вони приходять уночі в громаді 20–30 хлопців, з одним музикою, звичайно скрипкарем, часами беруть і басіста, стають під вікнами і співають всі в один голос. Коли закінчать, дівчина виносить їм за поріг кільканадцять або й більше писанок і звичайно додає ще зо два, зо три дутки (2 крайцарі) на “почастування”, після відходять тихо, і під вікном другої дівчини співають ту саму або іншу риндзівку» (Грушевський, 1960, 206).

На думку М. Грушевського, це свого роду величання дівчат, цілком аналогічні чи ідентичні з тими, які співаються колядниками, тільки мають рефрен великодній (Та Христос же воскрес, же воістину, же воістину же воскрес) і великодні закінчення, наприклад:

*Тобі, N. N., красная піснь,
А нам писаночок трийцять і шість.
Тобі, N. N., риндзівка,
А нам писаночок кобілка:
Не лінуйся встати, нам писаночок дати:
В сінях на кілочку, в кобелі на ріжочку
(Грушевський, 1960, 206–207).*

Обливаний понеділок. Ще один звичай, що існував в Україні і сьогодні зник, це «Обливаний понеділок» (у деяких місцевостях кажуть «Водяний»), коли хлопці обливають дівчат. Імовірно, він має дохристиянське, засноване на анімістичному світогляді, походження. Цікавий факт щодо назви звичаю подає І. Панкевич: «Другий день Великодніх свят називають Купалом, тоді обливають водою» (Панькевич, 1929). У цій назві вбачаємо магію як «ритуальну техніку» з точно визначеними автоматично діючими практиками, які виконуються для досягнення конкретних цілей. У даному випадку це пояснюється ритуальними діями закликання дощу під час вегетації рослин. Цю тезу підтверджує С. Килимник: «на Полтавщині, ще в ХІХ ст., був звичай виходити під перший весняний дощ всією родиною, “щоб покропив”. А першим весняним дощем вважався дощ теплий, коли розпускаються дерева» (Килимник, 1962, 140). Народ вірив, якщо навесні дівчина й хлопець будуть облиті водою, — то будуть чисті, здорові, сильні, розумні, окрім того будуть влітку дощі, а потім урожай.. Дівчина одружиться з хлопцем, про якого мріяла, а хлопець — із «своею» дівчиною.

Обряд обливання мав жартівливий характер і виконувався дещо несподівано, зненацька. А проводився звичай обливання так. На другий день Великодня, до сходу сонця, дівчину, що була на виданні, будила матір, якій давала завдання принести «очисну воду» від криниці: «Не вмивайся у хаті, доню, а

швидше бери коновки та біжи хутчій по воду до криниці біля Петрів... Там верба саме заглядає в криницю, то є добре. Там і вмийся і на свою вроду подивися, яка ти видаватимешся». Дівчина, звісно, боїться йти, бо на вулиці ще ніч. Проте матір її заспокоює: «Не бійся, сьогодні ходять по землі душечки наших родителів — дідів-прадідів ... Вони охоронять. На великоднім тижні, доню, лихі сили не мають влади, не можуть чинити зла у ці дні людям ...».

Батько також благословляв у «дорогу». Звернемо увагу на те, з якими проникливими і лагідними словами він звертався у цей ранок до доньки:

*Будь весела та красна, як весна;
будь багата, як земля;
будь розумна, лагідна та добра й красна, як сонце;
будь здорова й чиста, як весняна вода!*
(Килимник, 1962, 139).

Звичай згадується в історичних пам'ятках XVI–XVII ст.: «Некатории криницам, озерам за обфитость урожаю приносили, а часом на оферу й людей топили — що и тепер по некаторих сторонах безрозумній чинят под час знаменитого праздника Воскресенія Христова: зобравшись молодій обоєго полу и взявши человека вькидают у воду, и трафляет за спорадженнем тих богов, то-есть бесов, иж вкинений в воду альбо о дерево, альбо о камень разбивається, альбо утопаєт...» (Килимник, 1962, 140).

На Чернігівщині в більшості сіл залишався звичай обливання водою на другий день Великодня, але в селах подесянських та розташованих над річкою Остеркою — цей звичай залишився, лише прийняв іншу форму: молодь, дівчата та хлопці, ходили вранці на другий день Великодня до річки вмиватися та кропили-скроплювали в обличчя одне одному річковою водою. При цьому витирати воду з обличчя після «купання» на річці — не можна було. Проте і цей звичай почав зникати. «Цей “магічний”, колись чарівний і “дуже важливий” звичай-ритуал, через який викликали весняний дощ, а тим і урожай, щасливе парування та добробут, був майже по всій Україні, — в XIX ст. уже перейшов у гру-забаву дорослих хлопців та дівчат, — без

цілковитого розуміння його історичного походження та значення. Отже, майже в повноті, хоч і в формі молодечої традиційної забави, — зберігся до останніх років у Галичині та на Волині», — зауважує С. Килимник (Килимник, 1962, 140).

Практикувався обряд обливання і на Хмельниччині: «Другого дня купають сї, себ то поливають одно друго водою. Не одного так уже скупають, що й нитки сухої на нім нема, а дівок ловлять і зібраних зі всім всаджують , ріку. Таке взаїмне поливане вродовжає ся аж до провідної неділі. А роблять се ось чому: Апостоли, як мали Христа издоймати з дерева, то уперед умивали собі руки, аби чисті були; аби чистими руками здоймати Христа, аби кіло боже ни поваляти. Та й то на ту памйитку, типерь поливають сї, — ніби обмивати сї» (Онищук, 1912, 41).

На Гуцульщині, як свідчить В. Шухевич, звичаю, аби «обливали ся, як на долах, нема у горах, бо гуцульське лудине дороге, тому вони его дуже шанують. Декуда лише обливають парубки ті дівчата, що не хотять їм писанок дати. Сполудня того дня сходить ся молодїж на музику звичайно коло якоїсь хати, на якийсь ґрунь або коло коршмів, дівчата приносять писанок, яець та їдла, а парубки частують їх за те напитками» (Шухевич, 1999, 245).

Отже, звичай обливання у понеділок на другий день Великодня колись існував майже по всій території України. Досліджуючи звичаї обливання водою та шанування води в добу первісної культури нашими предками, як і іншими народами світу, — можемо відважитись зробити деякі висновки. З історичних та етнографічних джерел стає зрозумілим, що вода була в пошані в Україні. Їй приписувалася магія очищення, вона передавала людині здоров'я, добробут, захищала від напастей, лихих сил, вроків (з'очення), очищала перед одруженням.

Провідний тиждень. Тиждень між Великоднем і провідною неділею називався «провідним». Не дозволялося на цьому тижні на Хмельниччині сіяти коноплю і льон: «бо с тої хати умре чоловік (хтос умре) и тим полотном — шо сї из того лену зробіт — буде сї укривати домовину» (Онищенко, 1912, 41).

Провідний понеділок гуцули ще називали «пригістним», у

цей день «не вольно нічого з хати дати, ані нічого робити, “бо могло би до маржини або до родини лихо якесь пригостити сі”». Того дня пряче газдиня із стола, заховуючи усе, що лишило ся та кришки із сьвяченого аж до Вознесеня, аби гадина не попусувала маржину; на Вознесе не дають те все маржині їсти із солею.

Кусак сьвяченої солонини — луннина, переховують довгі роки, даючи її що рік посвятити; вона зі старости поживкне та стане мягкою, як масло. Як наближає ся буря, кидають кусень тої лунчини в піч, а шкрум, що з неї виходить, відвертає бурю, “бо се юда летить; як він почує шкрум з такої солонини, то утікає і не бе поле!» — Також сьвічку, яку не зажегали через 7 літ, а опісля дали її посвятити, переховують, аби робити нею (димом) хрестики у хаті перед бурею» (Шухевич, 1999, 246).

В Любешівщині Західного Полісся ще й сьогодні пам'ятають, що увесь тиждень після Паски — «Світлий тиждень» («Проводни́й тиждень») — подекуди не працювали у полі: «Послі Паски, то ни піруть, ни стірали. Ну, так як би святий той тиждень усьой. (А підмашувати, золити? — В. Г.) Ну то гето той тиждень ни мона було все. От ни в поле, ни... Але ж так як, дітки... хто типер дивицця на...». Зокрема, подекуди в полі можна було вже працювати у п'ятницю й суботу Провідного тижня. Упродовж усього тижня чи в окремі його дні трапляється заборона городити, щоб не «загородити дощ»: «Посля Паски до Провід не городяться», «То всьо кажуть — не треба городити посля Паски, той тиждень. Городити не можна, бо загородиш дощ, да не йде дощ» (Галайчук, 2021, 188).

Бабський Великдень. У понеділок після Великодня відбувалися проводки (гробки). В цей день робилася трапеза «дідам» — своїм померлим родичам. Зазвичай це робилося на «гробках» (до речі, цей звичай існує і сьогодні, але на гробки ходять майже весь тиждень, залежно від того, як прийнято в певній місцевості). Поминання на гробках, ймовірно, давня традиція, започаткована з дохристиянської доби. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. ця традиція була перенесена у церкву: «Туди приносили “мисочки” за померлі душі і тут же справляється часом загальна трапеза, — і кладовищем, де теж, окрім

жертви своїм померлим на гробі, часом відбуваються й спільні трапези, які переходять потім в різні веселі забави, особливо в бабські пісні і хороводи (“бабський Великдень”)» (Грушевський, 1993, 208).

П. Чубинський описував звичай поминання рідних на кладовищі так: «крашанку закопують на якийсь час у могилку або тільки обкочують крашанкою могилку, розбивають крашанку об хрест намогильний і віддають старцеві; поївши, кидають на могилку трохи шкарлупи й кісточок від свяченого; виливають чарку горілки; посипають свяченою сіллю, обводять могилку свяченою крейдою тощо. Іноді приказують після трапези: “Святіі родителі, ходіть до нас хліба-солі їсти”, “їжте, пийте, вживайте і нас грішних споминайте”, “Наші рідняки, не поминайте лихом, чим хата багата, тим і рада!”. Сідають біля могили їсти. Значно погулявши ввечері народ повертався до церкви де священник пригощає водкою. Заміжні жінки, а також літні жінки грають в ігри, водять хороводи. Тому це свято називається “Бабськими проводами”» (Чубинський, 1872b, 28–29).

Більш змістовно описано звичай поминання на Харківщині. В цей день пекли хліб, пироги, смажили картоплю, млинці, рибу, поросятка, гуся або баранину, варили вареники. Коли все було готове, брали приготовлені харчі і йшли на кладовище. Із собою брали дрова або кізьяк, тому що на кладовищі готували усією громадою, варили гарячі страви. Для цього робилася складчина харчами хто що міг принести: курку, гуся, баранину, солонину, горілку тощо. Зібравшись, розводили біля кладовища вогонь і варили капусту, локшину, молочну кашу.

Коли їжа приготовлена, приходив священник з причетом і служив загальну панахиду. Для нього накривали особливий стіл, а громада розташовувалася поряд прямо на траві, розстелялися рушники і скатерті з їжею. Перед усім їли загальний канун, потім яйця, пиріжки з сиром і сметаною, млинці, вареники і все це запивалося горілкою. Потім наставала черга гарячого: капуста, локшина, молочна каша і в кінці варена, причому груші подають в окремих мисках. Під час обіду їжа роздається бідним. Якщо залишається хліб, то його також віддавали бідним. Коли

закінчився обід, прибирають посуд і компаніями вертаються до дому, де святкування продовжується. Жінки приносять яйця, смажать яєшню, їдять пиріжки із сметаною, все це запивається горілкою (Щелоковська, 1899, 319).

Ще й зараз залишається звичай на Великдень, зазвичай на другий день великодніх свят, у понеділок, носити на могили паску і крашанки, подавати під кладовищем «запростибіг»: «Колись на перший день не ходили на кладбище, вже на другий ходили. То теж нисуть хліб і яйця кладуть. І яйця клали, і пасочку. Я й тепер кладу. Я знаєте де на хрест. На хрест — то там пташечка забире. Я на могилку николи... На хрест положу. Знай, шо пташечка забире. А тут — загорожа-загорожа... —якісь собаки і все... Бо там воно й не треба, на тих могилах шоб лежало... Колись ходили на... і така якась бідовейка людина, біднейка чи яка каліка сиділа пуд кладбищем, і тиї яїчка, шо на Паску носили, отдавали тим людям. Сіротам, кажуть, треба воддавати», «В нас несуть... як то вже пасочку... на другий день йдуть, на перший день — із церкви приходять, одпочинуть, і до своїх ідуть. Кусочок — паску чи що. Тоді знов забирають назад. Кажуть — яєць не можна класти, то йдуть і яйця назад забірають. Колись робили тие обіди. Да наберуть горілки да понапіваюця так, шо тамечки качеюця. Тепер вже вивели — батюшка запретив. На Паску, як ідуть вже ране йко. Які обіди: там набіруть в сумку там усього, а тіки горілки...» (Галайчук, 2021, 188–189).

Для українців це свято було загальногромадським і мало для сільської громади не аби якого значення. Також воно несло емоційно-етичне навантаження: проводи Великодня, проводи зими («проганяють зиму») та проводи покійників, які, згідно з віруваннями, на Великдень перебувають на землі, у своїх родичів, а із закінченням свят повертаються додому. Головними виконавцями звичаю були жінки, здебільшого похилого й середнього віку.

Проводки в більшості місцевостей України відбувалися у Томину (Фомину) неділю, лише де-не-де в інші дні Великоднього, чи Томиного тижня. Бабський же Великдень відбувався в одних місцевостях у провідну суботу, а в дру-

гих — у понеділок, чи вівторок Томиної неділі. С.Килимник стверджує: «Бабський Великдень на Поділлі — в повітах Вінницькому, Літинському, Ляличівському та Гайсинському — відбувався в понеділок Томиної неділі; на Київщині — в одних місцевостях у провідну суботу, а в других — у понеділок Томиного тижня» (Килимник, 1962, 231–235; Грушевський, 1923, 208–209; Щелоковська, 1899, 319).

Зелені свята, Троїця, Трійця. Усі дні Зелених свят — Русального тижня в Україні практикувалося багато свят і звичаїв.

Звичай «Водити тополю». Побутував в українців звичай «Водити тополю», яке відбувалося у Зелений понеділок. По обіді дівчата з хлопцями йшли до лісу, вибирали там з-поміж себе найжвавішу дівчину. Потім піднімали її вгору з вигуком: «Тополя! Тополя!». У цей момент підбігали хлопці, підхоплювали дівчину на руки й деякий час носили. Врешті дівчата перемагали хлопців, ставили її на землю, прив'язували до її рук хустками та зіллям дві рівні високі палиці, прикрашені зеленню та кольоровими стрічками, зав'язували очі і з гучними піснями водили від хати до хати:

*Стояла тополя край чистого поля:
Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся.
Взагалі тополя вважалася священним деревом, її
рубали тільки для жертвних вогнищ
(Килимник, 1962, 112).*

У деяких місцевостях «водили тополю» також на перший та другий день Великодня.

Обряд Лялі. На Волині тривалий час, за свідченнями С.Килимника, зберігався стародавній звичай «Обряд Лялі». В одних місцевостях він був приурочений на неділю, в інших — у понеділок. Цей розділ присвячений розгляду понеділка, тому подаємо його саме на цей день. Збиралися дівчата майже з усього села на лузі, у лісі чи полі. Перед тим в умовленому місці хлопці із зеленого дерну готують для «лялі» «трон» — зелену лавку. Дівчата збираються в селі на вигоні, й кожна щось із собою приносить — страви з молочних продуктів. На тому самому вигоні проводять-

ся ігри із загадками. Котра дівчина найкраще відзначиться — її обирають «лялею». На її голову кладуть вінок із свіжих квітів, через плечі в перехрестя прикрашають гірляндами, оздоблюють квітками й ведуть із співами до приготовленого місця святкування. Там навколо сидіння-трону дівчат чекають хлопці з гучними співами еротичних пісень.

Дівчата беруться за руки, впереміж із хлопцями, у два кола, поволі ходять за сонцем і співають, а хлопці усаджують «лялю» на трон. Дівчата кладуть до її ніг сплетені напередодні вінки, поруч ставлять страви, глек з молоком, масло, сир, сметану. І знову складають два кола, одне дівоче, друге хлоп'яче — дівоче всередині, хлоп'яче зовні й співають «лялі» весільних і жартівливих пісень, веснянок.

Закінчується «свято лялі» жартівливо, гурт розбігається в різні боки, а потім «ляля» їх скликує. Роздає дівчатам вінки, хлопцям гілки, після цього вона наділяє всіх по черзі їжею. Дівчата вінки ховають на другу «лялю», на другу весну. Підвечір, інколи по заході сонця, «лялю» урочисто з піснями проводжають назад у село, зупиняються на вигоні й вона свої оздоби роздає назад дівчатам, залишає лише вінок на собі. У вінку молодь супроводжує «лялю» до її хати, там зустрічають цей церемоніал батьки «лялі», дякують за честь і, взявши під руки, ведуть «лялю» до хати, а молодь розходиться, бо то завжди буває ця церемонія пізно (Килимник, 1957, 35).

О. Воропай у своїй розвідці свідчить, «що 22-го квітня (5 травня за новим стилем), напередодні Юрієвого дня, святкується Ляля». «Грають» Лялю, або Лелю — «для цього хоровади звичайно збираються о третій годині по полудні, на чистому лузі. Вибравши найкращу з дівчат, хоровідниці перев'язують їй шию, груди, руки й ноги різним зіллям, а на голову кладуть вінок із свіжих квітів. У такому вбранні садовлять дівчину на дерновій лавці, на яку ставлять також глечик з молоком, сир, масло та інший почастунок, ... кладуть кілька вінків із свіжої зелені; дівчата танцюють навколо Лялі і співають пісні. Коли пісні закінчаться, Ляля роздає своїм товаришкам сир, масло та все, що біля неї покладено; потім кидає їм вінки, дівчата на-

магаються їх схопити на льоту. Вінки ці дівчата зберігають до наступної весни».

У селі Забужжя на Волині обряд Ляля (у них Леля) «справляється» трохи інакше, тут дівчата теж вибирають з-поміж себе найкращу і вбирають її Лелею, вони плетуть вінки з лісових або польових квітів; руки, ноги і весь стан дівчини квітчають дрібними гіллячками з липи чи дуба, але так, щоб уся вона була вкрита зеленим листям, з ніг до голови, щоб була ніби лісовою мавкою. Так убрана Леля сідає на пеньок або на спіяне дерево, якщо це в лісі; на горбок чи на якусь дернину, якщо це на лузі або в полі. Поруч із Лелею дівчата кладуть почастунок: дзбанок молока, грудку масла, шматок сиру та червоні крашанки, а також вінки із свіжих квітів. Вінків має бути стільки, скільки дівчат бере участь у цій грі.

Коли вже все готово, дівчата беруться за руки і водять хороводи навколо Лелі, співаючи веснянки, де найбільше згадується про милого та про весілля.

Коли хороводи закінчаться, дівчата по черзі підходять до Лелі, а та кожній з них кладе на голову вінок і промовляє:

*Будь щаслива і гожа, як сонце;
весела, як весна;
робоча, як бджола;
багата, як земля!*

Кожна з дівчат, одержавши свій вінок, відколупує крихітку масла, сиру, — все це кладе собі в рот і запиває молоком; бере й червону крашанку. Отак «причастившись», дівчина вклоняється Лелі і відходить, а на її місце приходиться друга, третя і т. д., аж поки всі дівчата матимуть на головах свої вінки.

Вінок від Лелі кожна дівчина зберігає до наступної весни, а те гілля чи листя, що ним була уквітчана Леля, дівчата несуть до річки і пускають на воду. Іноді дівчат застає ніч, тоді вони розкладають вогнище і при його світлі продовжують гру. Можна собі уявити, що це справді чарівне, майже містичне видовище: спокійний ліс, замріяні дерева, палаюче вогнище, миготливі тіні дівчат у коловому танці, білі сорочки, вінки на дівочих голівках, — усе це мусить бути таке гарне, що жодні чужинецькі

маскаради не годяться і в порівняння з цією чарівною грою наших веселих українських дівчат.

Обидва варіанти гри вже, за словами О. Воропая, були рідкісними і (згідно з його даними) збереглися тільки на Волині. У різних районах України гра мала різну назву («ладовиця», «водити вербу», «водити куста») (Воропай, 1958b, 21–22).

У дослідженнях Н. Здоровеги цей обряд згадується як дівоча гра, що існувала на Бойківщині на свято Юрія: «дівчата десь на пасовиську влаштовували гру, яка називалася “Ляля”» (Здоровега, 1983, 236). Т. Гошціцька вважає, що основними мотивами цього обряду, ймовірно, були вегетативні (намагання вплинути на ріст рослинності) та шлюбні (прагнення забезпечити швидке заміжжя дівчат) (Гошціцька, 2019, 333).

Звичай «Кострубонько». В Україні з понеділка Зелених свят «починалися народні забави». В першу чергу згадаємо звичай святкування «смерті Кострубоньки». Деякі дослідники вважали Кострубоньку «божком зими й темряви» (Андрієвський, 1941, 27).

З цього часу в народі вважалось, що зима вже не повернеться, тому розігрувався похорон зими та прихід весни. М. Максимович свідчить, що: «У давнину цього дня ховали солом'яну ляльку чоловічої статі на ймення Кострубонько, по-різному голосили над нею і співали таку пісню, чергуючи сумний та веселий наспів:

*Помер, помер Кострубонько,
Сивий, милий голубонько:
Зосталася хатка,
Ще й сіножатка,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок.
Що у ставок купатися,
А у млинок проспатися,
А у садок погуляти,
Кострубонька поминати!
(Максимович, 2002, 81–82).*

Інший варіант святкування «Кострубоньки» подає П. Чубинський:

У середині кола стоїть дівчина. На початку пісні вона підходить до однієї з учасниць зі словами: «Христос воскрес!». Дівчина відповідає їй словами: «Воїстину воскрес». Перша запитує: «Чи не бачили ви мого Кострубонька». Друга відповідає: «Пішов у поле орати». Перша хапається за голову і начебто «плаче», починає сумно співати, а хоровод її підтримує:

*Бідна моя головонько,
Нещаслива годиночко,
А що ж бо я наробила,
Що Коструба не злюбила!
Прийди, прийди, Кострубочку!
Стану з тобою до шлюбочку,
А у неділю, у неділочку,
При ранньому сніданячку!*

Під час співу дівчина ходить з опущеною головою, закриваючи хусткою або рукою очі. Закінчивши спів, знову підходить до тієї самої дівчини і звертається до неї:

*«Христос воскрес».
«Воїстину воскрес».
Чи не відали мого Коструба?
Пішов у поле сіяти.
Дівчата повторюють ті самі дії, що і раніше:
«Христос воскрес».
«Воїстину воскрес».
Чи не відали мого Коструба?
Коструб лежить на полі слабий.*

Знову повторюються дії і пісня і тільки після питання

*Чи не відали мого Коструба?
Відповідають:
Коструб уже умер.*

Дівчата водять хоровод і співають. Дівчина підходить знов-таки до обраної дівчини, співають:

*«Христос воскрес».
«Воїстину воскрес».
Чи не відали мого Коструба?
Коструба уже поховали.*

Після цих слів дівчина веселішає, плеще у долоні, топає ногами, а дівчата весело співають:

*Хвалю тебе, Христе-Цару,
Що мій милий на цвинтару!
Ноженьками протоптала,
Рученьками приплескала,
А тепер, мій Кострубоньку,
Не лай, не лай моєї мами,
Ти у глибокій уже ямі!
(Чубинський, 1872b, 77-78).*

Наведемо ще один з більш виразних варіантів звичаю:

1-ша дівчина:

— *Христос воскрес!*

2-га дівчина:

— *Воістину воскрес!*

— *Чи не виділи съте де мого Коструба?*

— *Пішов в старости!*

Хор:

*Бідна моя головонько, Приїдь, приїдь, Кострубоньку,
Нещаслива годинонько! Станем рано до слубоньку,
Що я собі нарбила, Рано-рано, пораненьку
Щом Коструба не злюбила. На білому каміненьку!*

Далі в строфах замість «пішов в старости» (тобто до іншої дівчини) міняються тільки відповіді другої дівчини: «Поїхав по квітку», «Поїхав по напій», «Слабий», «Вже вмер», Хор повторює.

Остання строфа:

— *Чи не виділи де мого Коструба?*

— *Вже повезли на цвинтар.*

Хор:

*Слава Тобі, Христе Цару,
Лежи, лежи, щобись не встав,
Що мій Коструб на цвинтару.
Бо до мене інший пристав.
Лежи, лежи як колода,
Ноженьками затоптала,
Я молода як ягода,*

*Рученьками заплескала.
Ой мене для тебе шкода!*

Також на цьому святі дівчата водили особливий танок, у якому одна, що посередині кола, зображала померлого Кострубонька, у той час як її подружки співали кілька разів, ходячи навколо неї:

*Помер, помер наш Кострубонько,
Помер, помер наш голубонько!
Кобило ж наша білобокая,
Не впади з моста, Не вмочи хвоста!*

Нарешті дівчина, що зображає Кострубонька, підхоплюється, а подружки її співають весело й голосно:

*Ожив, ожив наш Кострубонько,
Ожив, ожив наш голубонько!
(Максимович, 2002, 82).*

Цей звичай мало досліджувався в науковій літературі, але згадки про нього окрім М. Максимовича і П. Чубинського містяться також у записах В. Гнатюка «Гаївки» (Гнатюк, 1909). У звичаї розігрувався шлюб молодої дівчини із старим-нелюбом-Кострубою, який нарешті помирає і його ховають. Похорон викликає радість у дівчини, ймовірно, це символічний похорон зими та прихід весни або в цей час починається пора сіяти зерно, тож це символічне «поховання зерна в землю», яке воскресне, проросте.

У народній уяві пори року — це уособлення міфологічних істот, які вели боротьбу між собою: Зима-Літо. Танок-Хоровод допомагав дівчині-весні перемогти зиму, що була в образі старого діда. Відвести суворість та помсту зими, щоб вона не повернулася, прагнув хоровод, що вдавав, начебто закликає зиму в образі Коструба прийти і поєднатися у згоді з весною — «Стати до шлюбоньку». Коли ж весна остаточно опанувала землею, то вона зраджує зиму — то і весна-дівчина, і хоровод вказують свою велику радість, що вже Коструб на цвинтарі. Про Коструба в Україні згадували тричі: на Великдень, на Зелені Свята (Русальний тиждень) та в перші Петрівчані дні (Килиник, 1959, 57).

Шкода, що цей звичай зник і сьогодні про нього немає спогадів, хіба що серед фахівців істориків.

Звичай замочувати дійниці. З тугою і сумом М. Максимович зазначав, що звичай похорону Коструба забувся уже за його часів і набув іншого змісту: «українські жінки на розигри збираються на веселі забави — замочувати дійниці напередодні збирання молока протягом Петрівки. Замочування провадиться таким чином, що, поставивши на землю нову дійницю, жінки сідають довкола неї, і потім починається кругова чарка, за якою висловлюються й виспівуються різні господарські побажання:

*Щоб дійниця не текла,
А хазяйка весела була!
Щоб хазяйка не засипала
Да до корови рано вставала!
Щоб корова стояла
Да побагату молока давала! тощо»*
(Максимович, 2002, 82).

Звичай Дреми. Як вище зазначалося, з Масниці молодь закликала Весну. Одним із звичаєм, зафіксованим на початку ХХ ст., була гра «Дрема»: Дівчина, що зображувала «Дрему», сідала в середину кола дівчат і робила вигляд сплячої (дрімаючої). Дівчата ходили навколо неї і співали:

*По вульци по широкой—
Ладомъ, ладомъ,—по широкой,
Та ходило дивочекъ таночекъ—
Ладомъ, ладомъ,—таночекъ,
А мижъ ними дрима дримыть—
Ладомъ, ладомъ,—дримыть.
«Устань, дрима, продримыся—
Ладомъ, ладомъ,—продримыся:
«Свекорко йде, подывыся—
Ладомъ, ладомъ,—подивися! —
Я свекора не боюся, та ще
дужче задремлюся —
Ладомъ, ладомъ,—задремлюся.
По вульци по широкой—*

*Ладо́мъ, ладо́мъ, — по широ́кой,
 Та ходило дивочекъ таночекъ, —
 А мижъ ними дрима дримыть —
 Ладо́мъ, ладо́мъ, — дримыть.
 «Устань, дрима продримыся —
 Ладо́мъ, ладо́мъ, — продримыся:
 «Свекруха йде, подивися —
 Ладо́мъ, ладо́мъ, — подивися!
 — Я свекрухи не боюся, та ще
 дужче задремлюся —
 Ладо́мъ, ладо́мъ, — задремлюся (Іванов, 1909, 114).*

На жаль, пояснення цьому звичаю-грі не вдалося знайти, проте можемо припустити, що дівчина невдовзі вийшла заміж. У звичаї-грі розігрується нелегка доля невістки: роботи багато і вона хоче відпочити разом із дівочим гуртом. Адже свекор і свекруха завжди знайдуть їй роботу, тому вона «дрімаючи» наче ховається від них.

Можемо також припустити, що наші жінки винайшли психологічний засіб захисту від негативного впливу свекрів. Як вище зазначалося, що її доля в сім'ї чоловіка не була щасливою, невістка завжди у всьому винна. У невістки, наприклад, не було права сідати за загальний стіл під час їжі. Її обов'язком було обслуговувати сидячих за столом. Якщо була дитина, то вона мусила окремо сідати з дитиною або на спеціально зроблений столик або на «піл» (лавку), на якій спали. Скільки не було б в сім'ї невісток, усі вони їли стоячи. Невістка отримувала право сідати за стіл з усіма тільки після того, як оженить сина або видасть заміж дочку, або стане старшою в сім'ї. Тільки у полі їй дозволялося сидіти в спільній трапезі, адже усі сиділи на землі. Дітям дозволялося сидіти за загальним обіднім столом після чотирнадцяти років (Щелоковська, 1899, 307–308).

Існувало продовження звичаю-гри «Дреми» «проводи Дреми», який виконувався як розигри в Новгород-Сіверському краї, записаний М. Максимовичем: «Юрма молоді відправляється до лісу. Зрубавши кілька березових гілок, обвивають їх квітами, потім несуть з піснями по селу й довкола села і нарешті кидають їх

у річку. Ці проводи весни, що їх символізує потоплення берези, називаються там проводами Дреми». Смысл звичаю в тому, що з наступного дня вже починалися польові дні, в які мало спали і багато працювали, адже з цього часу починалася косовиця, а потім прибирання озимих і т.д., про які співали в Україні:

*Мала нічка-Петрівочка,
Не виспалась наша дівочка
(Максимович, 2002, 83–84).*

Звичай проводів Русалок. У перший понеділок після русального тижня відбувалися проводи русалок з поля до лісу, а перед тим відбувалися проводи з води на ниви (зустрічали русалок у Зелений вівторок і Зелену середу). За дослідженнями Н. Ковальчук, народні назви цього дня відрізняються, на переважній частині північно-західних районах Чернігівського Полісся поширені назви Русалка, Русальчин день (на Київському і Житомирському Поліссі такі назви трапляються вкрай рідко). Водночас у північних районах Київського, Житомирського і Рівненського Полісся переважає назва Розигри в різних місцевих варіантах: Рóзирги, Рóзирви, Рóзригі, Рóзгра, Рóзери, Розрихи, Розвергі, Рози.

На півночі Київщини і суміжних районів Житомирщини виділяється ареал поширення назви Проводá (Проводи, Проводний день). На півдні Житомирського Полісся має місце назва Брикси (Брикi). Простежуються мікроареали наступних назв: Рóзиграш (Рóзигриш, Розиграч) — у північних місцевостях Рівненського і Житомирського Полісся, Розбіжище (Розбéгі, Розбiг русалок) — у Рокитнівському р-ні Рівненської обл. Інші назви рідкісні — Розходний день (Розиходи, Розводний день), Розвяний день, вони зустрічаються у північно-західній частині досліджуваної території (Ковальчук, 2018, 1395).

Звичай відзначати випровадження русалок з обрядовими діями мав спеціальні назви: проводили русалок (і її варіанти: завóдили, велi, водiли, виправляли, провожáли русалок (русалку) і т. п.) — північно-західні р-ни Чернігівської, північні р-ни Київської і деякі села Житомирської областей; витягáли русалку (вивóзили русалок) — вузьколокально в південно-східній частині Житомирського Полісся (Радомишльський р-н) і в

північно-західній частині Київського Полісся (Поліський р-н) (Ковальчук, 2018, 1396).

Звичай проводити русалок відбувався зазвичай ввечері: надвечір, перед заходом сонця, як сонце заходить, як позаганяють корови. Іноді проводився в обідні часи, продовжувався до ночі або здійснювався вночі.

Заздалегідь виготовляли вінки, для плетіння яких найчастіше використовували польові квіти, волошки, іноді у вінки вплітали кропиву, папороть, а також вінки скручували з гілок дерев — осики, берези (іноді — вишні, верби, дуба, липи, вільхи, в'яза). Вінків зазвичай виготовляли кілька, один одягали на голову, інші несли в руках. Виконавцями обрядових дій могли бути або тільки молоді жінки, або старі жінки і діти, іноді тільки дівчата — згадані правила розповсюджені спорадично і чітко встановлених правил щодо учасників не існувало.

Учасники обрядових дій йшли до місця проведів впритул один до одного, створюючи у такий спосіб своєрідну «стіну», або йшли «ключем» (один за одним, взявшись за руки). У польових дослідженнях звичаю проводити русалок Н. Ковальчук описує ходу так: «Всім селом, і стари і маліє под рукі, рядами, один за одним через усе село», «Йшли колісь молодіци, од плоту до плоту такій рад, а ззаду ше один рад, і подспівували всі», «Ключем поберуца, радом ідуть через усе село», «Туди йшли — русальне співали, а назад — вже застольние», «Як ішли на кладбіща, співали веснянкі і русалкі, а вже як провели, побули на кладбіщах, вийшли з кладбіщ, уже шлі і спевали всякіє песні» (Ковальчук, 2018, 1399).

Існували різні способи вигнання, відлякування русалок: плескали в долоні, стукали в заслінку від печі, били палицями по парканах: «Ідеш із того канца села, собіраєца толока, і цьо по плоту бах, бах, бах: “Русалочкі йдіть до дому!”», — і бах, бах, бах палкаю по плотах, шоб всі русалкі на свої места. Бо колісь вони гойдалися по плотах» (Ковальчук, 2018, 1399).

Для виконання обряду обирали ряджену русалку — дівчину або молоду жінку, в деяких місцевостях могла бути старша жінка. У деяких селах прийнято було тягати на гілках по дорозі

за село якусь жінку (яка захоче), саме її називали русалкою (Ковальчук, 2018, 1399).

В уявленні народу Русалка мала такий зовнішній вигляд: довге розпущене волосся і вінок (іноді два і більше вінків); білий одяг і жіночий повсякденний одяг, одяг із гілок, листя, квітів, із хвостом, зробленим із кропиви, іноді без одягу — гола, заляпана багнюкою. В окремих випадках рядження русалками властиве всім учасникам обрядових дій: розпускали волосся, і одягали вінки всі дівчата, роздягалися до сорочок, затикали за пояс гілки всі учасники (Ковальчук, 2018, 1400).

Місцем випровадження русалок із села найчастіше було кладовище, житнє поле, річка (ставок, озеро). Іноді русалок проводили до декількох місць: із села до річки, від річки до кладовища, а потім знову до річки чи в поле. Не у всіх випадках заходили на кладовище, наприклад: у деяких північних селах Чорнобильщини всі дії здійснювалися біля кладовища або на дорозі, яка вела до нього: «На могілці не заходили, так треба було не заходити» або ж русалок виганяли з житнього поля просто в напрямку до кладовища.

Комплекс дій рядженої русалки включав ігри, суть яких полягає у втечі від «русалки», яка ловить інших учасників, старається відібрати вінок, потягнути за собою, лоскотати і т. п., або у втечі «русалки» від інших учасників, у втечі дівчат від хлопців, які наздоганяють, щоб забрати вінок. Учасники обряду водили хороводи і співали русальні пісні, водили кривий танок. Проводи русалок супроводжувалися піснями:

*Проведу я русалочки в чистий бор,
Сама вернуси в батьков двор.
Нате вам, русалочки, любобобу (любистку),
Да не сніть ся мені в комору.*

*Ідіть, русалочки, в зелений бор,
Да не приходьте у наш двор,
Ідіть, русалки, до зеленого бору,
Да й не йдіть у мою комору.
Жала дівка жито з росою, —*

Вийшла гарна дівка з косою.
 Коли підїжджає козак:
 – Здрастуй, дівко молодая.
 – Здрастуй, козаче, як ти мене знаєш,
 Шо ти мене на полі познаєш?
 Іди собі з Богом,
 Іди да справляйсь,
 А я йду додому,
 Проведу русалку аж в бор,
 А сама пойду додому.

А в нашої русалочки
 Да й головка болять;
 Ти ж моя да й русалочка,
 Ти ж моя виноградошка!
 А в нашої русалочки
 Да й ручки болять;
 А в нашої русалочки
 Да й колінця болять;
 А в нашої русалочки
 Да й ножки болять;
 А вже наша русалочка
 Зажурилася,
 Да й на травку русалочка
 Покотилася. (Галайчук, 2008, 360-361)

Ой проведу я русалочок до бору,
 А сама вернуся додому.
 Ідіте, русалки, ідіте
 Да нашого жита не ломіте ...
 Да наше житечко в колосочку,
 Да наші дівоньки у віночку. (Чубинский, 1872b, 189)

Або:

...Проведу русалочок до бору,
 Сама вернуся додому...
 Проводили русалочки, проводили,

*Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили.
(Чубинський, 1872b, 188)*

На місті проведення русалки розпалювали багаття, через яке перескакували. Через багаття розпалене біля воріт кладовища також перескакували (переступали), коли заходили на кладовище і коли виходили з нього учасники обрядових дій (Ковальчук, 2018, 1402).

У багатьох селах на місці випровадження русалок був обов'язковим звичай перекидання (перекачування). Цей обряд виконували від болю в спині: «Приходиш на магілу і так головою раз, через голову по магілі перекулілісь, щоб спина не боліла», «Прийдеш на могілці, от я до свого батька, треба перекотиця три рази через могілу, щоб спина не боліла», іноді перекидалися за межами кладовища, перекидалися на піску: «Вже хлопці палили костьор, і вже біля костра гуляють, штовхаюця, падають на той пісок. Так треба було, кулилися» (Ковальчук, 2018, 1402).

Виконувалися певні обрядові дії з русальним вінком: вінком тричі вдаряли об хрест на могилі або тріпали ним над могилою. Іноді його перекидали через багаття або підкидали над головою, обвалювали в піску: «Вінок з осіни несли в руках, а як проведем русалок, кідали вгору, ловили і з ним верталися»; «Вінкі з осіни там палілі, одін веночок не палілі, а забирали з собою на капусту. А хто сам пришов з хати, то вінок не палів, а треба було покідать той віночок по піску и нести назад в капусту». У деяких випадках вінок клали на могилу, але не залишали там, а забирали назад і несли у грядки з капустою (Ковальчук, 2018, 1402).

Остаточним місцем використання русальних вінків найчастіше було місце випровадження русалок, а також грядки з капустою (іноді огірками): «Клалі вінок, щоб нічого не заводило в градах», «Кідали вінок на капусту, щоб головці були такі як вінок» (Ковальчук, 2018, 1403).

Повернувшись у село, також виконували ряд обрядів: пергороджували дорогу, били одне одного по ногах і плечах, обливали одне одного водою. Через дорогу перетягували мотузки,

іноді викладали колоди. Налякані «русалками» дівчата бігли до села, спотикаючись за такі перепони. Хлопці били дівчат кропивою або осиковими (вербовими, дубовими) гілками (іноді батогом) по ногах, плечах, відганяючи у такий спосіб русалку, яка могла причепитися: «Б'ють по плечах і ногах дубовими гілками — русалок одганяли», «Вербові дубці зривали понад канавою і били по ногах — це русалок наче б'ють», «Як погасне огонь хлопці дівчат по литках кропивою б'ють».

Таким чином хлопці ще й переганяли дівчат через згадані перепони, які завчасно влаштовували на дорозі: «Хлопці дівчат по литках б'ють, переганяють через верьовкі», «Батогами б'ють, підганяють» (Ковальчук, 2018, 1405).

У деяких селах помічено специфічний набір обрядових дій у звичай випроваджувати русалок: прибирали в хаті і підбилювали піч, готували млинці, якими пригощали на дорозі перехожих — це означало проводити русалок; після ритуального обходу поля дівчата у вінках ховалися в жито від хлопців, що їх переслідували — таким чином ховали русалку: «Треба було кругом жита обойті, хлопці за нами, так ми в жито пахаваємося — так це русалку так пахавали»; щоб вигнати русалку, необхідно було походити с качалкою по житньому полю: «Це колись баби збирались, беуть качалкі, да йдуть із жита русалкі гонить, бо вже їхня не пора <...> На могілкі гонили, звідки ж русалкі приходять — з могілок. То це походили баби кругом жита, да вже каже: “Ми повигонили”»; за селом на багатті спалювали опудало русалки — палять русалку».

Під кінець обрядових дій чи після їх завершення прийнято було проводити трапезу: на кладовищі, в селі в колі родичів і сусідів після того, як проведуть русалок: «Проведемо русалочок, а тоді вже гуляємо» (Ковальчук, 2018, 1405).

У цей день на Волині пересушували одяг, щоб не було молі: «На Розигри дуже добре викидати сушити з скрині. То, кажуть, мерці в це вбираюцца, і дуже добре сушити. Вони ж не вбираюцца. А дуже добре — бо мулі не буде. То Мартоха все викидала: «А, хай Марія вбираецця», — каже. А в неї дочка померла» (Галайчук, 2019b, 1153).

«Свято Ярила». У перший понеділок Петрівки святкували похорони Ярила (Воропай, 1958а, 205; Воропай, 1958b, 114; Килимник, 1957, 37; Вовк, 1928, 186). За народною легендою, «в цей час Ярило ходив ночами по полях у білому покривалі з вінком маків і хмелю на голові, а в руках носив серп та дозріле колосся жита й пшениці. Перед Петрівкою Ярило ніби помер — плодюча енергія землі й сонця досягла своєї кульмінаційної точки й пішла на спад. Похорони Ярила в перший понеділок Петрівки символізують це явище» (Воропай, 1958b, 114).

Маємо в етнографічній літературі декілька варіантів цього звичаю, які дуже відрізняються. С. Килимник описує звичай так. Напередодні Зелених Свят із соломи робили ляльку в образі чоловіка. Одягали його в сорочку, штани та прикрашали його різною зеленню. В обряді зазвичай брала участь молодь. Під час гри вибирали одну з дівчат, яка оплакувала «добре божество». Хлопці виносили це опудало у ліс, чи до води. Несли як покійника. За ним ішла вся молодь і співала сумних пісень, на зразок тих, які співаються за Кострубоньком. Обрана дівчина вдає, що плаче, й приговорює: «Помер Ярило, помер Ярило ... Нема Ярила, нема Ярила... Де Ярило, де Ярило... Ой, Боже, його нема». Коли шестя приходило до води, то всі речитативом приказували: «Помер Ярило, нема Ярила...» Коли його вкидали в яму й засипали землею, всі кричали: «Поховали Ярила, поховали Ярила!» Коли ж топили у річці, то кричали: «Утонув Ярило, утонув Ярило! Виплинь, Ярилочку, виплинь Ярилочку!». Коли ж Ярила закопають, чи утоплять — молодь веселиться, водить хороводи, співає веселих жартівливих пісень, хлопці вчиняють двобої, вдавану боротьбу. Вже смерком розходиться молодь з цих вдаваних похоронів-грищ (Килимник, 1957, 38).

В інших місцевостях цей звичай відбувався так: «Молодь — хлопці й дівчата запрошували старенького дідуса, давали йому гроші за участь в обряді, напували горілкою, садовили на підвищеному місці — у лісі, чи у полі; скакали навколо нього, водили хороводи, наряджали, як покійника, і знову “воскрешали”, а головне, зчиняли бої та водили хороводи» (Килимник, 1957, 38).

Дослідник О. Воропай описує цей звичай скупко, проте: «Мо-

лоді жінки відмічають похорони Ярила веселими забавами. Забави відбуваються то з участю чоловіків, то з повною їх відсутністю, як де ведеться. Ці забави мають спеціальну назву: “гонити шуліку”. “Гонити шуліку” молоді жінки сходяться, бувало, в шинок; там вони пили горілку, танцювали та співали соромницьких пісень, що в інший час, звичайно, жінки ніколи не роблять. У цій забаві беруть участь тільки одружені жінки; вдовиці й самотні жінки “на шуліку” не допускаються» (Воропай, 1958b, 114).

У цей понеділок дівчата пускали на воду клечальні вінки, що були зроблені ними першого дня Зелених Свят. Існує вірування, що першого дня Петрівки відбуваються «звірячі розгри», а тому до лісу ходити небезпечно. Свійських тварин цього дня годують ліпше, ніж звичайно; особливо догоджають коровам, — «щоб більше користи було» (Воропай, 1958b, 114).

З усього видно, що в різних місцевостях практикувався цей обряд у суперечливих варіантах і різного значення надавали цьому символічному опудалові. В Україні Ярило відповідав поганському богові вегетації — росту рослинності, сонячного тепла та, як видно, кохання чи парування. Хоч, правда, є виразні натяки на те, що опудало Ярили знаменував відступ Весни, всюди цей звичай проводився вже на початку літа. Зробити певні висновки проблематично, а тому потребує дослідів. У представлених польових етнографічних матеріалах з календарної обрядовості України навіть ніде не згадується про існування цього звичаю (Етнографічний образ сучасної України, 2016). Тому можемо зробити висновок, що практикування цього звичаю повністю втрачене.

Звичай «Гонити шуляка». Цей звичай, як і вище згаданий «Похорон Ярили», потребує ретельного вивчення.

С. Килимник звичай «Гонити шуляка» пов’язує із давніми віруваннями українців стосовно «заклинання і відстрашування смерті та хворобливих — помірків, що часто в давнину навідували весі-села наших далеких пращурів» (Килимник, 1957, 244). В уяві давнього українця смерть малювалася «в образі невиразної жіночої постаті, високого кістяка-тіні, під чорним чи білим покривалом з косою за плечима; інші уявляли смерть в

образі шуляка, чому й розвинувся в давнину звичай-ритуал “Гонити шуляка” весною, а чи влітку» (Килимник, 1957, 244).

Первісна людина не могла пояснити багатьох природних явищ, а звідси усе незрозуміле, що не могла дослідити й пояснити, їй вважалося надприродним і наділялося людськими рисами (за своєю подобою). Ймовірно, розмірковуючи за своєю подобою, людина вважала, що для прихилення на свій бік негативних явищ, потрібно було знайти й відповідні методи. І вона знайшла їх у вигляді обрядів, ритуалів, словесних обрядових замовлянь, заклять, молитов тощо. А смерть треба було зачарувати та «відігнати» різними формулами-заговорами та ритуальними діями, адже вона все «чує і бачить», що й позначилося в апокрифічній пісні:

*Смерте наша кохана,
Нам від Бога послана, —
Зажди, смерте, час-годину,
Покіль зберу всю родину.*

Ймовірно, що таким методом відганяння смерті став звичай «Гонити шуляка». М. Грушевський вбачав у таких звичаях: «колективні закляття мороза, зими і смерті, що виголошувались, очевидно, паралельно з очищенням землі огнем від усякої нечистоти, що відбувались при тім — і заховались в практиках різдвяних новорічних, в огнях великого четверга і великодньої ночі та в різних обрядах очищення. На жаль, самі закляття звісні тільки в не досить певних варіантах: Чубинського, нібито з збірника Куліша, з Проскурівського повіту, але тотожнім з варіантом Головацького:

*Смерте, смерте, іди на ліси,
Йди на безвість, йди на море,
І ти морозе, великий і лисий,
Не приходи до нас із своєї комори!
Смерть з морозом танцювала,
Танцювала і співала
А за море почвалала.
і новішим варіантом з того ж Підгір'я:
Смерте, смерте, іди на ліси,*

за море десь пігнала,
 Пішла собі смерть у ліси
 Побіг за не в мороз лисий.
 І сидять там у темній норі
 За водами у коморі.
 Смерте, смерте, не вертайся,
 Ти, морозе, не з'являйся —
 Сидьте си там, не вертайте,
 Нас пожитку не збавляйте,
 Най нам сонце дальше гріє,
 Жито, ярець скоро зріє»
 (Грушевський, 1993, 135).

Сьогодні практикування цього звичаю зникло із нашого життя, проте його записав С. Килимник. З власних спогадів і спогадів жінок — колишніх активних учасниць можемо дізнатися про практикування цього звичаю. С. Килимник свідчить, що звичай затримався й існував іще в ХІХ ст. у лісових місцевостях — північна Волинь, Полісся, Поділля, Чернігівщина, тому що шуляк — це птиця-хижак (яструб). Ці хижі птиці налітали на свійських і винищували, зокрема курчат, каченят та курей. Боротьба з хижакими була важкою. Адже весь час потрібно було слідкувати за птицею. А часу не було, адже весною з'являлося багато роботи і в полі, і в городі, і в обійсті. Крім того, якщо шуліка вхопить «курят», то це вважалося лихою ознакою для господарині. А тому цілком природньо, коли людина шукала захисту від цієї напасти в магічних діях. Отже, у перший петрівчаний понеділок, ранком зі сходом сонця, починався цей обряд і закінчувався, коли черета поверталася з поля. Напередодні ввечері або ж на світанку готувався обід для родини. Ранком жінки готували лише для тварин (кабанців) та курей, також для малих дітей. Подоївши корів та вигнавши «до череди», господиня скликали курей до хати, годували добірним зерном, потім зеленою гілкою-зеленосвятським клечанням, пізніше святою вербою, з певними заговорами-примовками, поклавши перед тим ніж чи сокиру на порозі, виганяла їх із хати. Потім порала господиня, також із заговорами, інше господарство — кабанця та телята.

Після цього родина сідала за стіл. Із собою жінки збирали їжу: пампушки, коржі, пироги, вареники, ковбасу, шинку, холодну печеню, холодець, сир із сметаною, яйця — хто що мав подостатку, а також пляшку (колись старого українського напою — меду, а пізніше якоїсь наливки чи оковитої), і виходила на “горбочою”. Коли збереться вся вулиця — йшли із співами на «вигін».

Одягались жінки у цей день по-літньому: у сорочках, запасках чи плахах, підперезані однією, а то й двома крайками; старші «заверчували» намітки на голові, а молодші — зав’язували хустки поверх очіпка.

Через плечі накидали корсетки чи юпки (своєрідні жакети), а замість фартуха — причіплювали хустки (тоді самотканні) чи настінні рушники.

Коли збиралось досить жінок, починали співати:

Ой, Шуляку — чорна птахо, до нас не літай,

Ой, Шуляку-Шулячисько, людей наших не лякай,

Ой, Шуляку — чорна птахо, курей наших не хапай ...

Співаючи, підтанцювували та махали хустками й рушниками в бік лісу. Потім сідали колом молоді жінки, а старі також колом, окремо, розстеляли свої хустки-рушники, розставляли їжу та питво. Починався колективний обід. Головне, увесь час кружляла «чарочка», переходила з рук до рук, обходила коло. При цьому приговорювали: ... «Дай же, Боже, нам здоров’я, щоб нас “чорні птахи” не знали, щоб нам кури-гуси водились, а курчата лупились, — “Шуляки — Чорні Птахи” — губились ...» (в розумінні: гинули б).

Їжа не вся розкладалася, лише частина. Під час частування жінки жартували, співали. Через деякий час чоловіки приносили до жіночого гурту вбитих і прив’язаних на тичках шуляків, воронів, а коли попадались, то й сов чи пугутькалів, за що одержували «поштування» та по «келішку». У цей день, як згадує С. Килимник, дозволялося полювати по всіх лісах: приватних, державних та громадських, але виключно лише на шуляків, пугутькалів та сов. (Пізніше заборонялося вбивати сов та пугутькалів, а дозволялося нищити лише шуляків) (Килимник, 1957, 90).

Далі жінки збирали «свое військо» та їжу, яку не викладали на «стіл», піднімали високо шуляків на тичках і рушали до лісу із танцями і піснями, вимахуючи шуляками, хустками та рушниками в бік лісу:

... “Ой, Шуляку-розбишако, крильми не махай ...

Ой, гай, гай!

Ой, Шуляку — Чорна птахо, людей не займай ...

Ой, гай, гай!

Людей не займай!

Ой, Шуляку — злодіяко, курей не хапай ...

Ой, гай, гай!

Курей не хапай!

А ми тебе заб'ємо

Ой, гай, гай!

Заб'ємо!

Тобі курей не дамо ...

Ой, гай, гай!

Не дамо!

Твої крила всічемо ...

Ой, гай, гай!

Всічемо!

Старі жінки в ліс не ходили, а сиділи «за чаркою» на вигоні, споживали їжу, співали, жартували і згадували своє минуле та померлих давно родичів.

Наближаючись до лісу, співали:

Ой, гай, гай!

Гай, гай, гай!

Ти, Яструбе, утікай!

Ой, гай, гай!

Гай, гай, гай!

До нас в село не літай!

Гай, гай!

Гай, гай, гай!

З шумом і гамором входила ця процесія в ліс. Зупинялися серед лісу на великій галявині. Потім розбігалися ламати зелені гілки, затикали за крайку, квітчали голови й брали гілки в

руки. Знову збиралися посеред галявини, розглядалися на всі боки, чи де не літає шуляк:

*Ой, лісу-лісочку,
Ой, гаю-гайочку!
Не плодь яструбочка, його занехай!
Ой, лісу-лісочку,
Ой, гаю-гайочку!
Ой, вітре-вітрочку,
Діток з гнізда покидай,
Шуляченька занехай!
Ой, гаю-гайочку,
Ой, лісу-лісочку!
Шуляченька занехай!
Хай!
Ой, гай, гай, ой, гай, гай...*

І знову декілька разів жінки розглядаються у всі сторони за шуляком, махають гілками та шуляками у всі боки, а вгледівши, неймовірно галасують:

*Гай, гай!
Гай, гай, гай!
Птице чорна, смерте наша,
Ти нас не займай,
Май!
Гай, гай, гай, гай, гай!
Птице-чорна, Смерте наша,
Ти нас не займай
Обминай!
Ти нас не займай —
Покидай!
Гай, гай, гай!
Обминай, не займай!
Гай, гай, гай!*

Після цього розбігаються у всі сторони, подібно курчатам, і закликають Шуляка-яструба, Чорну-птицю — смерть:

*Ой, яструбе-яструбоньку,
В село не літай, не літай,*

*Наших людей не займай, не займай.
 Наших курей не хапай, не хапай...
 А ми тебе паєм-злапаєм ...
 Гу-ку-гу!
 Гу-ку-гу!
 Почепимо на гаку!
 Ку!
 Чорна-Птице, геть! Геть!*

Співаючи робили відповідні рухи у всі сторони — «вбік шуляка». Після цього знову з галасом збігалися, ловлячи одна-одну, на середину галявину, встромляли тички з шуляками з трьох-чотирьох сторін, обтикали площу навколо зеленими гілками, ставали щільним колом навколо вже розкладеної їжі і співали величальних пісень лісові-гаєві:

*...Ой, гаю, гаю,
 Зелений розмаю ...
 ...Ходить шум по діброві,
 А шумиха по гаю.
 Йшли дівчата шума заплітати ...
 А в нашого шума Зелена шуба ...
 Ой, дівки-парубки,
 Зелена шуба...*

Під час співів до жіночого гурту підходив гучно гурт мисливців із застреленими шуляками. Жінки стрімко бігли до мисливців віднімати шуляків. Ті вдають, що не хочуть віддавати. Деякий час відбувається гра-боротьба, галаслива й жвава. Врешті молодіці купують за «келішки» шуляків. Після цього жінки знову стають у коло, співають, закликають шуляків та «Чорного-птаха» і разом роблять певні магічні рухи-дії:

Ой, Шуляку-розбишако, крилом не махай! (У цей час зупиняють усі рухи)

*Ой, Шуляку — «Чорна птахо» — людей не чіпай!
 Курей наших не хапай,
 Бо ми курей не дамо, (рухи руками до себе).
 Твої крила всічемо; (відрубують чи відрізують крила).
 Твої дряпці обітнем, (обтинають кігті).*

А головку відірвем (відривають чи відрізують голову).

А головку відірвем (відривають чи відрізують голову).

Таким чином закликають, замовляють, загрожують, що знищать, а потім кидають у вогонь, що перед цим на галявині розклали чоловіки. Потім жінки сідають разом з чоловіками за стіл: їдять, «чарку пускають», жартують, співають магічних пісень.

Після цього починається так зване, «поховання Шуляка-Чорного птаха» — смерти у лісі. Спалювали одного-двох шуляків. Поряд з вогнищем викопувалася могила. Біля «могили» розпластували убитого шуляка, зв'язували йому ноги й зав'язували голову. Три жінки — одна з палаючою головошккою, друга — з водою, а третя з землею (грудка землі у руці), деінде була четверта з зеленою гілкою — ставали навколо шуляката його могили. Решта жінок ставали навколо шуляка та його могили, як це звичайно буває під час похорон.

Ритуальні співи дуже близькі до співів під час поховання Ярили, Русалки чи Кострубонька. Лише тут не вдають, що плачуть, а навпаки, веселяться:

... Чорний ворон — птах у землі, у землі!

А ми, люди, при житті, при житті!

Умер наш шуляк,

Умер наш чорний ...

Його закопали ...

Його поховали!

Тіштесь люди,

Пійте півні,

Кури радійте Веселіться!

Далі засипають та притоптують всі «могили чорного птаха», усі на тій могилі танцюють та скачуть.

По закінченні ритуалу-гри рештки їжі залишають на галявині, — шумові-гаю, і весело з піснями, танцями, іграми, обквічані зеленню, з гілками в руках, з музиками попереду, — поверталися у село зустрічати череду. Вогонь на галявині під час гри затоптували. У звичаї брали участь тільки жінки, винятком були музики і мисливці. Жінки брали із собою дітей у віці 6-7 років. У кінці XIX ст. цей звичай залишився в лісових місцевостях.

Звичай «гонити шуляка» пов'язаний із побутом українців і був на той час життєдіяльним. Як відомо, на початку весни і загалом упродовж року існували різні епідеміологічні хвороби, які розповсюджувались і через повітря, і через комах — мухи, блохи тощо, з якими на той час не було засобів боротьби. А тому єдиним засобом були практики боротьби з ними магічними маніпуляціями, одним із яких є звичай «гнати шуляка».

Звичай очищення копанок-ополонок припадає на перший понеділок чи вівторок Петрівки і було лише жіночим святом, про який свідчив С. Килимник (Килимник, 1957, 69–71). Ось як він описує звичай очищення копанок-ополонок:

«Молоді жінки певного кутка чи певної вулиці, які прали своє шмаття (архаїчний вислів, що визначав прати білизну) у тій копанці чи ополонці, а чи на тому чи іншому березі ставку чи річки — домовлялися між собою протягом Русального тижня, і в умовлений день збиралися до своєї копанки. Ані молодь, ані чоловіки участі в святі не брали, за винятком суто чоловічої роботи — покласти нові кладки, вбити кілля під поміст, на якому прали, чи обгородити копанку зсередини і т. д.» (Килимник, 1957, 71).

За кілька днів до початку відбувався підготовчий період, у якому брали участь і чоловіки. Вони укладали нові кладки, робили нову огорожу копанки, коли це потрібно було, робили та чистили канали для води та стоку — виконували суто чоловічу роботу. Ранком до сходу сонця жінки порали господарство. Але у цей день нічого не можна було робити, крім щоденної роботи: приготувати обід для родини, нагодувати птицю та інших тварин. Зеленою зеленосвятською гілкою (пізніше свяченою вербою) гнали худобу до череди.

Збирали праники (стародавні прості прилади, груба дощечка з ручкою для вибивання полотен та білизни на річці), дітей, їжу (хто що мав), щоб вистачило іншим, тобто для «громади», яка чиститиме копанку, та плящину чогось міцного — меду, вишняку чи запіканки (в останніх часах горілки). Уся їжа складалася в освячену посудину (в якій святили паски, це, певно, вже вплив християнства); одягалися чистенько, а, крім цього, ще брали напівсвяточний одяг, щоб після праці можна було

передягнутися. Розбудивши дітей (у віці 4–7 років), брали їх із собою, йшли на місце збору до «клинця» — роздоріжжя (на горбочку). Поки збиралися — годували дітей. Коли усі були в зборі, сідали і частуватися «по чарці». Проте ніхто не снідав, бо очищати копанку-ковбаню треба натщесерце. Чарчина обійшла коло, всі повеселішали й починали співати веснянки, петрівчаних та русальних пісень. Із співами вирушали до копанки (ставка здебільшого були далеко від села, а тому кожний куток копав собі копанку, — в деяких місцевостях називали «калабаню», — щоб жінкам ближче було ходити прати білизну, купати дітей та поїти худобу). Крім згаданого, брали відра (стародавня назва «коновки») та лопати (стародавня назва рискаль). За кількістю громада була невеликою, набиралося близько 15–20 жінок. Усе село чистило свої копанки в один і той самий день. Тому в селі завжди було досить шумно та гамірно від співів та переспівів жіночих гуртків, що чистили копанки, які здебільшого розташовувались по одному і тому ж поріччю-струмку.

Отож із співами жіноча громада йшла до своєї копанки. На місті насамперед зносили з усіх боків галуззя й розкладали багаття (вогонь). Навколо вогню садовили дітей, а старшим доручали підтримувати багаття. Жінки, склавши в стороні свої “пожитки” та чисту суху одягу, бралися за руки й співали пісні та обходили багаття й дітей по сонцю; перед цим обтикали гілками клечання, що принесли з собою, навколо копанки. Обтинаючи, співали:

*«Посаджу я вербицю, посаджу я сухую,
А виросте вербиця, а з'явиться криниця;
Вербиця зелена, криниця погожая.
Наша русалонька-дівонька — пригожая...»*

С. Килимник припускав, що: «в кінці XIX сторіччя (а мабуть, і в попередніх сторіччях) співали апокрифічні псалми, як, наприклад:

*...Пішла дівка воду брати,
Вода була каламутна...
«Ой це вода нечистая».
— «Ой я вода пречистая,
А ти, дівко, нечистая» ...*

Учений навів саме цю строфу з псальми, щоб підтвердити, що воду в давнину, як і хліб, вважали святими, на які не можна навіть чогось негарного казати, а в воду, зокрема, не можна було навіть щось «брудне» кинути. Прання брудної білизни належало до понять «треба очистити» (Килимник, 1957, 70).

Спочатку жінки в хороводі, взявшись за руки, ходили за сонячним колом навколо вогню, а потім з тими самими піснями навколо копанки. Мабуть, перше визначало очищення вогнем, а друге — чарували-заворожували копанку, виганяли з неї всі лихі сили ... «У цей час, можливо й умовлено, хтось з-за пооічі (своєрідна огорожа) чи з-за плота гукнув:

«Ух! Ух!»

І всі жінки, в чому були, вмить кидаються у воду... У воді проходить деякий час — своєрідне «обливання» та гра. Потім беруть лопати та коновки, викидають грязюку та виливають воду, коли ковбаня невеличка. Коли ж копанка велика, то починають прокопувати рівчак, щоб воду спустити. Тепер на допомогу жінкам приходять чоловіки лише для практичної праці: спустити воду, чи вилити коновками та, коли попереду досконало не полагодили, не зміцнили огорожі та берегів, то саме тепер закінчують цю працю (Килимник, 1957, 71).

За звичаєм, ніхто не міг ухилитися чи лінуватися, тому всі поспішали, щоб краще упорядкувати, краще обладнати. Нарешті копанка вичищена, вода вилита. Усі наввипередки хапають сухий одяг і біжать у «верби» чи кущі переодягатися. Чоловіки намагалися приховати одяг — таким способом відбувалася своєрідна гра-боротьба між парами.

Врешті жінки перевдягнулися, причепурилися і починали ладнати собі «снідання». Здебільшого «снідання» відбувалося увечері. Жіноча громада розділялася на дві групи: одні господині розкладали біля копанки їжу, а другі обкидали копанку різним зіллям, зокрема татарзіллям. У разі потреби насаджували навколо копанки вербу, коли її не було до того часу.

Потім уся громада сідала до приготовленого столу з їжею — їдять, п'ють, жартують та співають русальних, петрівчаних пісень. Після цього влаштовувалися ігри: жінки тікають, чоло-

віки їх ловлять. Зловивши, проносять над вогнем і пускають, жінки більше не тікають, а стають до гурту, співають. Поки веселилися, вода набралася в копанку, знову починають чоловіки та жінки обливати одне одного свіжою-новою водою з копанки.

Перед приходом череди всі з піснями повертаються до своїх домівок разом з дітьми. Так закінчувалось очищення копанок.

Варто уваги в цьому звичаї те, що, перше, у день «чищення» копанки ніхто нічого в господарстві не робив — ніхто не працював з того кутка, де чистили копанку; друге, жінки-господині йдуть чистити копанку натщесерце — нічого не їли; третє, розкладання багаття біля копанок — очищення вогнем; четверте, обходи «за сонцем» навколо вогню та копанки; співи магічних пісень; обтинання навколо копанки клечанням; ритуальна посадка верби; обливання водою і т. д. — все це магічні чарівні дії — рештки ритуалів з тих далеких часів, коли світогляд наших пращурів був цілком анімістичний (Килимник, 1957, 72). Практикувалися звичаї чищення криниць, особливо коли довго не було дощу.

Загалом з понеділком було пов'язано чимало прикмет та вірувань. УВ цей день уникали починати будь-яку роботу (закладати будинок, переїжджати в новий будинок, білити хату, сіяти зерно, косити, жати, заготовляти зерно та овочі на зиму, виганяти вперше худобу, купувати будь-що, різати худобу, вирушати в дорогу тощо), вважаючи, що справа, розпочата цього дня, не матиме успіху.

Також в Україні була поширена заборона снувати (іноді також і мотати нитки, ткати, шити) у понеділок із стійким мотивуванням: у цей день «світ снувався». За віруваннями селян Харківщини, цього дня відбудеться друге пришествя. Також вважалось небезпечним готувати квас — «у сім'ї буде утоплення», а також розводити луг для прання білизни: у разі потреби треба було випити три ложки цього лугу, інакше «на тому світі змушуватимуть пити його з тих яечних шкаралупок, які викидаються, а не спляються, як варто було б робити і як справді роблять значючі господині» (Іванов, 1907, 10).

Українці вірили, що народжений у ніч проти понеділка ста-

не відуном, знахарем. Щоб захистити дитину, мати не повинна годувати груддю дитину по понеділках. А коли дитина дорослішає і готується бути знахарем, то по понеділках повинна постити.

«Понеділок — добрий до торгу, в понеділок також зажинають і заорюють. Загально розширеної віри, що понеділок — тяжкий день і того дня не треба нічого зачинати, на Підгір'ю, а особливо в Нагуєвичах нема. Понеділок страстного тижня називають у Нагуєвичах “красний торг”, бо того дня купують звичайно все потрібне для великодних сьвят: муку, коріне, а також одяжу, капелюхи, хустки» (Франко, 1898, 208).

На Херсонщині також існували заборони до деяких робіт у понеділок: не можна сіяти, бо вродить багато соломи, але мало збіжжя. Але баштан садити в понеділок можна. Не можна брати з горища яець: перестануть кури нестися (або будуть нестися на чужому горищі). Не можна снувати, бо буде пряжа сіктися. Не можна запрягати в ярмо молодих биків, особливо під час сходу сонця: навчати їх ходити в ярмі. Ті самі настанови стосувалися і молодих коней. Не можна нічого давати з дому в понеділок: позичати в понеділок солі, молока, бо буде недобре худобі. Не можна вирушати в дорогу: трапиться нещастя в дорозі. Не можна возити глини для будівництва: заведеться в хаті всяка нечисть — таргани, цвіркуни, тощо. Взагалі краще нічого не починати в понеділок, бо буде невдача. Не можна також надівати в понеділок нову сорочку, бо заведуться вороги і будуть напади (Ястребов, 1894, 4–5).

Якщо Новий рік або Різдво співпадає з першим днем тижня, то буде рік дуже тяжкий; тому, хто говітиме всі понеділки протягом року, добре вестиметься худоба, а якщо розпочне сварку, то колотнеча в родині триватиме упродовж семи днів. Якщо на когось втрапить нещастя, то воно переслідуватиме аж до п'ятниці, яка накличе велике лихо; діти, що народилися в понеділок, проведуть своє життя в тяжкій, але успішній праці.

На Гуцульщині в понеділок говіли — за маржину, не робили ніякої важкої роботи. В новий понеділок (по нову — прим. за молодим місяцем) в церкві замовляли службу за своє здоров'я (Шухевич, 1999, 248).

У понеділок вранці зла баба наврочує лихо молодій дівчині із словами: «Дарую тебе додільною сорочкою!» (Воропай, 1952, 34).

Про те, що день тяжкий, відображено в багатьох художніх творах. Наприклад, Т. Шевченко починає повість «Близнюки» так: «Усьому освіченому світові відомо й перевтомо, що понеділок день критичний чи просто тяжкий день і що в понеділок кожна більш-менш освічена людина не ризикне розпочати будь-яку важливу справу. Вона ліпше цілий день проваляється в ліжкові...» (Шевченко, 2003, 11).

Отже, ставлення народу щодо першого дня тижня мають два погляди. По-перше, понеділок символізувався зі святим днем (міфологічне пояснення), що привело до трактування понеділка як дня важкого, в який не можна нічого розпочинати робити. Ймовірно, це вже пізні надбання, пов'язане з християнськими впливами й певними побутовими звичаями. Таким прикладом може бути звичай «понеділкування» — постування. По-друге, на цей день припадало багато звичаїв, які практикувалися народом попри заборони на будь-яку господарську роботу. Адже понеділки, в які практикувалися святкові звичаї і обряди, починалися взимку — «Різдвяний понеділок» і припинялися з початком косовиці на Петрівку. Наразі це був час дуже важкої польової роботи, від якої залежав добробут у родині на весь рік. Не даремно усі звичаї були пройняті магічними практиками, в яких чарувалося усе навколо.

ВІВТОРОК

Вівторок — третій день тижня. «На вівторок бід зібралось сорок», — це прислів'я якнайкраще характеризує цей день тижня. Адже з попереднім днем, тобто понеділком, пов'язано багато значних заборон, а тому будь-яку важливу роботу відклали на вівторок. Звідси, отже, й наведене прислів'я, адже саме в цей день люди намагалися робити важливі зачини. За уявленнями українців, вівторок є чоловічим днем, у вівторок був заснований світ (проте за іншими варіантами це сталося в понеділок). Тому у вівторок найкраще починати весняну оранку, «то все поле заснується хлібом». Проте у гуцулів з цього приводу існувала інша думка: «В вівторок не можна зчинати ніякої роботи в поли» (Шухевич, 1999, 248).

Із збереженням давніх практик щодо зведення нового будинку в народі дотримувалися давніх традицій. За звичаєм закладини нової оселі робили лише по вівторках. Винятком було, якщо вівторок співпадав із святом якогось великомученика. З цього приводу казали: «Як на свято почнеш зводити хату, то будеш усе життя мучитися». Кращим був день, коли церква згадувала преподобного, а не великомученика (Іванов, 1907, 11; Скуратівський, 1992, 80).

Різдвяний вівторок. До обрядових днів, пов'язаних з ритуальними діями, належить й останній перед Різдвом вівторок. У народі його називали «обливальним». Рано вранці дівчата брали свячену воду й бризкали одна одну, «щоб гарною бути». (Скуратівський, 1992, 80).

У вівторок жильного (вербного, білого, чистого, шуткового — перед Великоднем) тижня робота в оселях українців не припинялася, готувалися до Великодня. Усе, що тільки було в хаті, до останньої ганчірки, повинно бути попрано, висушене й покачано (попрасовано). Після прання жінки продовжували роботу в городі.

Чоловіки працювали у полі, а також готували сухі дрова «під паску», прибирали обори, стайні, кошари та хліви.

З вівторка жінки готувалися до Великодня — відбиралися яйця для фарбування (крашення). Писанки писали дівчата, коли були такі в родині, та господині. Коли не було в родині дівчат, то писала сама господиня. Писали писанки в перші три дні чистого тижня (Килимник, 1962а, 57).

Звичай поминання «Дядинок» святкували у вівторок провідного тижня. У понеділок поминали на проводки всіх родичів, а у вівторок жінки збиралися по хатах — поминати дядинок, тобто дружин дядьків, від чого це додаткове свято (жоноче) називається дядинками, а в Переяславському повіті — громницями. Проте здебільшого громниці і блискавиці припадають на перший вівторок Петрівки, після понеділка, що зветься Розиграми.

У деяких місцях проводки відбувалися не в понеділок, а у Провідний вівторок; а в місті Золотоноші замість цього на могилки збиралися в Мироносний понеділок — там на кладовищі була невеличка церква, освячена в ім'я жінок-мироносиць.

У провідний вівторок закінчувалися Великодні свята для обох статей, і український селянин з новою силою брався до своєї щоденної роботи. Шматки й крихти паски, крашанкові шкаралупки та всі інші рештки свяченого дбайливо зберігалися. Інколи їх кидали у воду. Але більшою мірою їх зберігали разом з свяченою сіллю та з артусом (або дарником) як цілющий засіб, особливо для корів, які щойно отелились. Свячене сало на Великдень вважалося найкращою маззю для волів, коли в них від ярма натруться шії. Рештки всього свяченого зберігаються для захисту майбутніх скирт хліба від мишей. По всій Україні вірять: якщо миша з'їсть хоча б крихту святої паски, то вона перекинеться в кажана (Максимович, 2002, 43).

Звичай зустрічі Русалок. Особливими днями були на Зеленому тижні Зелений вівторок та Зелена середа. У ці дні дівчата і молоді жінки ходили зустрічати русалок. За народними віруваннями, неприкаяні душі, душі утоплеників дівчат та хлопців, вішалників, самовбивць та нехрещених померлих дітей чи страчених при появі на світ — блукають саме на межі весни й літа, а головне перебувають у воді та в житі. Хто з хлопців задумає покупатися — русалки та потерчата заманять у воду й утоплять.

У дні Зеленого Тижня «важить вода з землею» — тому нікому не можна купатися на Зеленому Тижні, не можна ані хлопцям, а тим більше дівчатам, на цьому тижні ходити у поле, бо «залоскочуть» русалки.

Русалки в народній уяві добрі, але інколи й шкідливі. Тому їх треба задобрити, умилостивити, вони коли гралися, то бігали по межах та суловках, а не по полю, збиваючи квіту у житі, «ламаючи» жита. Крім цього, русалки та мавки можуть насилати зливу, грім та град, а тому їх треба «задобрити», щоб вони стали добрими до людей і господарства і відводили лихо від ниви та не «залоскотували» хлопців та дівчат. Народ вірив, що у ці дні духи-лада виходять на ниви, а тому їх, як опікунів нив, треба особливо шанувати. Тому у ці дні на честь «дідів» варилися ритуальні страви, пеклися книші з «душами».

На Русальний тиждень вони «ходять по землі», переважно у житах: «Кажуть, росалочки в суботу ж, на поміналну, вже одслужили і, каже, росалочки розбігаюця вже та'к би в той день. По жітах... таке вже та'к би по жітах. Ну, тиждень же ж вже виходить, шо вже вони тиждень, тії росалочки. А тоді назад вже йдуть... Чи на нібиса, чи куди... Бог їх знає, де вони... Ну, чи на могилиці. То ж говорать таке. То ж ніхто не бачив, ну але ж в описанії все ж воно є», «Русалний тиждень. Такі поговорки колись були, Бог його знає, чи то воно правда, чи не правда, шо на той тиждень у полі, коли жито, — то русалки ходили. Ну, таке... Може, то коли й правда. Може, то хто і бачив колись. То називається Русалний тиждень», «В той тиждень, будьто, кажуть, вони ходять. [А потім] Звідки приходять, туди і йдуть» (Галайчук, 2021, 201). У відомостях, записаних В. Галайчуком, довідуємося,

що в народі ще залишається пам'ять про Русальний тиждень і Русалок, проте вірування в Русалок ставиться під сумнів.

Зважаючи на русалок, у Русальний тиждень не поминали померлих на кладовищі в Любешівщині Західного Полісся: «Послі Трійци тиждень — Русалки. То в нас на моглиці, як Русалка, не йдуть. Кажуть, русалки ходять, і не можна йти. А вже послі того — русалки вже, кажуть, збираються, вже вони знов у свої... ну, в своє місце. І вже потім люди тоже йдуть... Ну, вже в понеділок. Як Русалка кончиця», «Русальний [тиждень], да. Ну, нібито русалки ходять, і кажуть так... Ну, в нас то ходять на кладьбіще, а от у Любішови, то там не ходять на Трійцю і после Трійци, мусить-то, ще дві неділи, бо там русалки. Бо всі померші, вони у русалках. Їх там нема. Ну, ми ж не знаєм так... То так у Лібішови кажут. Ну, в нас кажут тоже, що вони є, але в нас на моглиці ходять» (Галайчук, 2021, 201).

У Русальний тиждень заборонялися деякі види робіт. Зокрема, не пряли, не шили, і пов'язувалося це, звісно, з Русалками («зашиєш очі русалкам»), не прали (бо русалки «поб'ють одежу», «попроколюють одежу», «позаливаєш русалкам очі», «поб'єш прачем русалкам ноги»), не золили («буде дирковата одежа»), не ткали («бо нитки розтягаються»), не садили й не пололи капусти, не висаджували квасолі («бобу»): «Казали, за той Росалний тиждень. І робити не можна. Децо робити. Я сама на Росалний тиждень... колись кросна ж такі, ткали, — і казали, що не можна ткати, а я ткала — і тако розтяга'лись нитки. Не можна такати, — як кажуть, що не можна, то й не можна», «Навський тиждень якийсь, Навський чи Нявський — то є. Ну, десь посла Трійци. Я знаю, що посла Трійци тиждень не прали. бо, каже, не мона прати, бо Навський тиждень. Чи прати... Прати, ну, стірати. То Русалний тоже є тиждень, але я не знаю коли. Тоже, мабуть, після Трійци. Чи то той самий... Каже... тоже не прали і нішо таке, бо русалки поб'ють одежу», «П'ятдесятиденниця, Трійця — даже не стірають. Шо русалки' поб'ють, як постірають. А теї одежи... ну, так, як од больного, то можна коли хоч, а такеї — ніколи. Поб'ють одежу. Як пострє'ліна. То ще люди, старші за мене', наші батьки, прадіди, діди таке... На саму Підисятиденницю не ходять в поле. А потом же ж мусять

іти...», «Росалкам — то о пірід Трійцюю, давали на службу, поминальна неділя, субота, — бо, кажуть, росалочки розбіга'юця. О. То тоді. То той тиждень вже — шити не шили, ше я знаю, мама, пом'ятаю, шо казала ни шити. Не стірати в хати не можна, як шо' — то надво'ри стірайте. Ну, мов би вже, як у хати, то шоб ни зали'ли очи роса'лочкам. А шити — зашиїш, каже, очі, знов. То то не шили той тиждень», «В нас називають Русалниця. Після Трійці цілий тиждень, от, тоді, кажуть, капусти не садять і не полять», «Капусту підгортали до Русального тижня. Бо головки не зав'яжуться. Головок не буде і поб'ють. Русалки поб'ють капусту. Тепер вже 'дходять, тиї ворожнества. Тепер нема вже того. Молодії кажуть — то забобони все», «Колись казали, шо біб посадимо, шо на тичку в'ється. То вже стараються посадити до тих Русальних... тички. Бо вже, кажуть, не можна тоді, Русальний тиждень, не можна вже тички...», «Ну, казали, прати не можна на Русалнім тижні. Чи русалки' поб'ют... Ну, теперка стірают. Теперка гиньче пранне. А колися ж удежу берут тим... ну, то називався прац, такий деревляний, і б'ют. То казали, не мона на Русалнім тижні, бо пуб'ют... русалкам ноги, чи шо... Казали — на русалки' недобре. Ни мона прачем бити», «Все казали Русальний тиждень, Русалний тиждень... Кажуть, уже в гредьох не можна було ходити, бо шось там порушиться чи шо, по грядках. Ну але як кому треба якась цибулина, то ж мусово йти», «Не мона той тиждень прати, бо русалки поб'ють, казали. Ну, десь стануть дирки, чи шо, ну, я не знаю, не мона, каже, а чи правда, чи неправда...», «Раньчий то і одежи не мили на тім тижні, бо казали, русалки будуть ходити та попроколюють. Ото такее. Так було в нас колись», «Казали, шо не мона лажитися спати [на Русалницю]. То й не лажилися. Прати мона було, но вже не прали на тую Русалницю, бо каже — русалки' поб'ють. Ну але воно, я думаю, може, й неправда була, але мое баба мені показувала, шо справді, шо не можна. Бо випрала вона була хустку, такі як то завиваємось, ше шось там попрала, — і мені показувала, каже, бач, Ганночко, як побили русалки. Ну то шось то ж воно є на світи. Льон полоти на Русалницю не пололи. Льну не пололи на Русалницю і... шо ще... дві речі було, які не можна було полоти... о — проса. Я не знаю [чого

так], але не пололи, казали, що не можна», «Русальний тиждень — було. Пам'ятаю, моя мама казала, що, каже, не сійте, дітки, бо Русальний тиждень. Ну, чося не можна було, так як померлих... треба було святкувати», «На Русалному тижні — капусти, мол, не мона тоді ни обгортати, ни садити», «В Русалний тиждень капусти не можна було чіпати, капусти ничо' не чіпали, бо русалки поїдеть» (Галайчук, 2021, 201).

Також у цей тиждень не можна було спати вдень надворі чи в полі: «Не мона спати, казали. Руса'вки очи позашивають, та й не бачитимеш», «Я помню, як па'свіла корови', то казали, не мона лягати спати. А де ж там — граємось, сидимо-сидимо, да й знов заснем, ну, на вепасе (на випасі). Не мона — ну, мов, що роса'лки... Ну, росалки, так як вже нас лякали, що наложать мішка. А чи то правда? Тиждень [удень не можна спати]», «Надворі не [не спали]. Каже — росалка мішка натегне. Каже, буде спати вельми хотітись. Рік», «Спати вдень не можна той тиждень. Бо казали, русалка натегне на гочи шось там! Я боелась і не лягала, шоб тако лягала», «На Зелені свята' в'общє ни лягають, бо при'їде русалка да запічатає очи. І то в нас зрозпр'єжді віков не лягають. Ну, можеш не проснутися повечно, амініь. Стараюцца не спати», «Мона було спати, тільки на поли не спати. Як вже шось робиш, шоб не лежела, не спала. Не положено, — видно, русалки ходили» (Галайчук, 2021, 202).

Маловідомий зараз звичай зустрічати русалок із записів С. Килимника відбувався так: «... молодиці збиралися масово, святочно одягнені йшли до лісу, на поле, чи на роздоріжжя, розкладали їжу, поштувалися, “закликали русалок їсти й пити з ними, та охороняти їх ниву”, співали русальних пісень і надзвичайно бурхливо-весело проводили ці дні. На межах розкидали їжу й залишали для русалок. Чоловіки й жінки передягалися, маскувалися й з бубнами, сопілами та волинками вибуяло відбували ці грища» (Килимник, 1957, 39–40).

Відображення того, як русалка ловить дівчат, співається в пісні:

*... Ой біжить, біжить мала дівонька,
А за єю та русалонька.*

*«Ти послухай мене, красна панночко,
 Загадаю тобі три загадоньки,
 Як угадаєш — до батька пушу,
 Не угадаєш — до себе візьму:
 Ой що росте без коріння,
 А що біжить без повода,
 А що цвіте да без цвіту?»
 «Камінь росте без коріння,
 Вода біжить без повода,
 Папороть росте да без цвіту».
 Панночка загадочок не вгадала,
 Русалочка панночку залоскотала...
 (Чубинський, 1872b, 190).*

Дівчата і хлопці весь тиждень носили із собою пахучі трави, здебільшого любисток або полин. Перед тим, як набрати воду в річці, кидали туди полин (Іванов, 1907, 141).

З вівторком пов'язана також народна лікувальна магія. Вважалося, що заготовляти цілющі трави можна лише в «легкі дні» — вівторок, середу та суботу. Другий день тижня є найкращим і для зцілення од переляку. Дітей, у яких був переляк, поїли йорданською водою лише у вівторок, четвер та суботу «то буде з того користь».

Для засіву чи садження вибирали сприятливі дні, іноді так звані «жіночі». Хоча з цього приводу існували різні погляди: «[День садити] Вибірали все, кажуть, добрий шоб був. Увторок, чи... Ну якось все кажуть — ой, я посадила картоплю не в той день, бо в мене картоплі немає. То там десь пишеця в каліндару, що естя сприятливі і неспритливіє дні. Все кажуть, що треба в старих дньох садити починати», «То в однім селі кажуть, що в молодих дньох, в другим селі кажуть, що в старих дньох. По-разному люди. А я лічно... старе-молоде, — то я не вірю, мені там геть... коли робити, я можу хоч... То там, де такії люди знахорovitиї, то, може, шось там дивляться, шось там знають, а як ти нішо не знаєш, то...», «В понеділок пагано, в четвер нидобре. Ну само лучче, то вівторок, п'ятниця, — в отакі дні. Ну, так кажуть. А дні Божі всі», «[На засів] То колися були люди неграмотні, але казали тако: то в середу, то в п'ятницю, то в суботу... Коб

женській день, коб не чоловічий. Коб не четвер... Бо чоловік не родючий...» (Галайчук, 2020, 1480).

Практикувалося у вівторок висівати гарбузове насіння. На Поділлі казали: «Як посадиш гарбузи у вівторок, то буде на кожнім гудинні гарбузів сорок». Це ж стосувалося й огірків: посяні в понеділок зародять з першого в'язу, коли ж у вівторок з другого, у четвер можна й не братися за роботу, бо парча поїсть, а коли в суботу висадити зовсім не вродить.

Обряд «Водити відьму». Побутувала думка, що по вівторках найбільше активізують свої дії відьми, ще відносно недавно влаштовували обряд «Водити відьму». На Волині напередодні Купала підліткові дівчата потайки від сторонніх збиралися в житі, виготовляли ляльку жіночої подоби і несли селом, при співуючи:

*На Івана Купального
Ходила дівка до Вального.
Ходила вона у вівторок
Да видоїла корів сорок.
Ходила вона у п'ятницю
Да видоїла всю стадницю.*

Після цього відносили «відьму» за село, де на неї чекали хлопці. Вони тут же накидалися на неї і розривали на шмаття (Скуратівський, 1992, 80–81).

На Харківщині цей обряд практикувався безпосередньо в день Івана Купала. Дівчата робили із соломи велику ляльку, одягали її в плаття, на шию вішали намисто, голову прикрашали квітами і стрічками. Собі дівчата також прикрашали голову вінками. Лялька мала декілька назв — Маринка, Морена, Уляна, Катерина. З цією лялькою у супроводі дітей ходили по вулицях. Потім несли її до річки, де знімали з неї прикраси і кидали у воду.

Або інший варіант, записаний на Харківщині: «Въ хуторі Егоровкі куклу Марынки, сділанную изъ соломы, сажають на вітку черноклена или другого дерева, приносямую для этого изъ лісу, и носять ее съ піснями вокруг колодца и пруда, а затѣмъ относятъ къ рікі. Инья устраиваютъ куклу изъ чурбака, обмотаннаго соломой; въ этомъ случаі, чтобы брошенная въ ріку

кукла скоріє потонула, привязують камінь. Другія ліплять куклу ізъ желтой глины, щеки намазують красной глиной, брови рисують сажей, а вмiсто глазъ-два угля.

Въ слободі Араповкi дiвушки, надiвши купальнiе вiнки, йдуть въ лiс, срублюють вiтку клена и несуть ee въ слободу, где дiлають изъ трави куклу. Сдiлавъ куклу, надiвають на нее дiтську сорочку, монисто и привязують къ принесенной изъ лiсу вiткi. Кукла съ вiткою называється Марыною. Потомъ на ровной площадкi въ слободі или вигоні вкапывають въ землю вiтку, чтобы прямо держалась кукла, передъ которой ставяють столикъ, накрытый бiлою скатертью. На столикъ кладуть хлiбъ съ грудочкой соли; потомъ всi беруться за руки, ходять вокругъ стола и поють слiдующiя пiснi:

*Три мiсяца яснихъ —
Три молодiя краснихъ.
Купало! грало солнычко на Йвана.
Три зирочки яснихъ —
Три дивочки краснихъ.
Купало! грало солнычко на Йвана.
Первый мiсяцъ —
Молодый Иванько, —
Купало! грало солнычко на Йвана.
Кругый мiсяцъ —
Молодый Федирко, —
Купало! грало солнычко на Йвана.
Третий мiсяцъ —
Молодый Федотко, —
Купало! грало солнычко на Ивана.
Перва зирочка — Молода Катричка,
Друга зирочка —
Молода Марьечка,
Третья зирочка —
Молода Галичка.
А Иванко каже:
Я Катричку люблю,
Я Катричку люблю —
Черевычки куплю;*

*А Федирко каже:
Я Марьечку люблю,
Я Марьечку люблю —
Золотъ перстень куплю;
А Федотко каже:
Я Галичку люблю,
Я Галичку люблю—
И за себе возьму
(Іванов, 1907, 159-160).*

Виконувалися іще ряд пісень.

Відспівавши пісні, дівчата брали Марину й несли по вулиці до річки, по дорозі співали тих же пісень. Прийшовши до річки, роздягали ляльку, разом із гілкою кидали в річку. При цьому співали:

*Потонула Марынонька, потонула,
Наверхъ кисонька зирнула
(Іванов, 1907, 161).*

До дівчат приєднувалися хлопці з горілкою. Всі сідали на березі, розпивають горілку, закусуючи тим хлібом, який лежав на столі перед Маринкою. Коли усе випито і з'їдено, наспівавшись громада поверталася додому. Свої вінки дівчата ховали до наступного року і споживалися вони лише як ліки. На жаль, не залишилося свідчень, що лікували вінком.

П. Іванов записав іще один варіант обряду із м. Куп'янськ Харківщини: «Въ г. Купяпскі бросаютъ въ ріку не одну Марынку, но и Купала вмѣстѣ съ нею, затѣмъ принесшія куклу и сами начинаютъ купаться, причеми окунають чурбанъ Марынки, припеваая:

*Утонула Марыика (Уляна) утонула,
Тилькы ѳи кисонька зирнула!*

або:

*Пишла Марыика топытьця,
А за нею дружечкы подывыться.
Ны топыся, Марыинко, ны топыся,
Оглянься, та на свое дытятко подывыся!
(Іванов, 1907, 163).*

І навіть легенда існувала: «Якъ розійдуця изъ юльци уси дивчата и хлопци, то ночью на тому мисти, де носылы на гиль-

ци Марынку, тамъ сходяця уси видьмы той слободы и собирають тамъ листься, шо осыпалысь изъ тій гилкы на яки носылы Марину, такъ якъ воно згидлыве одъ всякой хворобъ» (Иванов, 1907, 163).

Після свята Купала в містах і селах наставала тиша, життя переходило у поля, адже починалася пора збирання урожаю, косовиця тощо.

Традиційно в ці дні робили зажинки, звозили з полів снопи, починали обмолот збіжжя. Початкову косовицю трав також відкладали на перший вівторок Петрівки: «тоді на сіно буде вдатлива погода». Цей день хоч і вважається легким на початок важливої роботи, але для селян вельми клопітким, потрібно одночасно робити декілька зачинів. Хто не поспішав, нагадує відомий афоризм: «Нині не вівторок, щоб казати разів сорок».

Обряд запрошення косарів. У перший вівторок Петрівки починалася косовиця. Під час косовиці існувало багато звичаїв і обрядів, що практикувалися українцями. Так, якщо була матеріальна можливість, то запрошували косарів. Запрошували косарів за поденну платню, або на толоку, або як боржників, що повинні відкосити день за десятину землі, взятої під сівбу. Господар, за давнім звичаєм, повинен, по-перше, везти своїх косарів волами на сінокіс і назад, хоча б це було й недалеко від хати; по-друге, він повинен годувати їх досита й смачно, чотири рази на день, а в минулому й п'ять разів. Тобто сніданок, обід, полудник, підвечірок та вечеря. По-третє, він мав напувати своїх косарів горілкою досхочу, підносячи чарку не тільки за їдою, до кожної страви, але й під час роботи (Максимович, 2002, 86).

Господиня повинна випекти достатній запас паляниць та пирогів. Після того, як косарі з чоловіком вирушали, до неї сходилися сусідки — «погладити косарям дорогу і допомогти зварити обід». За давнім звичаєм, господиня повинна була сама прийти на сінокіс з їжею і одягнуеною в святковий одяг.

Косарів запрошують будь-яку кількість, головне закінчити косовицю в один день. Косарі, скільки б їх не зібралось на косовицю, завжди вибирали старшого — отамана, та підстаршого — осавула. Отаман ходить з косою попереду всіх, керує роботою косарів і ходом сінокісних ручок, що потребує певного досвіду.

Під час їжі кожного разу піднімають закличну віху. Тоді за чаркою косарі висловлюють побажання господареві, щоб дав Бог «на сіно гнойок, а на волики лойок»; косарям же зичать ведмежої сили! А коли трапиться, що на свіжі покоси впаде дощ, від якого темніє сіно, то кажуть тоді: «Сіно чорне, да зима біла — поїсть» (Максимович, 2002, 87).

Вечері, наприкінці робочого дня, всі косарі з отаманом збиралися, ставили коси наперед і, помантачивши їх тричі (тобто гострили мантачками — дерев'яними лопатками), кидали перед собою на землю, хрестилися й тричі вклонялися із словами: «Спасибі Богу за допомогу! Спасибі й вам, панам отаманам і хазяїнам, що день уробили і нікого не били!». Останні слова стосувалися звичаю, за яким отаман мав право покарати мантачкою того косаря, який випив зайву чарку й прогуляв частину робочого дня або чимось іншим провинився перед товариством.

Відзнакою особливого становища косарського отамана було й те, що коли приїжджали з косовиці в господарський двір на вечерю, то господиня підкладала під нього подушку, а господар підносив йому першу чарку, віддавав йому в руки пляшку з горілкою, і отаман за вечерю частував косарів. Особливо господар пригощав своїх сусідів, що прийшли до нього на потрушини. На цю вечерю, яку власне називали косаркою, заздалегідь сходилися до господині її сусідки — ложки мити. Мали право прийти на вечерю жінки всіх косарів, що косили цього дня.

Зрозуміло, що весь день співали пісень:

Гей, нуте косарі, Бо не рано почали!

— Хоч не рано почали, Да багато утяли!

А в кінці дня й коса стає музичним інструментом: «збивши її з дерев'яного кісся, один косар тримає її за п'ятку й постукує в неї мантачкою, а інший, стоячи на колінах, охоплює косу долонями то вище, то нижче, і таким чином видобуваються з неї доволі приємні звуки під лад пісень. Деякі косарі вміють грати на косах, водячи злегка брусом по пругові коси. Під ці звуки косар, розгулявшись, виб'є важкого третяка, з приспівками: «Ой, гоп! По дорозі жук, жук...» Тоді й підхмелена господиня повеселить гостей своєю пісенькою:

— Ой на горі косарики косять,
 Да у мене вечеряти просять.
 — А у мене борці — Укинула
 (Максимович, 2002, 88).

Косовиця супроводжувалася піснями, зміст яких був присвячений не тільки безпосередньо їй, а й узагалі побутовим проблемам, як наприклад:

Ой косить хазяїн да на луці сіно,
 Аж із його піт іллється;
 Ой сидить чумака та під своїм возом
 Да з хазяїна сміється.
 — Ой смійся, смійся, чумаче-бурлаче,
 А за сміх тобі буде!
 Ой прийде зима, лихая година,
 В тебе сіна не буде!
 Ой прийшла зима, лихая година,
 Нічим волів зимувати!
 Бере чумака пугу й налігач у руки,
 Да йде сіна купувати.
 Ой іде чумака вповодж слободою,
 Да й устілка волоchettoся,
 Ой сидить хазяїн край свого віконця
 Да з чумака сміється.
 — Ой здоров, здоров, пане хазяїну,
 Да продай в'язку сіна;
 Ох невелику худібоньку маю,
 Да, либонь, тепер сіла!
 — Ой не продам я, чумаче-бурлаче,
 Не продам я сіна;
 Ох нав'яжи ти да в'язку соломи
 Да принеси півпуда соли!

Як видно із тексту пісні в ній висміюється козак-ледар.
 Або звернення хлопця до матері, щоб вона дозволила йому
 оженитися. Пісню подаємо у двох варіантах:

1. *Виряжала мати сина*
 Да й на косовицю,
 Зачесала чорні кудрі

Аж на потилицю.
 — Я ж думала, мій синочку,
 Що вмієш косити;
 Аж заплутав косу в траву
 Да й став голосити.
 — Навчи мене, товаришу,
 Як сіно косити;
 А я піду за вигоду
 Три дні молотити!
 Невелика поляночка
 Да ще й непочата,
 Потеряв я щастя й долю
 Да через дівчата.
 Невелика поляночка,
 Да густо копиці;
 Потеряв я щастя й долю
 Через молодіці.
 2. Виряжала мати сина
 Да й на косовицю,
 Зачесала чорні кудрі
 Аж на потилицю.
 — Я ж думала, мій синочку,
 Що будеш косити,
 Аж ти кинув косу в росу,
 Да й став голосити.
 — Ти не знаєш, моя мати,
 Що то за досада,
 Що ти мене не женила,
 Щоб була одрада!
 Коли б знала, моя мати,
 Що дівчина може,
 То б давно мені сказала:
 — Оженись, небоже!
 Оженися, не журися,
 Візьми жінку-любку,
 Цілуй її, милуй її,
 Як голуб голубку!

Або пісня про тяжку вдовину долю:

*Ой зажуриться бідная удовонька,
Що не кошена зелена дібровонька.
Ой найму, найму косариків чотири,
Да нехай покосять всі гори да долини,
Щоб видно було да до моєї дружини!
— Косарі косять, а вітер повіває,
Шовкова трава на коси вилягає,
А бідна вдова сльозами приливає:
— Ой десь мій милий на сивім коні грає!
Ой годі тобі на сивім коні грати,
Ходім до мене вечері вечеряти!
— Ой вечеряй, мила, коли ти наварила,
Ой есть у мене краща чорнобрива.
Ой вечеряй, мила, а вечеряй, здорова,
Стелеться мені аж до Криму дорога;
Ой мені дорога, а тобі шляшок битий:
Побачиш, мила, як без мене прожити!
Схочеш поживеш, схочеш погорюєш;
Як діждеш літа, то в Одес помандруєш! —
— Як буду жити, як буду горювати,
А таки не буду ув Одес мандрувати!
(Максимович, 2002, 89–91).*

Звичай гребовиць. Слідом за косовицею загрибали сіно, або відбувалися гребовиці. Цей процес виконували здебільшого дівчата й молодіці, а от складали у копиці — переважно парубки. На гребовицю сходилися, як на гуляння.

У грабарів не було таких привілеїв найму, як у косарів, про це навіть співається в піснях, які подано нижче. За їхню роботу віддячували грошовою платою: «на обід їм варять один куліш, та й то не скрізь; на полудень дають хліб та сіль, і тільки на вечерю варять їм у хаті господаря добрий борщ і кашу та частують горілкою. Тим-то гребці з таким нетерпінням чекають вечері» (Максимович, 2002, 91).

По закінченні роботи грабарів у багатьох місцях України існував такий звичай: закінчивши робочий день, пара або дві гребців стають попереду інших. На плечі ставала невеличка ді-

вчинка. Тримаючись за підняті вгору граблі, йшли з піснями до куреня. Звідти грабарі йшли до двору господаря з піснями. У минулому, як свідчить М. Максимович, гребців, як і косарів, везли додому возами (Максимович, 2002, 91).

Здебільшого пісні, яких співали грабарі, були жартівливими та короткими «на одну й ту саму мелодію». Наведемо декілька пісень, записаних М. Максимовичем:

1. *Ой чий ж се гребці,
Дівки да молодці
Граблі золотії,
Самі молодії;
Гребли, не гуляли,
Граблі поламали?*
2. *Наші гребці, як гребці,
Чужі гребці, як старці:
У чорній одежі,
Постриглися в лежні.
Наші гребці; як гребці,
Чужі гребці, як старці:
Торби почіпляли,
В нас хліба прохали.*
3. *Чужі пани пугачі
Держать гребців до ночі,
А наш соловейко
Пускає раненько!*
4. *Ой паночку, добродію,
Пускай про неділю
Головки чесать,
Світа повидать!*
5. *Ой дай, Боже, погоду
— Зверху холодну воду,
Хоч на один день,
Аби на весь день;
Хоч днів на чотири,
Щоб ми одпочили:
Хоч деньків на п'ять,
Щоб нам погулять!*

6. Од куреня до куреня
Котилася бочка;
На нашому пригіншому
Подрана сорочка.
Котилася кухва;
Щоб нашому пригіншому
Голова опухла!
Од куреня до куреня
Ряба жаба лізла;
Щоб нашому пригіншому
Голова облізла.
Од куреня до куреня
Доріженька проста;
Щоб нашого пригіншого
Напала короста,
— Ни велика, ни мала,
Як на дубові кора,
Щоб і стругом не встругать,
Сокирою не стесать!
7. Ой як було рано
То серденько в'яло;
А як повечоріло,
То й повеселіло.
8. Да вже небагато,
Да вже недалеко,
Да вже видно край:
Боже, помагай!
9. Да вже сонце котиться,
Нам додому хочеться;
Ой час і пора
Нам до куреня;
Ой час і давно,
А ми не йдемо,
Приказу ждемо,
Од пана свого.
10. Да вже сонце кружком, кружком,
Нам додому лужком, лужком,

Лужком, бережком,
 Жовтеньким піском,
 Калиновим мостом,
 Нам додому просто.
 11. Да вже сонце над дубком,
 Нам додому холодком.
 Ой паночку наш,
 Нам додому час!
 Да вже сонце над липкою,
 Нам додому із скрипкою.
 Ой паночку наш,
 Нам додому час!
 Да вже сонце над липкою,
 Трясе пані калиткою.
 Тряси, не тряси,
 По гривні даси!
 12. Закотилось сонечко
 За зелений бір,
 Ми пійдемо вечеряти
 У багатий двір.
 У багатому дворі
 Сухарики на столі
 І куліш круп'яний,
 І пан кучерявий.
 Кудрями трясе,
 Вечерять несе.
 Закотилось сонечко
 За зелений бір,
 Ми пійдемо вечеряти
 Ув убогий двір.
 А в убогому дворі
 Горілочка на столі,
 Горілочка в пляшці,
 Варенички в маслі.
 13. Наш пан товстий,
 Буде борщ густий;
 Наша пані черевата,

- Буде каша верховата.
14. Наш пан молодий,
В його кінь вороний:
Коня осідлає
— Нас не посажає,
А як запряже,
То й нас повезе!
15. Наша пані, як пава,
Розпустила рукава:
І сама не робить,
І нас не пригонить.
16. Наша пані пишна,
Як у саду вишня,
Вишня зелененька,
Пані молоденька.
Наша пані пишна
За ворота вийшла,
Дитину хита,
Гребців вигляда.
17. Наша пані велика
Зарізала індіка,
А нам не дала
— Сама пожила.
18. Наша пані чорнобрива
Вийшла проти нас
Да винесла три скрипочки
І четвертий бас:
— Ви, дівчата, потанцюйте,
А вам, хлопці, — зась!
19. Чиняй, пане, ворота,
іде твоя робота!
Чиняй, не бари, З'їдять комари!
Чиняй, пане, комірку,
Давай гребцям горілку.
Чиняй, не бари,
З'їдять комари!
Чиняй, пане, сіни,

*Щоб гребчики сіли!
Чиняй, не бари,
З'їдять комари!
Чиняй, пане, хату,
Давай гребцям плату.
Чиняй, не бари,
З'їдять комари!
Кусають і тнуть,
Дихать не дають.
20. Чиняй, пане, погребли,
Бо вже сіно погребли,
Уже й покопили,
Пана звеселили
(Максимович, 2002, 87–91).*

Цілий тиждень від Іванового (Івана Купала) до Петрового дня включно був колись великим святом у землеробів-українців, починалася пора жнив або зажинок. Купальське свято-ігрище проти Іванового дня було тільки вступом до цього літнього свята Сонця й початку жнив (Максимович, 2002, 100).

Натомість літом, коли наступала затяжна посуха, йшли в один із вівторків на гробки, шукали могилу втопленника, лили на неї воду, а потім, ставши в коло, випивали символічну порцію горілки, приказуючи: «Піди, дощ, із неба!» (Скуратівський, 1992, 80).

Отож вівторок традиційно вважався щасливим днем, а тому господарям годилося «тримати твердий порядок, бо Бог піднімає небо». Щоправда, коли випадала благовісна днина (тобто нещасливий день), тоді остерігалися будь-яких починків. Крім того, гуцули вірили, що цього дня «снувати не вільно, бо у вівторок світ заснувався», а на Стрійщині вважали «щоб кукурудзу пси не їли, не треба її садити в понеділок, вівторок та четвер». Натомість серед європейських народів жило повір'я, що у вівторок не можна одружуватися, вирушати в дорогу, розпочинати будь-яку мистецьку працю, прати білизну «бо хто одягне таку сорочку, того спіткає лихо й кури нестимуть кроваві яйця», але можна садити квочку на кубло; не гоже також шити, прясти й ткати «обов'язково хтось у родині помре, або загине худоба» (це

стосувалося й понеділка). Натомість немовлята, що народились у вівторок, «будуть геніальними, але не корисними, бо належать чортові». Цього ж дня не купали дітей, а в кого хворі очі, не вмивалися. Отже, як мовить народний афоризм, скільки людей, стільки й вір. Що ж до нашого народу, то вівторок вважався щасливим днем для будь-якої важливої справи, а тому казали: «У вівторок початків сорок».

СЕРЕДА

Середа — третій день, а також середина тижня. За ознакою необхідного в ці дні посту часто поєднується з п'ятницею. Значною мірою загальними для цих днів є заборони, розпорядження та прикмети. У середу, як і в п'ятницю, дотримувалися заборон на «жіночі» роботи: прядіння, ткання, шиття, іноді спеціально зазначається заборона кроїти одяг, часто діє заборона на миття, гоління, розчісування волосся.

Оскільки це пісний день, то він вважався нещасливим. П. Чубинський зафіксував вислів: «Я в середу родилася — горе мені!». Народ вірив, що середа, як і п'ятниця, беруть участь у похоронах праведника і супроводжують його за те, що небіжчик постив і святкував ці дні. Душу такої людини середа та п'ятниця зустрічають на третьому небі й супроводжують аж до небесних воріт. Середа, отже, уявлялася нашими пращурами живою особою. В одних випадках цей день уособлювався в образі дівчини, в інших це передовсім жінка, що відвідує вночі людські оселі, бере участь у жіночому господарстві, карає тих, хто порушує обітницю, й навпаки, допомагає тому, хто шанує її «бо середа належить Матері Божій». Тому з цим днем пов'язано безліч заборон. Від того, що середа є святою й пісною, в народі вдавались до певних обмежень, скажімо, не мили волосся «бо хто вмийється, то Мати Божа покарає, що всі коси повилазять», не чесалися, щоб воші не обсіли («Не чешися, мовить прислів'я, бо сьогодні середа, то буде вошавий чирида»), змивати тіло («Наснитися

щось жахливе»), одягати нову сорочку (як що це зробить жінка, то помре чоловік, і навпаки), напередодні не лишали на гребені недопрядену мичку («а то середа її допрядатиме й спіх одбиратиме»), снувати пряжу («бо перемога й перепнути будуть»), краяти й шити білизну, щоб не була вошивою. Вважалося також за гріх прясти в цей день, садити городину, позичати чи продавати худобину з обійстя, давати на позичку сіль («бо зашкодить маржині»), золити білизну й базарувати яйця («оскільки половик масує вбити курку, хіба що яйця клав би на землю, а не з руки»), качати полотно бо дряпатиметься.

Найбільше засторог пов'язано із заборонаю мити голову й розчісувати волосся в цей день: якщо дівчина змиватиме і заплітатиме косу, «волосся перестане рости й коса буде плоха», а коли вагітна «то під час родів буде сильно страждати і не народить доти, поки свята Середа не перебере в неї на голові по волоску всіх кіс, бо в Середи сімдесят сім сестер та сорок дочок і їй потрібно дати кожній по волосині» (Скуратівський, 1992, 81–82). Народ вірив, якщо жінка дев'ять серед поспіль чесалася, то її чоловік обов'язково помре.

У річному календарі є окремі середи, які особливо шанувалися. З ними пов'язані цікаві обряди й дієства. Пригадаємо окремі з них. Ряба, або Всеїдна середа.. Її відзначали напередодні м'ясниць. На Лівобережжі тиждень перед Масляною зветься «рябий», оскільки дозволялося працювати й уживати різні страви бо в середу і п'ятницю треба постувати (Воропай, 1958а, 146). Одне з прислів'їв стверджує: «До Всеїдної середи хоч на дорозі кістку найди та вкинь у борщ». Єдиний раз у році в середу люди готували ситні страви, запрошували гостей і самі напрошувалися. Оскільки надходили М'ясниці, то казали: «Готуйтеся, люди, бо Всеїдна в гості їде!» (Скуратівський, 1992, 83).

Жилава середа. Цей день припадає на перший тиждень Великого посту. Люди посилено говіли, обмежували себе в будь-яких обрядодіях, піснях, танцях, вечорницьких забавах тощо. Годилося вживати лише хрін з буряковим квасом. Між собою намагалися бути чемними, тобто «жилати один одному чогось доброго, то цілий рік будуть гарно жити, аж до другої Жилавої середи».

Гуцули у живну середу з полудня Великого тижня пекли кукуци — малі «бохонці» хліба з житньої муки, а вечором палили ватру помежи маржиною, «аби єї так видко усе було, як видко чоловікові коло стола, при яким він їсть; аби маржина була сьвітуча, красна, як Боже сьвітло, — аби до маржини не мав приступу злий!» (Шухевич, 1999, 233).

Гуцульський звичай «Гріти діда». У живну середу, як свідчить В. Шухевич, малі діти ходили з вечора до півночі або й усю ніч від хати до хати, ставали рядком під вікнами і закликали в один голос: «Грійте діда! Грійте діда! Грійте діда! Дайте хліба! Аби вам овечки, аби вам йигнички, аби вам телічки!» — Так кличуть доти, доки з хати не обізве ся голос: «Гріємо, гріємо, даємо!» — і або винесе хто дітям кукуци, або покличе їх у хату, де їх обдаровують кукуцями. — Декуди дають хлопцям кукуци а дівчатам яйця. В Ясенів горішнім подає ґаздиня дівчині соли лизати, промовляючи ось як: «Лижіт-ко, дівочки, може би Бог дав, аби на рік мої овечки чинили йигнички!». Окрім кукуців дають дітям у пазуху вареного бобу. На відходнім кажуть діти: «Дай, Боже, душам помершим царство небесне, а вам, ґаздинько, аби си овечки мирно покотили тай аби сї йигнички почінили!» (Шухевич, 1999, 233).

Звичай першого гостя — жінка. У жилаву середу також існував звичай першого гостя, проте першим гостем повинна була бути дівчина або жінка. «З того, хто перший увійде у хату, чи дівчата, чи хлопці, а коли їх не пустять у хату, тоді з того, чи до полудня яка жінка чи чоловік увійде насамперед у хату, ворожать, чи будуть мати йигнички, телічки, чи бараньчки та бички. Гуцули замовляють собі умисно у сусідів, аби їм прислали як найборше насамперед дівчат, бо хотять мати йигнички. Кукуци роздають і тим, що случайно, чи за якою орудкою прийдуть у хату, при чім обдаровані вінчують: “Аби ваша коровка, ваша овечка, була плідна, йик мурашок, йик мошка, — комар”» (Шухевич, 1999, 233). Зрозуміло, що цей звичай призначений чаруванню приплоду маржі (домашнім тваринам). І це чи не єдиний звичай, коли жінка приносить вдачу родині, бо в інших випадках перша жінка на нещастя в господарстві.

Крива, попельна, «смертна» середа. Такі середи побутували у лемків. Приурочені вони були до Пущення. У цей день не крутили пряжу на козельці і не викручували випрану білизну, «щоб не були кривими діти та курчата», жінки перестрибували через лавки, щоб великим був льон.

Так, на «криву середу» мешканці одного села сходилися із селянами з іншого села, які у перших орендували землю, щоб укласти нову угоду на майбутній рік, а за рік минулий виплатити все необхідне. Потім усі разом йшли до корчми на могорич. Також у цю середу селяни намагалися віддати борги корчмареві. Розраховувалися хто чим міг — грошима, харчами, зерном. При цьому співали пісень:

*М'ясниці шя прешли,
Крива середа йде,
Порахуйме лем шя,
Ты, пархавый жиде!*

У «попельну» середу, коли у хату входив чужий чоловік, газдиня відразу брала попіл і сипала йому під ноги. Інколи цей попіл жінки ще кропили водою, щоб відвідувач ще більше міг собі забруднити ноги. Потім жінка брала шкренпачку, якою чистять картоплю, і того чоловіка починала «мішкувати». Тоді жінки танцювали на «довгий льон». Жінки також ходили «по бубнованю» (бубнували на бляшаних тепшах, на яких пекли паски, і від селян брали яйця, сало та овес. Потім все те продавали у крамаря і купували собі горілку (Шмайда, 1992, 302–303).

Середохрестя. Середопістя. Третя неділя Великого посту зветься Хрестопоклінна, тиждень — Хрестопоклінний, а середа Хрестопоклонного тижня — Середохрестя, або Середопістя. В середу на цьому тижні — святкували свято Хреста (Чубинський, 1872b, 12). Оскільки Середохресна співпадає з серединою посту, то її називали ще й «середопістя»; у вжиткові була також назва «хрестці». Цього дня жінки випікали з пшеничного чи житнього борошна пісне невелике печиво у вигляді хрестиків. Два більших хлібці тримали до виїзду в поле. Один з цих виробів прилаштовували до образів, де зберігався васильків хрест — букет засушених квітів, а інший виносили в комору й

втикали в посівне зерно. Він зберігався до виїзду в поле: «Баба було кажуть: “учинить, молодьци, пшеничної муки; завтра хресть пекты. Спечуть обмотають платочкомъ, тай устромлять у пшеницю, у бочку, и стойить тамъ, поky сiять; тоди хресть беруть на поле, розсiють пшеницю, поламають, йидять. Буля пшениця!... теперъ такой небува!..» (Васильев, 1895, 128).

Звичай першої сівби. Вплинути на майбутній урожай практикувалося чарування під час обряду першої сівби, який починали на Середохресті. Для українців головною господарською дією були два звичаї — перша оранка і перша сівба. Це було справжньою святковою подією, а тому і готувалися до неї якнайретельніше. Підготовка починалася вже після збору урожаю. Звичай мав декілька етапів, які склалися із ряду обрядів: підготовка посівного матеріалу, молотьба та віяння лише в певні дні, Обід на снопах у клуні під час молотьби насіння, винос посівного насіння з клуні на віз перед від'їздом у поле, свячення насіння чарівною водою, продукти, які брали на поле: хліб, яйце й інше, як чарівні атрибути під час сівби, виїзд у поле для сівби, промовляння формул-благання, для зачарування ниви, польних духів та закляття від граду-тучі, вогню, звичай вшанування польових духів, рожаниць, процес сівби, повернення з поля після сівби, відвідування посіву-сходів і росту збіжжя.

Готувалося насіння завчасно з певними ритуалами і заборонами, адже це було свого роду практикування чарування на майбутній урожай. На Поділлі, Київщині, Чернігівщині та Полтавщині — готування насіння-зерна для посіву відбувалося однаково. Починалося це готування властиво із закінченням «Дня свята урожаю» — Спаса, включно з Різдвяними, Новорічними святами. Для освячення і прикликання високого врожаю бралось зерно: з останнього снопа з нив, з вінка, що святили на Спаса, з «снопа-дідуха» різдвяного, з зерна, що посівальники посипали вдосвіта на Новий рік.

Молотити насіння озиме чи ярове (ярі) можна було лише в певні дні тижня і місяця. Розрізняли за тодішніми віруваннями дні «ялові» (неродючі) й дні «повні» (ймовірно, малося на увазі жіночі і чоловічі дні, а також який місяць у цей час був). Не

можна було молотити на насіння в той день, коли трапиться покійник у селі, не можна було молотити й тоді, коли господар почував себе нездоровим.

У той день, коли молотилося зерно, господар вставав до сходу сонця і викидав снопи із засторонка на тік також до сходу сонця. Кропив снопи свяченою водою, яка була сумішшю з води йорданської, благовіщенської, стрітенської та купальської роси.

До сходу сонця господар повинен обмолотити два-чотири снопи, а зі сходом сонця відчинити обидві брами в клуні, вклонитися сонцю, прочитати молитву та проказати певні формули, а потім проговорити молитви до душ-духів «родителів» та польових духів, як, наприклад: «Сонце праведне, дай подостатку всього й хліба святого цього року, як дало той рік», «Родителі наші, рожаниці — душечки праведні, виростіть і охороніть урожай, як виростили й охоронили той рік». (Килимник, 1962а, 287).

Після цього усі члени родини приходили до клуні, господиня з хлібом-сіллю, розкладали снопи і сідали на них — починався ритуальний обід. До «обітнього столу» запрошували «родителів-дідів» та польових духів.

Віяли насіння також лише в певні дні і також починали перед сходом сонця. Під час віяння, як і під час молотьби, не можна було говорити про щось лихе, а вже ніяк не можна було вживати слів «буря, град, вогонь, чорт, лиха година» й інших не відповідних; не можна було ані сердитись, ані, боронь Боже, лаятись. У день як першої борозни, так і у день молотьби насіння та першого дня виїзду на посів — нікому нічого не можна було позичати та давати. Коли ж траплявся у цей день убогий чи дитина — вважалося доброю ознакою, їм можна і навіть треба подати.

Коли змолочене зерно, то його насипають у мішки. Кожен мішок окроплювали двома-трьома краплями згаданою вище водою. В насіння, в мішок, кидали по декілька чарівних зерен (з дідуха, з поля останнього снопа, з посівального зерна, з освяченого на Спаса вінка). Поверх зав'язаних з насінням мішків клали паляницю, з якою господиня приходила в клуню під час молотьби насіння.

У лемків приготування до першої оранки відбувалося після Велокодня.

Коли приходить час до посіву, господарі вставали вдосвіта, виносили мішки з насінням на віз. Господиня брала свічку «grimлячу», свячену воду і йшла за господарем у клуню. Там віталася з господарем, з «хлібом святим», з «родителями-душечками». Господар світить свічку, встромлює її в паляницю, яку бере господиня в обидві руки й іде з нею вперед, а господар за нею до воза. Обое господарі проказують молитви. Господар кладе на віз насіння, а господиня поверху мішків з насінням — паляницю, погасивши вже свічку надворі. Господар після цього повертається назад до клуні, посипає кількома зернами по току, що взяв він з насіння, з мішка перед тим, як мав зав'язувати, зачинає клуню (стодолу) і йде до хати. Господиня тимчасом злагоджує обід і, помолившись обоє, сідають обідати. Після обіду із запаленою свічкою, йорданською водою, кропить і насіння, і віз, і воли, проказуючи молитву. Господар, запрягши воли а чи коні, рушає у поле, а господиня відчиняє ворота.

Прибувши у поле, розстеляв на сіні білу скатерку клав на неї хлібину, поруч сіль, встромлював громничну свічку, а якщо пасічник засівав поле, то замість свічки світив «Трійцю» і, похрестившись на ниву й на схід сонця, проговорював молитву та формули благання до сонця, душ-духів (польових — рожаниць). Зміст молитви-благання — на добрий урожай, уберегти від грому, хмари, води й вогню, «внести до рук хліб святий». Воли чи коні вже виводив господар на суловки з возом, а сам насипав у порожній мішок з пов'язаними двома кінцями насіння, чіпляв на праве плече так, щоб мішок з насінням був під лівою рукою в рівні з поясом; хлопчику давав під пахву клапоть сіна, ставав так на ниві, щоб насіння, яке він буде розсівати, займало певну площу, а хлопчина, за вказівками батька, «значив». Тобто клав потрохи сіна чи соломи по рівня, куди лише досягає посіяне зерно. Це для того, щоб не сіяти на одному й тому самому місці вдруге. Хлопчина йде рівнобіжно з сівачем та через 5–6 кроків кладе клаптик сіна, а чи соломи.

Так крок за кроком господар засіває поле. Після засівання сідає з сином-хлопчиною за урочисту їжу, до якої запрошува-

лися польові духи, сонечко, рясний дощик, легенький вітрець та «Душечок-родителів». Просить їх сприяти та допомагати урожаю. Потім закликає град, грім та тучу бути милостивими й мінати його поле. А далі промовляє: «Не прийшли їсти та пити — ніколи не приходьте на ниву нашу ... Громи, гради, тучі, буйні вітри — йдїть на ліси, на болота, у скелі, куди курячий голос не доходить» (Килимник, 1962а, 290).

Такими заклинаннями чарує господар від лихої сили, що може пошкодити ниві. Після виконання чародійних дій сідає із сином за їжу.

Після посіву господар заскороджує поле, боронує. По закінченню боронування господар знову дякує сонечку, польовим духам — родителям (рожаницям), проказує молитву, хрестить ниву, розкришує кусник свяченого хліба по ниві та тричі скроплює ниву (перед собою) свяченою водою, а громничну свічку закопує під межею, яйце, чи свячену крашанку, закопує посеред ниви.

Після всіх цих процедур господар запрягає в ярмо воли чи коні в шлеї, кладе все на віз і повертається додому, ще раз похрестивши своє поле.

Повертаючись додому, господар пильно стежить, хто перейде дорогу, як стежив, коли їхав у поле. Коли дорогу перейде юнак, хлопчик чи чоловік — усе гаразд, коли ж хтось із жіночої статі, — вважалось лихою «прикметою».

Удома приготовлена святкова вечеря. Зустрічає господаря господиня відчиняючи ворота запрошує «сівачів» до хати із словами: «“Добрий вечір!”», — “Добрий вечір! Господь пошле добру годину й щастя на ниві!” — відповідає чоловік. Знявши ярмо з волів, господар годує худобу, заносить рештки насіння в клуню і йде до хати. Після цього всією родиною сідають за вечерю» (Килимник, 1962а, 290).

На Харківщині навпаки засівати першу ниву годиться натщесерце, «щоб хліб родив», і з молитвою — «щоб чиста нива була». Перед сівбою — так само, як і перед оранкою — вся сім'я молилася Богові. Господар брав з собою «хрест», спечений на «середохресному» тижні, сівню, насіння і виїжджав у поле. Приїхавши на ниву, він брав в руки «хрест» і клав його в борозну

«на завороті», де останній раз плуг повернувся. Потім ставав обличчям до схід-сонця, читав «Отче наш», брав сівню через плечі, набирав повні жмені зерна, кидав його «навхрест» і примовляв: «Уроди, Боже, і на чужу долю!» Тоді вже починав сіяти.

Закінчивши сіяти, селянин запрягав коні в борони і починав волочити. Обійшовши один раз ниву навкруги, господар зупинявся біля «хреста», брав його в руки, скидав шапку і хрестився. А потім ламав «хрест» на шматки, мочив у воді і їв сам та давав їсти всім учасникам сівби, не виключаючи і тварин: коней, волів і пса, що звичайно біг за господарем у поле.

Намагання позитивно вплинути на майбутній урожай простежуються у надзвичайно архаїчному за своєю суттю звичаї, який записав О. Воропай (Полтавщина, Київщина) випікання і застосування випеченого хліба у ці дні: «...Колись, було, як господар їхав сіяти, то брав ті хлібини з собою в поле.

— А що ж він робив з тими хлібинами в полі?

— Та як хто зумів, не всі однаково. Мій батько, було, приїдуть на ниву, покладуть хліб на землю, моляться Богу, а тоді їдять кусник того хліба і примовляють: “Дай, Боже, і на той рік їсти свій хліб”. А мій дядько, мамин брат, брав з собою в поле дві такі хлібини: одну їв, а другу закопував на ниві в землю, щоб краще та земля хліб родила». «...А у нас на Київщині, ще як самі хазяйнували, то тільки перший хліб, як витягнуть з печі, клали в зерно-насіння, а всі інші хлібини споживали, як звичайно. Коли виїдуть, бувало, в поле, то кладуть хрестопоклінний хліб на ниві, стають обличчям до сонця, моляться, а потім набирають жменю зерна з сівні, сіють зерном два рази навхрест і примовляють: «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Господи, помози, Господи, благослови. Дай мені, Боже, щастя!» Сіючи першу сівню, жують хрестопоклінний хліб. Бувало, весна пізня, і хліб зо два тижні лежить у зерні — засохне, а то й поцвіте. Просто не вгризеш його; тоді розмочували в свяченій воді і їли» (Воропай, 1958а, 177).

А дехто під час сіяння примовляє: «Уроди, Боже, добрий овес на мій хрест» або «Уроди, Боже, з сівка та три мішка: мірочку попові, коробочку дякові, а ківшик півникові. За те йому, що він пісеньку співає, хазяїна врожаєм розвеселяє».

Хто лається під час сівби, у того не хліб, а будяки родять. Бо колись вірили, що коли сівач лихословить, то за ним слідом ходить чорт і сіє будяки.

Коли робота на ниві вже закінчена, господар молився Богові, а потім говорив: «Нивко, нивко, верни мою силку!» (Воропай, 1958а, 241).

Лемки відправляючись у першу оранку натирали шию, ратиці та копита тяглових тварин залишками великоднього сала, віз та господарське знаряддя кропив свяченою водою. Під першу скибу клав яйце: «жеби земля біла урожайна». Перший рядок сіяли зерно з різдвяного стола, проскуру та свячену воду. Розсіваючи перші жмені примовляв: «Тото мишам, тото пташкам, тото хробачкам. Жеби они шя с тим успокоїли, а останне на покою лишили». Після першої господаря поливали водою: «жеби урода добрі росла». В Хату заходив роззутим: «жеби жадна гнидь мя в хижі не тримала» (Макуша, 1988, 309).

Ось так відбувалася перша оранка і сівба в Україні. На правому березі Дніпра, а особливо на Поділлі, цей звичай відбувався дещо інакше, але скрізь відбувалися урочистості з молитвами до Бога і в почутті глибокої пошани до своєї тяжкої хліборобської праці.

Існували прикмети Середохрестної середи: «Якщо в цей день у полі над сівачем заспіває жайворонк, буде добрий урожай на збіжжя. А як жайворонки літають низько над землею і не співають, — жди посухи». У цей день, сіяли мак, а також розсаду капусти й помідорів. Щодо розсади, то існує повір'я, що її конче треба сіяти в піст — «щоб морозу не боялася» (Арандаренко, 1849, 220; Чубинский, 1872b, 13; Воропай, 1958а, 247).

«... Я з-під Лубень. Наша родина була велика: батько, мати, дві сестри і нас, синів, троє. Було, мати печуть “хрести” на Поклінну, а батько кажуть: “Спечи, Ялино, мені і хлопцям на щастя!” Ото мати й спечуть чотири “хрести” окремо. В один, як виробляють хліб, вкладуть у середину гроші. Коли хліб спечеться, батько беруть ті чотири «хрести», занесуть до комори і зариють у зерно. Як прийде пора сіяти, батько беруть ті «хрести», і ми, всі четверо, їдемо в поле. В полі обійдемо ниву навкруги, станемо обличчям до сонця, помолимося, а тоді кожен бере з воза один

«хрест» і ламає: у кого “хрест” з грішми, той щасливий, тому й треба починати посів» (Воропай, 1958а, 247).

«...Щоб нива не заростала бур'яном, треба, ідучи на посів, одягнути ту сорочку, в якій ішов до сповіді та причастя. Тато, бувало, як прийдуть з церкви, то зразу ж скидають сорочку і кладуть у скриню, щоб чиста була на той день, як доведеться в поле на посів виїжджати...» (Воропай, 1958а, 247).

У селі Кам'янка на Лівобережжі заривали в землю череп'яний посуд з свяченою водою — «щоб посухи не було». У селах Чернігівщини заривали, бувало, шматки полотна, яке лежало в церкві на плащаниці — «щоб був добрий урожай на збіжжя».

«Хто чесно постує у Великий піст, той на Хрестопоклінному тижні, опівночі з середи на четвер, може почути шум і тріск — це піст переламався» (Арандаренко, 1849, 220–221).

У сучасних записах Волинської обл. Камінь-Каширського району пам'ятають про Середохрестя, що «пекли хрести, а тепер ні. Три хрести, а для чого — не знаю» (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 17).

Описуючи народний календар Любешівщини, що є складовою Західного Полісся у липні-серпні 2015 р. у рамках Комплексної історико-етнографічної експедиції вчені В.Галайчук, С.Ципишин подають такі відомості: На «Хрестці» (зрідка й на Благовіщення) випікали «хрести», чи «хрещеники», «христеники», «крижики» (невеликі хлібинки, пиріжки з «бобом» (квасолею) і з наліпленими хрестиками із тіста; або ж два подовгастих шматки тіста, зліплених навхрест). У с. Угриничі «хрещеника» використовували у день Юрія для ворожіння на врожай. Зазвичай же з «хрещеником» їхали засівати, засаджувати картоплю, з ним уперше виганяли на пашу худобу: «Тиї крижики, я їх не помню, я так чула, що крижика пічуть і з тим крижиком на поле йдуть. Но при мені.. я вже гето не знаю. Я не помню, [скільки пекли]. Мусить, одного», «Я знаю, шо як ото Хрестці, Середохресний той тиждень пірід Паскою, то хрестики пікли такі. То вже як батько в поле йшов, то мати вже давала того хрестика. Перший раз, як там сіяли овес чи там шось. Ну, на поле. Я вже не знаю, як там, але пам'ятаю, шо хрестики ети пікли, і мати...», «Колись брали... Пікли на

Христці перожка з хрестиком... хрещеника... тепер ниhto гето не робить, і старий хазяїн брав у торбочку... я гете помню, шо ше й мати розказувала. Він ні з чим. Так — хлібинку спекли, але хрестика поставили і з тим хлібом ішли. Як їхали перший раз у поле, то брали, корови гнали в перший день, то брали. Потім додому забирали. Вдома він висів довго, а де його дівали...», «[На заорювання] Пірожка взьме, хрестяника такого. Такий кругленькій, і хрестичок. На Хрестці пекли. Його забирали додому назад», «[Хрестяника з поля] Прівезе додому... Він довго ж лежить, бо ж я спічу, а коли ше Христці живуть... Ой, вже того року й не пікла... Да вже ж він зачерствіє, а тоді розмочую і даю корови. [Він на полі] Лежев, а хазяїн сів, орав. Видно, на земні клав. Я не знаю, я не бачіла. Два кусочки тіста, пічеться такий пирожок і на'криж кладемо тісто і спікується. З бобо'м, і зверху — раз і два — тісто», «На Благовіщення пацуть і на Середу, хрести. Ну, Середа така.. Ну, беруть у торбу, корови пасти йдуть. Недалеко пасвив день корови, беруть у торбу тії хрестики. Колись я пасла з такими. Варбину, ту шо святити, посвячену, і того хрестика у торбу, і пасу корови. У поле брали колись люди, як їде сіяти пшеницю чи жито, що берут у поле сіяти. Потім назад привозили. Не клали, не-не, не закопували, но у мішок клали і назад привозили, мій батько брав... Знимаем та й іззимо. То він — таково, кружечок, і таково. Ага, накладали хрестика», «Як засадювали [картоплю]. То біруть. Ше й тепер, може, такі люди є, шо того хрестеника біруть. Побув — і до хати прийшли знов із їм. Чи їдять опосля?.. Я-то їм, скажу по-правди, не польовалась», «Тепер уже вивелось тое, а колись давали [корові на перший вигін]. Хлібину, чи там положать, чи хрестяника. Хрестяника в нас тоді давали, як перший раз ідуть у поле сіють. Овеси'. Посіють, як приходять до хати, а тоді знов уже, якщо свіжий, то дають, а як вже черствий, то коровам даем. Розплавимо його на воді да й корові даем», «На того... хрести — то таке й свето є. То то колись. А хіба тепер тіе роблять? То колись пічуть пірожка такого, як десь ідуть садити шо чи сіяти то колись жито чи пшеницю, да картопля — да біруть у поле. То ето біруть — вже так, та' як би то добре вже, як озме' того хрестика. Ну, так само — пирожок — да такого

хрестичка наверх», «Хрестці́. Середохресник. Ето тогово́, шо ж половина посту до Паски, а половина прошла. Тоже — пікли хрестики тії. Набі́ш так — хрестики такі пікли. Розкачаїш — так і так. Кажуть — кожному по 'дно 'му. В кого там, допустім, скіки в сім'ї. Ну то то той хрестик пікли, а тоді з їм, мусить, їхали в поле...», «Кресте́ний тиждень був перед Паскею — і пекли такого кресте́ника. Бо там Білий тиждень живе, а то того... Крестеника, як садили огород, то його виносили на огород у полотенці. Покладуть да й лежить, поки посадять огород. Посля забрали — то їли. Хрестопоклонний прощальний тиждень — то там печуть хрестеника того — булку ту... Одну. Як засадюють огород, то виносять», «Ну от хазяїн сіє, щоб він обійшов з хлібом, до сходу сонця нада. На Юрія. Юрій шостого мая, щоб бур'ян не був великий. Збіжже, в нас кажуть. Ну, так кажуть, — збіжже. От таке... З хлібом. Пуд рукою хліб, і обходить з хлібом. Садим картоплю — тоже обходимо. От прийшов на поле, пока ще нічого не робив, нічого — перехрестивсь до сходу сонця, обуйшов з хлібом оту ділянку, яку ти садиш, поклав хліб. Хліб — ето берегиня свята́. Ну то колись так пекли мацьорі́ були. На Благовіщення пекли хліб такий — середохресник звали. От мати, бувало, пече — така як рука... Да, буськова лапа, і з тим пече хрестики тії. Ну, колись. То вже тепер ті традиції одходять. Просто хліб, отако хлібиночка наперекісь. Ну так, як отеперка, знаєте, як на калачі так розкачують, а потом кладуть. Ото був — так читалося, шо то середохресник. Ото колись таким хлібом і убходили. Ну, тепер уже так... Знаєте, тепер вже та молодьож...», «Середохресна неділя — печем булочку з хрестиком, і як на поле перший раз ідемо, то носимо і молимось Богу, хай Господь благословив, і несемо кругом, хай Бог оберігає урожай. Хлібинка просто, но хрестика кладемо на...», «На Середохресний неділі перед Паскою, то пекли таке, хрестиком на середину. Малейке. І тако хрестика такого зроблять. То так йшли перший раз садити, корови пасти йшли, то брали того хрестеника. Коло хліба лежев. Корови женеш, берем хрестеника. Приносили додому їли. Зачерствіє, але їли, колись хліба не було», «Пікли колися такого кри́жечка, хлібця, як їде на поле перший раз уже горати, то того кри́жечка

бере з собою. А де його дивали його... Чи худоби, коневі 'ддавали, чи волам оддавали, бо колись ж і волами робили такими, горали да сіяли», «А то Хрестці? — навесні десь Хрестці. Да пічуть кри'жечка, шоб як сіяти, да брати на поле. То колись так робили. А тепер — хто його тепер так робить... Так кусочок тіста й так, да й виходив крижечок. Так моя баба робила й мати. Перший раз як вже батько їде горати да бере вже того хрестика. Мо', де волам потім оддав...», «Хрестеника пекли такого і брали на поле [на засівки], то буде великий врожай... Він такий круглейкий, і зверху хрестик. Тиждень був Середохресний, тоді пекли. Ну, положать та й лежить, та й полуднають, і діти — хрестеника... Ше й назад беруть та й в печку положать тако, та й лежить, воно сухеньке, буде рокува'ти» (Галайчук, 2020, 1478–1479). Всі респонденти мають згадку про цей звичай, але фіксують, що він уже не виконується.

В спогадах респондентів з Березнівщини також практикувалися звичаї пов'язані з «Хре'сною се'редою» (ще були такі назви — «Хрестці», «Хре'стя», «Середопо'стя», «Середпо'стя»: «з того ж тіста, з якого пекли хліб, пекли ще й «хрестики», «хрестя'ники» (два-три, три, дев'ять, «скільки спечеш»). Якщо хрестиків пекли більше, то частину з них могли їсти у той самий день, але принаймні три зберігали (на столі чи на комині) до часу оранки, сівби, першого вигону корови, а за одним зі свідчень — до качання у житі на Юрія. При сівбі їх могли закопувати у поле, але переважно споживали самі, давали з'їсти худобі. Дехто тримав одного хрестика на столі впродовж року: «На Хре'стці пекли. Отак — хрестик, три штуки: пара ко'ней і хадзяїн. Хадзяїн перший раз вієжджає в поле, бере се все, дає коням... і сам одного їсть, а те — коням. Так колись робілі. Ну, чи вперед дає коням, шоб вони з'ели, да й еде в поле» (с. Бистричі), «Колись у нас удома, то вже... є в Пост таке сьвато — Хрестце. Печуть три хрести. Ото одного хреста, як едуть горать, одного — як пастуху, а одного — як сеють. І мабуть, на Юр'я ше одного. Ідуть, як качаюцца, то ше з одним тим хрестом» (с. Бронне), «Хрестики — то то я не знаю, коли воно відбуваецця, — Хрестце, такий празнік. Три. К'лали на стіл, і вони там лежали, пока... перече'рствіє — розмочують — да й свіня'м. Десь до півроку [лежали]. А то і, може, їх і

брали тоже на поле, як ідуть, коро'вкам віддають. Для якого благополучія чи шо таке. Ну, як засевають, як... як зажинать. То їх пошті шо вже не ели, бо їх уже не вкусиш. Вже вони притрухнуть. А якщо не дуже так випечані, то вони і зацвітуцца всередині» (с. Богуші), «То вже в Пост, то Хрестце. Дев'ять [хрестиків пекли]. Хрестце... Перехресте, сьвато таке е. Сорок святих. (А для чого аж дев'ять? — В. Г.) Ну як же? Три рази по три. Єли, й лежали у тому'... засушицца да й лежить. Ну, лежить десь на кухне чи на столе десь. Засушицца, і так сухенький і лежить. Брали, як ішли, то й брали. А тепер... Коровам давали вже, як ідуть на пашу. В поле летом уже. Виходили як у поле, садили шось з хрестіком. [Після того] Додому приносили. Вон же сухий. Возьмеш у руки раз токо. [...] Якщо вже воно сиплеца, то або курам розмочить... курам обично» (с. Богуші), «Є хрестик, лежить. Б'ало, о..., моя свекруха тіки, як була, до без хрестика ни... шоб стол цілий год... [...] Його ніхто не їсть, ніхто не зачинає. Єдненький лежить» (с. Вітковичі), «На Хре'стці — хрестики. Прамо отако з теста такіє хрестіки. Три большинство. Тако вікачаеш едне й друге да складеш. То й у поле як вієжжали сеять, то брали першого хрестика коню давали. Похристят, а тоді дадут коню. Корові давали, як виганяли на пашу, хрестика. А третього, мо', пастух сам іззев» (с. Білка), «Ну, то сьо — пекли корже. Хрест. На Хресний тиждень. У Пост. То пікли хрести такіє ди й давали... ехали в поле горать волами, то давали ести тие корже. Хреста, такого з теста, у печ, спечуть, да й... Я бачила, шо пекла мати» (с. Маринин)» (Галайчук, 2019а, 974).

На Волині на середину Посту практикували випікати три хрестики з тіста: «Середохресна середа — три хрести пекли. Ложили їх у муку, шоб було багато муки, зерна. Їли їх». Хрестика брали й на весняні засівки, використовували його на вигін худоби (Пуківський, 2015, 63). Також у Середохресну середу не снували, бо «заплутаються нитки» (Пуківський, 2015, 64).

Головною ідеєю звичая пекти хреста в цей день, ймовірно, була захисна магія. Хрест виступає в даному випадку в якості жертви для майбутнього врожаю.

Чорна середа. Вона припадає на страстний (вербний,

білий, чорний) тиждень, тобто напередодні чистого четверга. Цього дня дотримувалися спокою — розмовляли впівголоса, не сварилися, не сміялись і не веселилися «бо завтра мають розіп'яти Ісуса Христа». На Чорну середу заборонялося переходити в нову хату.

Зазвичай у цей день господарі готувалися до Великодня. Господиня продовжувала роботу попередніх двох днів: закінчувала засаджувати (що дозволялося) город, мазала хату всередині й ззовні, прала тощо. Із середи готувала для свячення паски та все святочне: святочну білизну та одяг для всієї родини.

Господар закінчував працю в полі, а по закінченні — прибирав, робив лад на подвір'ї, в клуні, коморі, на дровитні, у возовні — всюди (Килимник, 1962а, 57).

Так, у «чорну середу» гуцули остерігалися навіть торкатися плодівих дерев, бо вірили, що якщо їх зачепити бодай лопатою — неодмінно всохнуть. Натомість цього дня корчували непотрібні кущі та пні на царинках, адже вважали, що вони вже не відновляться (Онищук, 1912, 35).

У чорну середу: «Змітають в хижи саджу, що насіла на повалі і по стінах через цілий рік від диму. Миють також стіни, доки сягав підмитва. Часть кожної стіни від повали зачаджена і все чорна, низшу часть миють і вона червона, та ще натирають мягким каменем, щоби стіна була ладнійша. Заліпляють діри на землі в хижи і вимащують глиною. В чорну середу не йдуть заорювати, бо би зерно було чорне» (Зубрицький, 1900, 42).

Обряд купання діжі. Зафіксовано на Зарічненщині, дещо фрагментарно збережений, та все ж надзвичайно цікавий обряд купання діжі. Його зазвичай узгоджували із фазами Місяця та проводили здебільшого у молодик (початок першої чверті) перед великими релігійними святами: Різдом, Великоднем. В останньому випадку відбувалось це не в Чистий четвер, а у Чисту середу. Після того, як діжку було вимито водою, її слід було заквасити, робили це, натираючи стінки цибулею. Потім емність перевертали, піднімали на стіл, ставили на настільник, а тоді, перехрестивши, поміщали всередину трошки борошна та розводили його водою. Натирання цибулею забезпечувало хлібу приємний аромат, а також перебивало запах соснових клепок.

Інколи діжку можна було запарити (перегріти), від чого порушувався процес викисання тіста. Селяни вірили, що для того, щоб знівелювати цей несприятливий фактор, посудину слід було перевернути, покласти зверху ніж та примовити: «Господи, поможи, встанови на місце» (Цицишев, 2011, 148).

З середи дукарки (багаті гуцулки) розпочинали пекти паску, бідні печуть одну паску в суботу. «Дукарки — багатші гуцулки, розпочинають печи паску в великодну середу; деякі печуть одну паску з 10–15 фунтів муки, а інші печуть менчі, за те більше їх, а понадто хліб та перепічки; бідніші печуть одну паску в суботу великодну» (Шухевич, 1999, 234). Під час випікання паски виконувалося багато обрядодій. Як уже виросла паска і в печі добре нагріто, значить час паску саджати у піч, «виходить ґазда з хати глядіти, аби ніхто у хату не входив та не урік паски, а ґаздиня замиває за ним двері, ловить курку одну, або кілька їх у хаті має, пхає її хвіст через дірку у лавиці і вириває піря, скільки захопить, часом і цілий хвіст; те піре кидає вона на грань у піч, і зажмуривши ся, промовляє: “Ййик я не виджу, де ти падеш, так аби не видів половик курку!” Се помагає проти половика, бо хоть він паде лабами на хвіст, а як курка немав фоста, половик паде на землю, а курка утікає», — запевняла Анна Ковбчучка з Яворова.

Вигорнувши грань з печи, мече ґаздиня у ню ґрис і каже: «Не ґрис палю, а палю всі нетлі на сьвітї», потім уриває кусень тіста, що стоїть у нецках, та звивши з него хлібец, кидає его у піч; з сего упече ся віхопник; его виймає ґаздиня скорше, як паску; з того можна би догадуватись, що Гуцулки, не уміючи печи хліба, з того, чи і як віхопник спік ся, вимірковують, як довго має паска стояти у печи.

Вкинувши віхопник у піч, саджає ґаздиня на великій лопаті першу паску, помастивши її зверху сметаною або маслом; підчас чого стріляє з пістоляти ґазда, що дивить ся з надвіря у вікно, а ґаздиня промовляє: “Ййика ти лізеш у піч ладна, гладенька, така аби-с влізла!” — значить: абис не попукала, бо з того, як паска у печи пукне, ворожать, що умре ґазда, або ґаздиня, або маржина, або той, на котрого ґаздиня, саджаючи паску у піч, помінит си.

Витягнувши лопату з печи, закладає ґаздиня піч дерев'яним кругом, а шпари обмашує глиною або обтикає мокрими шматами, при чім промовляє: «Не застаю піч, але рти (роти) з цілого сьвіта, аби на мене ніхто не говорив, ніхто не зіпав, йик піч не зіпає на хату; аби заперті рти, засклеплені були, йик ся піч, аби до мене так ніхто рота не отворив через цілий рік, як оця піч сама не отворит си!».

Після того бере ґаздиня лопату в руки і то робить хрести то соває нею верх печи, по стелі, столу, вікнах, полицях, промовляючи: «Ти, нетленна божко (божок посту), іди собі на двір, — тобі тут невольно бути; я хочу свїята сама опроводжъйти без тебе, а ти меш сі дивити, хто на дворі ме у ночі їсти або воду пити». До опроводів не вольно у ночі ані їсти ані воду пити бо «з'їв би ци випив би нетлю, яку прогнано з хати!». В кінці торкає лопатою три рази у двері, а як ті отворять ся, кличе: «Вон, божка, з хати!». Лопату не кладе уже коло печи, але у кут у хоромах, де вона стоїть через 2 неділі» (Шухевич, 1999, 234–235).

Коли паска в печі, не дозволялося нікому в хаті сидіти, «бо паска не росла би, ба навіть могла би сісти, з чого прорікають, що когось з хатіних у землю сховають (хтось умре)» (Шухевич, 1999, 235).

Коли паска готова, «зав'язує ґаздиня волічкою ножиці, перев'язує нею навхрест стіл по дошці, а під нею зав'язує гудз. Зав'язуючи ножиці, промовляє ґаздиня: «Не ножиці зав'язую, але серце мому чоловікови, аби він мене не міг так позбиткувати, йик цими ножицями не може нічо урубати. Аби ему руки були так зйизані, йик сі ножиці!» — Зав'язавши ножиці, кладе їх у постіль, де вони стоять через сьвята.

Опісля перев'язує поясом своїм ґрьиди у куті над постелею, причім говорить; «Не зав'язую ґрьиди, але себе з ґаздов, абисмо так жили, йик до тепер; аби він не міг мене збиткувати, аби сі не міг другій удати, ні друга ему, лиш тільки зо мнов ґаздувати і я з ним, так йик цес пояс з сими ґрьидами буде сі тримати, і аби так ніхто не мав волі ні охоти і він аби ні з ким не дав си перемовити ні переговорити, аби був зо мнов зйизаний і утриманий, аби сі так тримав, аби мене не збиткував ні я его, йик цесі ґрьиди з цим поясом ніхто не розірвав!».

Так перевйизані стоять стіл і гръиди до волочівного понеділка.

Волічку, якою був перевязаний стіл, перериває дівка в волочівний понеділок і заплітує єї у кіску, аби єї ніхто не урік; у кого нема дівчини, там ґаздиня перевязує тою волічкою хвіст корови, як вигонить у полонину, або як корова уположить ся; се на те, аби неврічлива була.

Як ґаздиня змірковала, що віхопник вже спечений, виймає его, і скоро простигне, ломить его собі за плечима і на відлів і, недивлячись на него, роздає усім, що у хаті є, з словами: «На! Це за титюшину душу!» — (титюха = тристя).

Як упече ся перша паска, призначена до посъвячення в церкві, ложать її серед стола, почім печуть менші паски, призначені до покраяня на дору — поману, опрiч того перепічки — малі хліби, та иньше печиво, а в деяких селах печуть ще стільник-застівник — великий хліб, в який тичать глухим кінцем тільки яець, кiлько є душ у хаті; з того, чи і яке яйце пукне під час печеня стільника, виворожують смерть того, для кого яйце було призначене. Стільник кладуть побіч першої паски на стіл.

З кожного тіста, призначеного на печиво, яке ґаздиня пече на съвята, надто з сира, яець, солонини і т. и., лишає ґаздиня по трохи на худобйину паску, яку з того усеґо замісить, домішуючи ще черваточини з улія, погіблі бжолы, цукор, що оси роблять, і вимісуючи, промовляє: «Абис була така старлива, така плідна, така приязна, така легка, як бжола; йик бжола сидит при купі та вертає си, хоть аби куда пішла, і одна другу не лишит, а вертає у улій, так моя худоба аби через цілий рік вертала ід своїй кошъирі, ци ніч, ци днина, йик іде бжола у вічко, а так аби сї плодила, йик бжола плодит сї, йик сї роїт». Тоту паску сушать, труть на муку, мішають із сілю та дають маржині з нагоди усяких слабостий, на які вона западає» (Шухевич, 1999, 235–236).

До Страстного четверґа господарі немов ті бджолы старалися закінчити польову, господарську роботу.

Переплавна, або Права середа. В українській пісні згадується Права середа:

*А в Правую середу, середу
Пасла дівка череду, череду*

Та загубила корову, корову,
 Та запалила діброву, діброву,
 Та дібровонька палає, палає,
 Дівка корови шукає, шукає.
 Та цибром воду носила, носила,
 Та дібровоньку гасила, гасила.
 Та кілька в цибрі водиці, водиці,
 Стільки хлопцям правдиці, правдиці,
 Скільки в небі зірочок, зірочок,
 Стільки хлопцям дівочок, дівочок.

За Пасхаліями, Права середа припадала на різний час (між 15-м квітня та 18-м травня), переважно в травні в Україні святкували «переплавну середу», або ж четвертий тиждень по Великодню.

В Україні ця середа вважалася найбільш сприятливою для засівання баштанів динями, кавунами, огірками. Спорідненість цих рослин, що складають окрему родину гарбузових, давно підмічено в українській пісні:

Ходить гарбуз по городу,
 Питається свого роду:
 Ой, чи живі, чи здорові
 Всі родичі гарбузові?
 Обізветься жовта диня:
 — Ось я, твоя господиня!
 Обізвуться огурочки:
 — Ось ми, твої сини, дочки!
 (Максимович, 2002, 61–62).

Проте існувала й інша думка: «На Полтавщині свого часу побутував такий переказ: “Запряг господар воли й поїхав орати грядку під огірки. Не можна цього робити, бо сьогодні Переплавна середа, застерегла дружина. Ет, відповів байдуже чоловік, буду орати, бо кажуть, що праві огірки виростуть! Поорав він до обіду, а опісля, проклавши гінку, найкращий віл нагло виправився і здох”», свідчить В. Скуратівський (Скуратівський, 1992, 83).

З цього дня уже дозволялося купатися в річках та ставках. Батьки знімали всі заборони. Діти раділи тому, що з нетерпін-

ням чекали, коли настане «переплавна середа». У деяких селах у цей день селяни переганяли через річку своїх корів (Скуратівський, 1993, 47).

Уранці до сходу сонця люди йшли до річки чи животоків, купалися, хлюпались водою; вважалося, хто скупається на Праву середу, цілий рік не хворітиме, а як проміє очі, не закисатимуть і не болітимуть. Найбільш віруючі остерігалися працювати з волами та кіньми.

На Праву середу селяни не працювали в полі, а йшли на ниви святити царину. На Преполовеніє («Переплавна» середа) зазвичай ідуть в поле, де так само Священник править Молебня, щоб у літі було досить дощу. Ходити «з Процесіями» над джерельця позостався й до нашого часу (Митрополит Іларіон, 1992, 328).

Навідувалися до ниви господарі 2–3 рази з певними ритуалами і обов'язковими замовляннями, щоб і урожай добрий був, щоб Господь і духи польові вберегли ниву від вогню, граду, тучі. З надією на урожай господарі зверталися до «Паликопи», до пророка Іллі, до св. Власія та св. Юрія. Так було вже після прийняття християнства. Очевидно, що до християнства у наших предків були конкретні охоронці та опікуни врожаю, але з часом їхні іменазабуто й до нас не дійшли, лише незрозумілий натяк у звичаях залишився до останнього часу. Навідували зимові та ярові ниви в такі дні: на Юрія, Зелені свята, на Петра-Павла та в різних місцевостях в різні часи (Килимник, 1962а, 291). На Львівщині відвідували поле «4-ри рази в році. На Зелені свята, в осені, на Йорлан і у Великий піст перед квітною неділею» (Кімпінська-Тацюн, 1967, 54).

На Харківщині на «праву середу» (преполовеніє) до сходу сонця обходили з іконою, навколо двору для остороги від пожежі. В цей день освячувалася вода у річці, після чого дозволялося купатися в ній. Існувало навіть пояснення:

«По освященій воды въ реке, начинают купаться. Въ ті годы, когда начинают купаться до преполовенія, бываетъ много утопленниковъ и пожаровъ (г. К.). Въ этотъ день садятъ огурцы, “шобъ правій (прямі) росли”. “Якъ на цей день народылася яка-нибудь скотына, то вона буде полового цвита” (х. М.)» (Іванов, 1907, 140).

Як повідомляє науковець А. Кривенко, ходили з іконою і на Волині: «З апотропеїчною та продукуючою метою дещо раніше (в основному на Зелені свята, рідше — на Юрія, Преполовнення, Весняного Миколи) у багатьох волинських селах, за давньою народноцерковною традицією, влаштовували ритуальні обходи нив з іконами та хоругвами. Зазвичай участь у такому обрядовому дійстві брали господарі полів та члени їхніх родин, а також церковний клір на чолі зі священником, який відправляв молебні та освячував посіви. У народі вірили, що завдяки цьому вдасться примножити врожай, захистити ниви від негоди, шкідників та злих духів» (Кривенко, 2019, 676).

На Березнівщині Західного Полісся Переполовинну середу («Переполову», «Переправну», «Переплавну») називають ще «Крива середа» чи «Градова середа». В. Галайчук свідчить:

«А Крива середа — то то гіньша. То сьо — середа ся вже, шо посля Великодня, посля Паски. Проходить двадцать п'ять день. (Преполовненіє получасця? — В. Г.) Да-да. Крива, да» (с. Бронне), «Градова середа: шо до Паски, а шо посля Паски. Вже та' як би од Паски прошла половина. Шоб нічого... садить не мона було. Шоб не було нічого криве. Воно не хоче виходить на ве'рха, а йде вже в землю» (с. Поляни). Водночас у назвах серед спостерігається виразний різнобій. За однією з версій, спочатку йде Преполовенна, а тоді — Крива: «Крива середа, якась Переполова, Крива, Перепра'вна, — то сіе — ходять до церкви, правиця. Перед Ушестям, до Вшестя. [...] (Ну от Крива середа — до коли? — В. Г.) Перед Ушестям. До Вшестя ше тиждень. [...] (А Переполовенна? — В. Г.) Перед Кривою середою. Тиждень. Переполовенна. Тоже в нас правілос. Сю середу справляють» (с. Хотин). За іншою — спочатку Преполовенна, а тоді — Градова: «То та' як би вже Переплавна середа — то по Пасци, вже на четвертой неделі, осьо та середа. То то Переплавна середа, на йой вже, кауть, садить не мона. А Градова — то тоже. Потом вона. Вже знов не мона садить на іе, ничого робить. Ну, за тиждень од сеї, од сеї середі». Кривою середою називали й Середопісну: «Крива середа — то середина посту Великого. [...] Ну таке, я знаю? Люде постять» (с. Поляни). У Криву середу нічого не садили (розсади, квасолі), бо «у ключки по'йде». Якщо ж хто садив,

не треба було робити зауваження, про що свідчать такі бувальщини: «Я вам скажу, може, сьому й правда, я не буду казати, а мі туто... в насгород одьо'. То мі посадили таку добру градку пасолі, в цю се'реду, в цю Криву середу', як ві кажете. А йде суседка, там во дальшей. — “А-а-а!А шо ж ти, Васирино, робіш? (На мене) Та ж сьогоднісереда Крива...” — “А, — кажу, — хай ти провалиса”. Да коб воно мовчало було, знаєте. Ну. Кажу — може, Крива й неправильно, — [а попробуй тепер] повітягай із земле... І ві веріте, перед Богом кажу, Бог свідетель: повіходило — і тие ключечки — в землю, іде в землю. Війде — в землю, війде — в землю. Геть градка пасолі. То каже, коб воно було мовчала вона, знаєте, шоб пройшла — да й іди ж... А мі ж не знали. Ну але є такий день, е», «Суха — то така є. І Громова — то є такіє. Переполовенна середа — я знаю, шо таке, шо я сеяла пасолю, в Переполовенну середу, а йшов дядько, да каже: “Чого ти сеєш сьогодні? Сьогодні ж Переполовенна середа”. А я кажу, шо вже начала сеять, то вже буду сеять шо є. То я ту пасолю посеяла — то нівіть едненького стручка не було. Саме листя». Є відомості, шо раніше у Криву середу освячували поля: «Ото колись моя... то казали, моя та... шо мой дед... то всьо на цю Криву середу поля висвя'тювали. Ходили в поля. Вон пости'в целый день, бо я кажу — я несвяткую цьое середі, а вони кажуть — о, наш дед крепко святковав. Бо мой дед був колишній, але вмев читать. Я не знаю, хто його навучив читать...». З Переплавною середою ототожнили на Березнівщині поняття Рахманського Великодня (хоча сама ця назва і не прозвучала): «(А за ту Переплавну шось розказують?) Ну, десь у свети, кажуть, — Великдень. Да. Так старіє люди казали, шо десь у свети — Великдень. Бо як коли-то давно пошли... на речку ходилі прать платте (як то тоде казали так), то пливла шкаралупа рекою. Значить, сказали, нільзя, бо десь у свети Великдень. Пливла крашана скарлу'па, з яец...”. Загалом будь-які середа і п'ятниця вважалися пісними. Про це, зокрема, свідчить і така розповідь: «Я раз, була середа, а я в коливо печива наламала. А був тут наш родич один, він так подивився, міне ничого ни сказав, а там одному... І чи не мусили?.. Пошов, взяв хлеба, і наломав хлеба, те коливо забрали, а поставили з хлебом. Значить — була середа — не мона того... В

середу були та́ як би скоромние... печиво скоромне було, а треба — середа — треба посне. А я тоде така затуркана була, то я... взяли... та́ як усе... А вон сказав — не. Середа і п'ятниця [пісні]”. У середу не білили, не підмашували глиною: “Десь у середу, в середу не мона було мазать, бо посние тикиє дні, щоб вже його не чепать”. Дехто, проте, не робив цього у суботу й понеділок: “А белить — сьо як удовица, то не мона белить у суботу, мазать. А такім мона мазать. А в понеделок — то свет сновавса, то так само не мажуть. Ни хати, ничого не мажуть”.

То сьо воно було в таких... половина — сьо середа Переплавна... Переплавна середа і Сухий четвер. Ну то сьо середа, ди й четвер той Сухий» (с. Білка) (Галайчук, 2019а, 979).

На Волині у Переполовинну середу нічого не садили: «Є і Суха середа, і Градова, і Приполовенна. Не мона садити, сіяти нічого не мона. На Приполовенну як посадити — не вродить». Згідно з поширеним уявленням, якщо посадити щось у Переполовинну середу, то «вродить лише половина». Подекуди у среда — половина од Паски до Трійці — зілля́ копають баби, хто знає, до чо́го воно» (Галайчук, 2019 b, 1151–1152).

У Любешівщині Західного Полісся на Переполовинення («Преполове́нїє», «Приполові́ння», «Підполові́ння», «Полове́нїє», зрідка «Суха середа») не сіяли, бо інакше начебто вродить тільки половина: «На Приполові́ння, то десятого квітня, то я сама пришла до матери і кажу: «Мам, понянч мені малого. Ми підем на поле приборем». А мати каже: «Не йди. В Приполові́ння колись, — каже, — в нас одна жінка садила, то до половини стручки були, а до половини не». І: «Яке, — кажу, — празник — Приполові́ння...» І так — ми поїхали, заволочили ту картоплю, позагрібали. Така хороша картопля — душа радується. Прийшла... не поняла... — як — половина... Ну, думаю, перемираю шагами — не, не берьот — половина. Взяла шнурка такого натягнула — помірала — половина. Та, знаєте, шо всю кидаю — і велику, і малу в ведро. А на половину так: поставила і тут на місци накопала. Ето я вам чесно говорю! Понімаєте! І от скіко, так на шутку, думаю, вже попробую — біб. Точно: половина стручків біб є, половина — нема. От тобі Приполові́ння. Тобто празнік. Я вже казала, теперка даже дітям закажу: нельзя у

такий празник. І то не то, що тамка одна я... багато хто...», «Підполови́нне — з обіда не роблять, до обіда шось там колупаюцца в полі... Говорили, що не годицца на те Підполовинне з обіда в городи робити» (Бихів: Є. Р.), «Су́ха середа, Преполовене. То на неї не мона городити, дощ загородять. Було так, що розгородювали, воду наливали в тії ямочки» (Галайчук, 2021, 192).

У сучасних записах Волинської обл. Камінь-Каширського району пам'ятають про Середохрестя, що «пекли хрести, а тепер ні. Три хрести, а для чого — не знаю» (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 17).

Громова середа. Друга середа після Великодня. На Волині у цей день не копали, бо поб'є град. Коли йшла велика градова туча, то виносили хлібну лопату. Ставили до гори, вітер перекине. «А зараз як туча йде, то вітять громничку, батюшка на Стрітєння святять». На Рівненщині вважається після Пасхи од града середа — Градова середа і після Трійці середа — також градова середа. «Сама главна, святять воду перед вшестям. Треба святковать, щоб град не збівав. Не робили нічого (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 17–18, 247, 253).

Су́ха середа. Третій тиждень після Великодня не можна городити. Практикувалася Су́ха середа у перший тиждень після зелених свят. Хоча з ними пов'язують рясні дощі, але на Су́ху середу і дощі, як правило, припиняються. Звідси от же й назва. У цей день заборонялося працювати на городі.

Як свідчать у своїх польових записах дослідники В. Галайчук, С. Ципишев, це: Середа після Великодня — «Су́ха» або «Градова» («Градобійна», «Громова»). Назви середи після Паски і після Трійці можуть збігатися. Об'єднує їх те, що ні на одну, ні на другу не можна було працювати на городі, бо «посохне» чи «виб'є урожай град»: «Гето Су́ха сирида — послі Паски. А послі Трійци — Градова», «А в середу [після Паски] нищо не роблять, бо то градобійний день, кажуть», «То то в нас кажуть — серіда після Паски — Градовая. Казали, що не можна бульби робити, бо то Громова. Все в нас кажуть, що Громова, що то грім, будь би як воно гримить да тоді шкодить. То казали, що на тую середу будь би не можна робити. Градова середа — після Паски Градова середа», «Тепер, знаєте, нам батюшка

каже — Трійця! Який третій день, каже, — Трійця? Нияке не свято! Ми всігдa святкували. Він каже — нияке не свято третій день! Ниякої Градової середи нема! [А] По-колишньому то є... Градова середа — після Трійці середа... То Градова середа — після Трійци не мона городити, бо то... Да й тепер і в нас, може, хто городив да загородив — дощів не буде казали так... того року... Або град виб'є... Поб'є все. Мусить, то після Трійци Суха, а після Паски Градова... Я шось не знаю. Я знаю, шо в нас хтось погородив, та люди так... То в нас во Льоня комина городив. То так бурчать в нас в селі. Да кажуть, як загородив кірпичом, то ніде й дощу не бачили. А хто його знає, чи воно так, чи не так. Ну то ж приказка є по народному. Йде ж по-колишньому, не по-теперішньому ж воно йде. Воно, як то кажуть, з діда-прадіда така потачка йде», «Посля Трійци Градова сиреда, а після Паски — Суха сиреда. Ну, ето, мов, не мона землі чіпати, бо як Градова сиреда, то то град поб'є все, а Суха — знов, сухе літо буде, мов», «Посля Паски — Суха середа, після Трійци — Градобійна середа, то варувалися, каже, не тре' ніц робити, бу град поб'є», «Суха середа — я не знаю, чи то після Паски вона... А Градова — після Трійци, чи шо. Якось таково... То, каже, ни робіте, бо тепер Градова середа. Бо як Градова середа, то, значить, виб'є урожай град», «Ну, той тиждень, то та' як би все казали, шо не мона й робити, і в сериду ни мона, то якась Градова сирида, то... отаке», «Від Паски до Трійци, то то називали Суха серада і Вполовенне (шо до Трійци, шо до Паски, вона посерадині. То називав батюшка, казав — Уполовенне). А цяя — то була Градобійна серада, після Трійци», «То кажуть — Русальний тиждень, да. Але — вже та'к би гето... сірида — кажуть, якась Градова сірида вже. То в сериду тоже не роблять. От уже в четвер, то вже там...роблять тиї дні — четвер, п'ятниця, субота. До Трійци стараюця так шоб пополоти, і вже в пра'зниці не йдуть на поля», «Ето щитали Градова середа, після Паски і після Трійци, то не городили, бо то дійсно, може, правда, — в нас на тую Градову середу після Паски городив тут сусід города, то град так збив його тес поле тоді, шо то, може, правда», «Ну то є Градова, Суха. То после Трійци — Суха, а Градова после Паски. Чи наоборот — та Градова, а та Суха...», «Суха середа буває

все після Паски. Кажуть, не можна садити. Градова так само. То люди і самі точно не знають, коли вона. І батюшка теж не знає коли, бо каже, то не записано в уставі», «Есть середа в нас Святая, есть Сухая середа.

Після Паски — то Свята середа. А тоді есть Сухая, не можна городити... Десь так випадає... В Суху середу не мона городити, потому що загородиш — дощу не буде. Ето воно іспітане було ще в моїх літах. Городили люди. То буде хмара стояти, а дощу не буде. Пошли розгородили — хмара вийшла, дощ пошов. Значть, шото воно е», «Ну то кажуть, Суха середа посля Паски, але то таке... Кажуть, не мона городити, бо загородиш дощ, але то неправда», «В нас одного року [як була посуха] ходили кругом села з батюшкою, певчій. То таке говорять, шо то на Суху середу хтось городив», «В нас тут — то на які-то дні, шо не городять. В середу Градовую. Послі Паски середа Градова. То не дають городити, бо кажуть — загородиш, щоб дощ не йшов», «Ну в середу — Суха середа, то не роблять. Суха середа називається. Після Трійці, після Паски і ше після деяких свят, то не можна лізти в поле, ну, ворухити землю не можна. Да-да-да, середа, після Паски, третій день Паски, третій день Трійци, і ше якісь дні, шо не можна лізти в поле», «На Градову середу, на Градову середу посля Паски і посля Трійци на середу ништо не городив. Тут у нас чоловік, сусід, городив на Градову середу, да в його так град вибив... То вже хто городить, то підуть туди да розгородять тую загорожу. То не городили. Тепер вже гети молодіе люди, то вже...».

Водночас у Суху середу бажано було виривати бур'ян: «Гето посля Паски — Градова середа, а послі Трійци — то Суха. Тоді будяки рвуть, на Суху середу, то будяки посохнуть», «В нас говорять, що бодяк рвуть на Суху середу, шо бодяк рвуть. После Паски» (Галайчук, 2021, 189).

А от із записів В. Галайчука з іншої місцевості Березнівщини дізнаємося, що: «У с. Моквин середу після Великодня невпевнено ідентифікували з Сухою середою. Як правило ж, з відомостей про Суху середу згадували тільки те, що вона «десь навесні» (Галайчук, 2019а, 977).

На Волині в Славутчині середу Провідного тижня повсюд-

но називали Градовою, а четвер — Навським Великоднем, Навським, чи Градовим четвергом. У середу не працювали в полі, аби не вибило градом, а в четвер з остраху, що на руці вискочить «навська кістка»: «Градува середа після Паски, Градовий четвер тоді, то не мона робити, бо будеград падати», «Навський Великдень — четвер, а середа — Градова. Не мона сіяти, бо град виб'є», «Градува середа, як Великдень, то середа — не можна було робити, бо град поб'є, а там Навський Великдень — не мона робити. Цілий тиждень до Провід, в нас Проводи в суботу, — то не мона було робити», «Після Вели'кодня — Навський Великдень, четвер — нічого вже не робили», «Градува середа послі Паски. А четвер — то вже Навський Великдень. Не мона рубити, бо навська кістка вирусте. А в середу не рубили, бо град виб'є», «Паска, Громова середа, четвер — Навський Великдень. Не мона робити, бо навська кістка виросте», «Градова середа — посля Паски на тому тижні до Провід. Не робили в городі, бо град виб'є. А в Навський четвер не робили, бо навська гулька на руці вискочить» (Галайчук, 2019b, 1150).

Не звичною була також середа після Трійці, як згадувалось в описі середи після Великодня, — «Суха», або «Градова», «Градобійна», «Русална». У цей день не шили, нічого не робили в городі, однак найчастіше згадують про заборону роботи в полі, щоб не посохло чи не вибило градом: «У середу посля Трійци, я знаю, була Русална середа, а четвер то не. В середу на тую Русалницю нищо не робили. Шити то не можна була, боронь, Боже» (Галайчук, 2021, 202).

У середу після Трійці подекуди пересушували одяг (дехто стверджував, що то «тоді сушать, як сади цвितуть, нависні»): «На третій день Трійци [одяг] пірісушували... Ну, в ту Градову середу, як кажуть... Поки косар не косить... ну, колись косами... Поки не начінають косити, то пірісушувати, а вже як почнуть косити, то вже ніби муль нападе. А я чула, що тоді треба вдяжу пірісушувати, як квітує жито. То ж то тоді само...».

Інші ж, навпаки, не залишали одягу надворі: «Русалний тиждень. Одежі, казали, не можна викидати, бо русалки поб'ють, отакево говорили», «То боєлися все, та й на забор такій тряпки

вешали... коб не вешали, потому шо — от русалки ходитимуть і попробивають тую одежу». У Суху середу можна було оберегтись від горобців: «А шоб проса горобї не пили — от, я шося помню, шось моя мати клала такее, шоб не пили (бо як о гето в Спасовку — да вже ж вельми п'ють горобї просо)... Посля Трійци на ту Градову середу клала. Вона шось і говорила, но шо вона говорила, то я не знаю. Ну, клала хліб, і ше зав'езувала 'го'линку, ето із жеру, 'го'линку розтовче, да клала туду, у ту латочку, а ту латочку зав'еже ниткею, тако замотае... А шо вона говорила, то я не пам'ятаю. Хліба крошки, і ту 'го'линку розтовче, ну, в той хліб, кала хліба клала ту 'го'линку, і клала в те просо, — то і не пили в нас горобці того проса» (Галайчук, 2021, 202).

На Волині у цей день не можна було городити (забори робити), бо загородиш дощ. Практикувався у цей день такий звичай: коли дощу тривалий час не було, тоді три вдовиці йшли вилити криниці, чистили. Ставили діжку, в якій пекли хліб, на колодязь із молитвою: «Господи, дай дощу». Батюшка читав молебн. Усі присутні стояли на колінах. У деяких селах вози топили у рів, у колодязь дівчата сіяли мак. Ходили у поле з корогвами, обходили тричі навколо поля. В деяких селах святили воду в церкві, потім нею кропили в хліві, в хаті коли гриміло (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 18, 29, 34, 40, 42). (Про те, що чистили копанки, йшла мова у розділі Понеділок.)

Отже, записані вченими розповіді у «полі» свідчать, що народ у своїй пам'яті залишив знання про середу, проте вже є плутанина щодо назв, а також звичаїв, що практикувалися цього дня. Можливо, потрібне ретельне дослідження стосовно цієї середи і звичаїв цього дня.

Рахманський Великдень. Цей день вважався святом, ніхто нічого не робив, лише обходили худобу. Але в звичаї було на Преполовені їздити на ярмарок (Килимник, 1962а, 238). У нарисі про гуцулів С.Витвицький залишив опис обрядової трапези яйцем, якою відзначали Рахманський Великдень у Жабйому в ХІХ ст. Це було свято поминання померлих родичів, яке відзначали четвертої середи після Великодня. Описуючи це свято, автор зазначав: «При заході сонця, коли вже з'явиться на

небосхилі вечірня зоря, сходиться вся родина гуцула до хати. Там дає господиня дому батькові одне лише варене яйце, кладе на стіл паску, яка зберігається ще від самого Великодня. Це яйце ділиться на стільки часток, скільки є душ у хаті, але на одну частку більше, яку дають найменшій дитині». Коментуючи обряд, дослідник слушно провів паралель із сучасним йому великоднім обрядом зі свяченим яйцем, коли, відзначаючи Великдень за «патріархальним звичаєм, успадкованим від наших прадавніх предків», теж ділять свячене яйце на дрібні частки, як прояв давнього звичаю (Чеховський, 2002).

У деяких місцевостях на Рахманський Великдень пекли паски та красили яйця. Багато різних легенд, пов'язаних з Рахманським Великоднем, існує в Україні. Основна думка всіх легенд-оповідань — це те, що не можна працювати в день Рахманського Великодня, бо трапиться негода. Всі вони цікаві й художні, як наприклад: «Глибоко під землею, у підземнім царстві, за річкою Стисом (грецька — Стікс) живуть блаженні люди Рахмани, які померли ще до Народження Христа. А живуть вони в раю, втішаються райським життям. Але в них нема літочислення (літоліку), хоч і знають, що Христос народився, прийняв хресні муки, похований і воскрес. Але коли? — Цього не знають. Тому вони Великдень святкують тоді, коли припливуть до них шкаралупи з яець, вжитих на печення паски й кинутих на річку у велику суботу. А ці шкаралупи припливають до Рахманів через три з половиною — чотири неділі (на Преполовеніє), і тоді Рахмани вже знають, що Христос Воскрес, і святкують свій Великдень. А покіль ті шкаралупи припливуть до Рахманів, то кожна стає цілим яйцем. Одне яйце припадає на кожних 12 Рахманів, а їдять вони це яйце цілий рік до другого Великодня» (Килимник, 1962а, 238). «Рахмани жиют під землею. Через цілий рік постануть, а на Великдень тече ім молочні ріка... Хто не мав корови і молока, бесідує: «Пошу, як Рахман» (Зубрицький, 1900, 46).

На Волині у середу або в п'ятницю, старалися до Петра, починалася косовиця. Вдягалися святково: «в білих передниках, сорочка така вишита, як на свето... Фартух був лляний... Співали: Жнися, на мене не дивися, Женчичок старий, Треба для

мене другий, слабий» Вважалося, хто перший сніп поставлять до Петра — хазяїн (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 18). Коли вперше йшли, то качалися по полю, щоб спина не боліла.

У середу на шостому тижні по Великоднєві за церковним календарем закінчувалося Світле свято (Максимович, 2002, 62).

Оскільки в середу не можна було працювати, особливо жінкам, то це був найзручніший час для гостин. Здебільшого приходили в гості дочки до матерів. У одній з народних пісень мовиться:

*Згадай мене, моя мати,
Хоч раз у середу,
А я тебе ізгадаю
За всіх попереду.*

Із середою пов'язані й деякі повір'я. В цей день Бог начебто відділив воду від землі, злив її в озера й створив рослини. Вважалося також, що в середу найкраще просушувати цінні речі та гроші «щоб міль не поїла». Спостережливі селяни напровесні прислухалися, коли вперше заквакають жаби: якщо в середу чи п'ятницю, то буде поліття на мед, а як в інші дні — на молоко. Третій день тижня вважався сприятливим і на ворожіння, це підтверджує замовляння: «Прислала Божа Мати (ім'я) золотника шептати. Ішов (ім'я) у середу, а Бог попереду. Божа Мати у стрічала, помоч давала, (ім'я) Од золотника одговорила: Золотий золотнику, Божий чоловічку, Од чого ти став? Чи од ляку переляку, Чи з пристрасту, чи од людей із шляху? Тут тобс не стоять, кості в животі не ломат. Болі не дават, сну не збиват. Маком розсипся, горошком розкотись. Од (ім'я) боль золотник одчепись!».

Про середу українці створили чимало різних прислів'їв та приказок:

*Воно як трапиться: коли середа, а коли і п'ятниця.
В середу постила, а корову вкрали.
Середу твердо держить, а за чужим дрижить.
Гуляла середа, як ще була молода.
Знає пес середу.
Не сунься, середо, поперед четверга,*

бо ще й п'ятниця буде.
Середа в нас аж до п'ятниці.
Середа по коліна борода.
Середа і п'ятниця четвергу не укажчиця.
Ще то не біда, що без риби середа.
Як прийшла середа, то вчепилась біда.
Середа, як вода.
Середа? Нехай не ходить поперед четверга!
Добрі ви гості, та в середу трапились.
Скрививсь, як середа на п'ятницю
(Скуратівський, 1992, 84).

Отже, середа в народних уявленнях вважалася важким днем, оскільки була пов'язана із дотриманням суворого посту. Той, хто нехтував звичаєм, накликав на себе небезпеку. Особливо впадає в око деякий хаос щодо назв днів та часу їх практикування.

ЧЕТВЕР

Четвертий день тижня. *Четвер* — “чоловічий”, парний, скромний день тижня. У народних віруваннях українців день, найбільш сприятливий для господарських та сімейних справ, праці на полі (початку оранки, сівби, жнив, будівництва, сватання тощо) і має найменшу кількість заборон.

На ознаку того, що цей день є щасливим, підтверджує одне з прислів'їв: «У четвер прийшла, то й гриби знайшла». Люди вірили, що багаті народжуються саме в цей день, як благовісний час, коли можуть здійснитися всі надії та сподіванки. Сни також, вважають, збуваються лише тоді, якщо запам'яталися з четверга на п'ятницю. Отож за поміччю до бабусь шептух, щоб вони помолилися до Місяця, здебільшого зверталися в четвер «тоді найкраще помагає». Те саме стосувалося й переляку «бо переполох того боїться і од того осіда» (Скуратівський, 1992, 85).

За народними віруваннями, саме в цей день Бог створив усі планети, а позаяк найкраще засаджувати городні рослини, зокрема огірки та капусту, «то будуть на них сонячні дні», садити квочку на яйця, примовляти та замовляти до Сонця і на сході Місяця, вирушати в далеку дорогу (крім, звичайно, тих днів, на які випадають свята). Якщо в когось з'явилася короста, «то треба піти до річки й скупатися, і вся злізе». Особливо чимало повір'їв з “четверговою сорочкою”. Чи не в кожній родині виготовляли такий одяг у четвер, нав'язували на ньому чимало вузлів. За повір'ям, така сорочка довго носитиметься, а господар, якщо

нікому не позичати, досягне глибокої старості (Скуратівський, 1992, 85).

На Київщині мешканці Білої Церкви, вважали: в четвер можна все робити, окрім побілки. Але в інших регіонах України дотримувались певних заборон. Дехто вважав, що грішно снувати пряжу, «бо буде забігати бешениха в двір», заготовляти квас для борщу, «оскільки чорт в той день купається в ньому», вчиняти хлібну закваску, і якщо її одразу не спожити, то черви заведуться. Не годилося також варити сирівець: «там нечиста сила сидить», золити й прати білизну, трусити сажу, садити картоплю, «бо черви з'їдять», прости після вечері, коли заходить свята п'ятниця, вирушати в дорогу (Скуратівський, 1992, 85).

Четвер на масниці. У четвер на цьому тижні господині збираються компаніями і спеціально п'ють та гуляють — «щоб телята водились!». Вони ж і не прядуть на цьому тижні — «щоб масло не гіркло!» (Воропай, 19, 148).

По четвергах Великого посту робили борону на полі із осинового дерева, а в Великий Четвер закінчували її (Чубинський, 1872b, 13). Таким чином чарувалася земля, як вище зазначалося про звичай першої борони.

Відомий в українців був **Громовий день** — четвер на четвертому тижні після Великодня. В цей громовий четвер дотримувалися тих самих заборон та приписів, що й для громової середи, для уникнення грози та граду — все це поєднує слов'янську традицію з балтійською та іншими індоєвропейськими.

Прикметними були також четверги в кінці кожного місяця. Знахарки вважали їх найсприятливішими днями для виливання переполоху, «тобто такої хвороби, що, в їхньому розумінні, походить від лукавого, який вступає під саме серце людині, котра чого-небудь злякається, й пускає її жилами свої промені... (Родимець у дітей та супротивнику дорослих, кажуть, також походить від лукавого, котрий хоча б раз у житті кожної людини нападає на неї — якщо не на родиві, то на смерті). А виливають переполох, як відомо, над головою хворого на розтоплене оливо, живицю, віск з різними при тому замовляннями. Крім того, у хворого в останній четвер місяця зрізають трохи

нігтів і волосся та забивають їх кілочком з клечання в одвірок, якщо слабкий уже немолодий, або в сирого дуба, коли хворий ще росте» (Максимович, 2002, 63).

З усіх четвергів найбільшого значення в українців має четвер на Страсному тижні (Великий, або Страстний, Чорний, Жиллавий, Жилний, Білий четвер), з яким пов'язано безліч ритуалів та вірувань.

Пасхальний тиждень українці називали «Білим тижнем». На цьому тижні жінки не сажали курей на яйця, що були знесені під час Великого посту, тому «що не вийде з них курчат» (Чубинський, 1872b, 22). На цьому тижні «добре сіяти все те, що плодоносить над землею — квасолу, горох, зернівці, а особливо квіти, бо все воно буде гарно рости, рясно цвісти та колоситися» (Степовий, 1958, 3). Цей день вважався добрим для підсаджування на яйця курей та гусей і посіву пшениці — «хто встигне обсіятись, — казали селяни, — у того зерно вродить чисте й повнозерне» (Скуратівський, 1992, 86).

Великий, білий, жилий, живний, страстний, чистий четвер. Ще вдосвіта, до сходу сонця, селяни зазвичай прибирали стайні, комори, подвір'я, в хатах — все повинно бути чистим і святковим. У саду і на городі господар згрібав на купу торішнє листя, бадилля бур'янів та сухе листя і підпалював — «щоб очистити землю від морозу, зими, смерті і всякої нечисти». Робилося це з особливим закликанням: «Смерте, смерте, іди на ліси, іди на безвість, іди на моря. І ти, морозе, великий і лисий, не приходь до нас із своєї комори. Смерть з морозом танцювала, танцювала і співала, і за море почвалала!» (Воропай, 1958a, 252). Хліб, посіяний у цей день, буде-чистий від бур'янів та іншої нечисті (Степовий, 1958, 4).

У живний четвер: «... починають сливити сливки, (сливчити)=писати писанки, чи малювати. Коли потеплів і в надія, що незадовго будуть люди ярвати ... (жінки) наливають в горнець найрадше квасного борщу, бо добре, красно, сливають ся сливки, всипують бразилію і варять. В той відвар вкладують яйця і по часі виймають готові сливки. В велику п'ятницю не сливають, бо сьвято, аж в суботу і інші дні до провідної неділі. Нераз мати, аби забавити дитину і пізнійше сливить, бо тим найборше ди-

тина забавить ся. В живний четвер приносять поєдні невісти на «Страсть» фляшки з сметаною і коли дзвонять на евангелія, вони ковтають фляшкою, роблять масло, аби через цілий рік робило ся. В живний четвер ворожать на пшеницю, в велику п'ятницю і суботу на озиме жито і ячмінь» (Зубрицький, 1900, 43-44).

Звичай виготовлення «Трійці» в чистий четвер. У четвер господарі виготовляли «трійцю» і сучили свічки. Для цього розігрівали віск, розминали. Господиня тримала гніт, а господар руками розкачував свічки. Найбільші й найдовші свічки воскові «викачували» для «трійці». Решту свічок робили за розміром менші, але з розрахунком, щоб з ними можливо простояти на «Страстях», та в п'ятницю на Плащаниці й щоб ще залишились.

Трійця готувалась у деяких місцевостях перед Водохрищами, в інших перед Спасом, Днем урожаю, але в більшості «трійця» практикувалася у чистий четвер. Ці свічки вкладали в китицю сухих «маковейських», «купальських» та «зеленосвятських» квітів-зілля. Склад квітів: васильки, матошник, кудрявці, цвіклушка, ягоди калини, ласкавці, квіти польові й лісові. З цією трійцею господар стояв із засвіченими свічками на Страстях, на Плащаниці й на Великодній утрени. Але трійцю мали лише ті господарі, які мали пасіку, і свічки для трійці сукали лише з воску власної пасіки» (Килимник, 1962а, 58). У народі вірили, що трійця мала чарівні властивості: хто мав трійцю, той мав багато роїв, меду й воску; відводив нею від нив град і тучу; відганяв лихі сили, а й навіть і смерть заворожував. Три свічки визначали: одна на пошану сонцю, друга — покійникам, а третя — на щастя і здоров'я всім живим. Проте були інші варіанти пояснення: одна свічка знаменувала небо й сонце, друга — землю і воду з її рослинами і тваринним світом, а третя — повітря з птицями й вирієм (Килимник, 1962а, 58).

Обачливі люди ранком цього дня намагалися з хати не виходити, а як були в дорозі, то обминали перехресні дороги — «щоб хвороба не вчепилася». У Чистий четвер стригли дітей — «щоб волосся не лізло та щоб голова не боліла». Вночі перед світанком господиня сідала на порозі і виводила з кужеля

нитку, сучачи її навпаки: крутила веретеном пальцем від себе. Таку нитку змотували в клубок і зберігали на те, щоб коли в когось із родини «розійдеться» нога або рука, перев'язувати цією ниткою хворе місце. Якщо в цей вечір прали білизну з попелом, то попіл зберігали, як засіб проти лишайів на людях і худобі.

Звичай очищення діжки в чистий четвер. Окрім прибирання домівки приділяли увагу хлібопекарському інвентарю, а також пов'язані знаряддя та пристосування, без яких сам процес був би неможливим або мусів би відбуватися цілком інакше. Надзвичайно старанну та якісну чистку діжки зазвичай проводили на Чистий четвер. Діжку після ретельного вишкрябування, миття та випарювання виносили на подвір'я та ставили на осонні: «В Чистий четвер викідали сю посуду, щоб вона була цей рік чіста». Часто діжку ставили на воротній стовп, щоб Сонце благословило її. Про такі дії говорили, що діжа торгує або, що діжа іде на базар» (Килимник, 1962а, 60; Ципишев, 2017, 806).

Також дотримувалися тримати діжні лопати у належній чистоті, заборонялося ставити її робочою частиною на землю, а лише держаком. Мешканці Рівненського Полісся хлібну лопату, подібно до діжі, обов'язково вимивали на Чистий четвер (Пархоменко, 2008, 53). Такий акт пошанування вказує на те, що лопату наділяли певною винятковістю і прирівнювали по значущості до тих самих хлібопекарських пристосувань. Відбувалось це і через її прямий стосунок до хліба, і через асоціацію із піччю та вогнем.

Звичай готування четвергової солі. У Чистий четвер господині, разом з іншою роботою, готували сіль для великоднього столу. Вони брали грудку солі, загортали її в ганчірку, клали у піч і залишали її до суботи. Вранці на Великдень, як прийдуть, бувало, з церкви і сядуть за стіл розговлятися, господар клав цю сіль на хлібину і все це ставив на покуті під образами. Цю сіль зберігали і давали худобі при шлункових недугах, від вроків, лихоманки (Арандаренко, 1849, 222; Воропай, 1958а, 253; Степовий, 1958, 4).

Звичай викриття відьми: від посту до Великого четверга. Задля виявлення відьми існував цікавий звичай «робити осикові ворота». У четвер першого тижня Великого посту ходи-

ли в ліс із сокирою робити осикові ворота, — але так, щоб ніхто не бачив. Робили ворота протягом усього посту по четвергах. У Великий четвер належить закінчити ворота, принести додому і поставити в непомітному місці. Як стемніє, треба сісти за тими ворітьми і чатувати. Відьма, йдучи дорогою, не зможе поминути тих воріт і буде через них перелазити, таким чином її визнавали (Чубинський, 1872b, 13).

Якщо хтось бажав дізнатися, хто в селі відьмакує, то щочетверга мусив у лісі, аби ніхто не бачив, готувати з осики борону чи хвіртку. Якщо їх потаємно принести ввечері перед Чистим четвергом до хліва, то обов'язково прийде відьма. Іноді робили й так: виготовлений по четвергах стільчик брали з собою на всеношну, ставали на нього під час відправи й чекали, коли проспівують «Христос воскрес!». У цей час начебто можна побачити всіх сільських відьом з дійницями на голові.

На Волині практикувалися й такі дієства. Щоб виявити нечестивицю, котра краде молоко, варто принести до схід сонця в Чистий четвер води, наповнити нею горня, вкинути туди цідилку з натиканими голками й повільно варити — тут же наблизиться відьмачка й питатиметься, що в горщику вариться, або ж проситиме якусь річ. Бажано їй нічого не давати, а коли йтиме назад, кинути кілька вуглин наодмаш. Після цього нечестивиця перестане доїти корову (Скуратівський, 1992, 86).

З тією самою метою на Білогірщині (Східна Волинь), у Страсний четвер чи на Великдень розпалювали піч полінцями, які по одному відкладали впродовж всього Великого посту (щочетверга) або ж протягом дванадцяти передвеликодніх днів. Вірили, що тоді відьма неодмінно прийде до оселі тієї особи, яка так вчинила, і проситиме в неї вогню (Кривенко, 2017, 862; Скуратівський, 1992, 86).

Звичай чарування на заміжжя в чистий четвер.

У цей день на Гуцульщині, на Поклінний вечір, знахарки чарували дівчатам на заміжжя: «зав'яже знахорка у церкві гудзи на мотузі: один на дівку, другий на парубка, як вже висватані, а як ні, то вяже тільки один гудз на дівку на те, аби вона в тім році не висватала ся. Зав'язуючи гудзи, промовляє: “Так аби за її сватане голосу не було чути, як не буде чути до неділі голосу

дзвону; аби її так ніхто не вісватав, як ніхто від тепер у дзвони не задзвонит, а она аби була така осужена, така осмутнена, як цілий сьвіт осмутнений без голосового дзвону; аби она тогди сї віддала, коли би я цес гудз розвйизала, тай тогди аби вона з вінцем до церкви вступила і сьвітло уздріла!”

Той гудз стоїть у знахорки захований; як вона схоче, аби дівка віддала ся, розв'язує тот гудз; він може і ціле жите стояти завязаний, “тогди ніхто до дівки не приступає женити сї” — запевняла Марія Мерендьичка з Ясенова» (Шухевич, 1999, 236-237).

У Чистий четвер, коли в церкві відправлялися Страсті, господині викидали на горище дванадцять сухих полін — «щоб паска не запалася» (Воропай, 1958а, 255).

Звичай виготовлення Баб і пасок. Головне в цей четвер це те, що остаточно закінчують писати писанки та починають пекти Баби — жовті високоздобні паски. Увесь піст, як вище зазначалося, починаючи з першого тижня, господиня чи господар викидає на гору хати щочетверга по поліну для паски. Сьогодні ті дрова з горища здіймають, кладуть у піч з галузкою свяченої верби, минулорічної, і запалюють піч на перші паски. В городі по обіді праця припинялася на тиждень.

В Україні на Великдень пекли Баб, їх випікали у спеціальних формах та ринках, заввишки у метр. У Баби клали 60–120 жовтків яець, масло, цукор, різні прянощі, додавали ром. Добре вимішували 1-2 години. Крім Бабок в Україні випікали кілька сортів пасок. Для них готувалося також здобне тісто, але використовували інші способи випікання, а також менше додавали прянощів, жовтків та масла. «Паски розрізняють: Баби — жовті для сонця і неба, білі — для покійників або повітря, щоб не приносило лиха та смерті, та чорні — для себе або родючій землі. Баби господиня саджала в піч дуже обережно, щоб не струсити тіста, щоб Баби не “сіли”. Коли саджали Баби в піч, господиня виговорювала стародавні формули: “Свята паско, будь велична і красна, як сонце, бо сонцю тебе печемо. Хай усі (перераховує всю свою родину, всіх членів родини), коли живі, будуть здорові. Щоб діти так швидко й красно росли, як ростеш ти. Світи нам, паско, як світить сонце святе; щоб хліб на ниві був такий

багатий, величний, як ти велична...”. Коли саджали в п’ятницю білі паски, на пошану й у дар покійникам, то промовляли: “Хай будуть праведні душечки чисті й святі, як чиста, свята й велична ця паска... Щоб було вам так відродно там, як паскам у печі. Вам, родителі наші, ці паски печемо, шануємо вас, а ви допомагайте нам... Хай раювання вам буде так прекрасне, як цим паскам у печі”.

Коли саджала чорну паску (разові паляниці), господиня висловлювала пошану землі-матінці, а людям, усім живим, усій худібці — коровам, коням, вівцям, птиці — бажала здоров’я і всякого добра. Щоб урожай був багатий, щоб не було грому-бурі і т.д. Виймаючи з печі, господиня також виговорювала певні формули й молитви. Баби качали. З роками всі ті формули забуті, та й не всюди дотримувались печення трьох видів пасок (Климиник, 1958а, 60-61).

У четвер, як правило, пекли паски, — хто скільки хотів. На миску, у якій місили тісто на паски, клали галузки освяченої верби. Зверху на пасках перед випіканням виробляли хрестика з тіста або витискали кола (Галайчук, 2019а, 975–976).

Оберегові звичаї Чистого четверга. «В цей день селяни майже нічого не роблять. Вони запевняють, що в того, хто працює в цей день, виросте на тілі “мертва кістка” — тобто наростень, що його треба лікувати так: коли дзвонять церковні дзвони, треба піти на цвинтар, знайти яку небудь кістку мерця і терти нею хворе місце, аж доки не замовкнуть дзвони (Чубинський, 1872b, 13).

У Чистий четвер, увечері повернувшись із церкви після Страстей, дітям опалювали страсною свічкою трохи волосся, — щоб не боялися грому; так само помагає й громниця, стрітенська свічка (Митрополит, 1992, 100).

Повертаючись з церкви, намагалися донести запалену свічку, вважалося поганою прикметою, якщо вона потухне — хтось помре в родині. Господарі обходили з «трійцею» все господарство: клуні, комори, обори, стайні, хліви, кошари — всюди підкурювали (очищали) входи й виходи. Потім заходили до хати, випалюючи хреста над дверима сіней, потім — хати, та випалювали хреста на сволюку. Щоб вона не гасла, робили ліх-

тарі, здебільшого діти. Виготовляли їх з різнокольорового паперу або скла у вигляді зірки, місяця, хати і навіть церкви. «Звичайно “від страсти”, повертаються пізно ввечері, і як ніч темна, то виблискуючі червоні, сині та зелені ліхтарі нагадують собою здалека казковий різнобарвний карнавал вогнів, що розсипався від церкви на усі боки, напівсонного, покритого темрявою села», — писав романтично О. Степовий. У будинку цим вогнем позначали на сволоці хрест, а свічку зберігали до наступного Чистого четверга, хоча протягом року вона була в ужитку. Під час тяжкої смерті давали в руки помираючому, а під час грози її запалювали і ставили під образами, палили її від головного болю, від рожі. Пасічники ходили до бджільника узимку із свічкою, щоб бджоли роїлися, при хворобах рогатого скота (Арандаренко, 1849, 222; Килимник, 1962а, 72; Степовий, 1958, 5).

В Україні практикувалося на цьому тижні палити оберегові вогні, у веснянці співається про це так:

*На білій неділі
Пожари горіли;
Погоріли щирі бори
З вишеньками
(Максимович, 2002, 71).*

Вогонь для вогнів Великого четверга здобувався живий (його робили тертям сухої деревини об деревину). Вогонь у наших предків вважався «небесним гостем», персоніфікацією небесного божества, що підтримував життя на землі — сонця. А тому в цей день практикувалися святкові дії на честь сонця, на честь і пошану весни та добрих душ-духів померлих, що вважалися опікунами роду, родини. На думку простого українця, вони сприяли доброму урожаю, охороняли його та сприяли приплоду худоби. Ймовірно, тому це свято протягом століть було дуже урочисте.

З фрагментів звичаїв, що дійшли до нас, з легенд, етнографічних записів можемо говорити про те, що колись язичеське свято злилося з християнськими — Страстями. Проте народ міцно тримає в пам'яті вірування і звичаї цього дня. Розкладалися вогні на підвищених місцях: у лісі, на узліссі, на луці, чи на полі, над водою так, щоб заграва цих вогнів, відблиск їх, охо-

пила-освітила найширші простори тієї місцевості, щоб усі могли бачити вогонь чи торкнутися його і таким чином очиститися.

Залишилися оберегові звичаї і до сьогодні. Деінде побутувала традиція викаджувати принесеним з церкви вогнем хреста — «уд грому»: «З церкви приносять свічку і роблять ете... То то перед Паскею роблять у четвер. Жилник, кажуть. На Жилника. Ну, несли з церкви огонь, палили свічку і робили хрести», «Ето як несуть огонь в четвер, то тоді хреста робиця на... Перед Вели'коднем четвер, Жилник», «Жилник. Йдут в церкву, і відправа, і несут угонь, той, шо правиця цілий вечур, і несут, і в хати хрести роблят. Воно шось вуд грому означає, уд грому, тиї хрести», «Чистий четвер. Ну, чистили все в хати, коб чисто було. У церкву ходять на Страсть, приходять в четвер з Страсті, приходять із церкви, роблять... тую свічку несуть з тим огнем додому. Колися вмотували папером, а тепер — плешку, бутилку, — виб'ють дно, да наложать в бутилку, да так і принесуть. З тею свічкею випаляють хреста: на 'дних дверох, і на других, і на третіх. Вроді, казали старі люди, що то од грому».

Обходили з цим вогнем обійстя: «То якщо приносим на того Жилника з церкви огонь, свічку, треба обходити і хліва, і хату три рази тею свічкою. Якщо тиха погода. Але ж не каждый раз донесеш ту свічку».

У великодній традиції волинян наявні охоронні звичаї, наприклад, оберегове використання свічок, освячених в Чистий четвер. Принісши їх із церкви додому, у багатьох селах Гошанського р-ну, Здолбунівського р-ну Рівненської обл., Старокостянтинівського та Славутського р-ну Хмельницької обл., Горохівського, Іваничівського та Локачинського р-нів Волинської обл., Пулинського р-ну Житомирської обл. на одвірках і сволоку випалявали хрести. За влучним поясненням одного з носіїв етнотрадиції, так робили, «шоб ніяке нечисте в хату не заходило, шоб померлі не приходили, шоб злий дух не прийшов, шоб ніякі страхіття не приходили» (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну Волинської обл.). З подібних міркувань у деяких селах Східної Волині на світанку у Страсний Четвер віником або освяченою вербовою гілкою обмітали подвір'я, «шоб всяке зло од хати одходило», «шоб нияка нечисть не лізла в хату»

(с. Івановичі Пулинського р-ну, с. Троковичі Черняхівського р-ну Житомирської обл.). Подекуди при цьому промовляли магічне закляття — «Одойди, нечиста сила! Останься, Святий Дух!» (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл.) (Кривенко, 2017, 673).

На Березнівщині Західного Полісся: У «Чистий четвер» треба, «щоб вже було чисто вельмі на дворі, у хаті, всьо, вже мазать не мона. [...] Хоч треба з веником обмести і тако трошки поодгре'бать». Подекуди обмітали навколо хату, аби на обійсті не було гаддя: «У Чистий четвер хати обме'тували, щоб ву'жа коло хати не було». Після страсної служби з церкви приносили свічку і викопчували нею хрести на сволюку чи на стелі. Ці хрести мали оберігати хату від «гадості»: «То на Великдень роблять хрестики круго'м. По окнах, по двера'х. І на Чистий четвер, то ідуть — Стрась — свят'ять свечки, і як принесеш той огонь, шо не погасне, то в хаті на цьом... бе'льки оці, потолки, — то хрестика пишуть свечкою. Ну, сьо, щоб нияка така гадость не заводилась»; «В Чистий четвер. То як приходять із церкви з огнем, цьо в Чистий четвер ідеш, да вже сіє свечки, да й робіш свечку. І знов — на Стречанне посвятиш свечку, то так і на Стречанне, шо то робіш хрестіка на двера'х. Ну, то тоже на бальку ставляли хрестіка. На Стречанне і в Чистий четвер». Як гриміло, цю страсну свічку запалювали на підвіконні. Її святити разом з повісом льону, який потім могли використовувати від хвороб: «Оцьо в Чистий четвер даєця в церкві да несеш додому шляхо'м, її гра глядеть, на гокне щоб стояла. З льоном свят'ять. То той льон, бачиш, як обкрутують, то пудпалюють, як зуб болить, да його подкурують. Боля'чки шепчуть, отакє».

У Чистий четвер на Волині милися (подекуди навмисно йшли до річки), прибирали й підмашували хати, «щоб усе було чисто». У цей день поминали померлих, ходили провідувати своїх покійних на кладовищі, також дотримувалися ритуальних заборон на певні види роботи: «Чистий четвер — це свято покойніків. То ми на могилки йдем. Не мона ни шити, не білити. Очи замашуєш чи зашиваєш». Повернувшись з церкви, викопчували свічкою на «балькові» хреста. (Галайчук, 2019, 1149). Дотримувалися в цій місцевості заборони пекти у п'ятницю, від-

так паски пекли зазвичай у четвер або вже в суботу (крашанки робили в суботу) (Галайчук, 2019, 1149).

За традицією Івано-Франківщини, вдосвіта у Четвер перед Великоднем, який називають «Живним», слід набирати води. За повір'ями, вода в цей час набуває цілющих властивостей і її використовують з різною метою, зокрема і напувають нею домашню худобу: «Досвіта до схід сонця треба набирати води [...]». І відносити худобі давати ту воду пити, щоб усе зле пішло від нас. І приповідати це шоби усьо ішло». Так само робили і на Богородчанщині для того, щоб мати високі надії молока від корови: «Воду з криниці брали. Як задзвонять дзвони на Страсті, то беруть воду. Дають корові напитися, то корова така повна, молока має багато. Так буде їй прибувати молока, як з тої криниці вода». Натомість на Поділлі та Волині у передвеликодній четвер був звичай «чистити», тобто каструвати жеребців і свиней» (Пуківський, 2017, 306).

У народних віруваннях вважалося, що в цей день до сходу сонця потрібно купатися від шкіряної хвороби. У цей день добре було сіяти на хліб: «буде чистим, без буряну». Починаючи з цього четверга не золили білизну, не вирушали у дорогу (Петрушевич, 1865, 39). У Чистий четвер до схід сонця матері купують малих дітей, щоб були здорові, щоб відмити й заворожити недугу та смерть, бо й «ворон у цей день купає своїх воронят», а живуть ворони сотні літ (Килимник, 1962а, 60).

У Космачі село Косівського району Івано-Франківської області, ходили за кукуцями в Живний четвер (в інших місцевостях цей звичай побутував у середу) — четвер Великого посту, «від досвіта і того дня рано палять перед кожною хатою ватру, що у Космачи називають тегетово — вогники». Адже гуцули надавали великого значення звичаю ходити дітям за кукуцями. З цього вірвання виникла легенда яка пояснювала звичай: «Як не будуть ходити на вогники — за кукуцями, як не будуть писати писанок, то настане кінець світа! Як довго будуть кукуцарі ходити за кукуцями, писанчарі (парубки) за писанками, кольидники з кольидою, як довго брат занесе сестрі тайну вечеру, поти буде стояти світ, бо поти буде Ирод — найстарший чорт, сидіти замкнений; він через то кожного року питає перед Великоднем

у юдів, що ходьї по сьвіту, ци ходьї писанчьїри, ци ходьї кукуцарі, кольїдники? Йик они ему скажут, що ходьї, він каже: Ой не зараз сьвіт згине» (Шухевич, 1999, 233).

Перед Паскою в Любешівщині Західного Полісся Чистий четвер називали «Жи́льний четвер», «Жи́льник». Назву Жилник пояснювали з так званим «жилникуванням»: «Я так по́няв, шо люди жилникува́ли. Ето вони не їли по три дні до Паски. Начинає у четверг. Ото кажут на його — Жилник. Як він видержит. Чи він може продержатися тільки днів, чи ні», «Жилник, Стрась, Чистий четвер. Жилник— бо ж вже наїстись в четвер, то вже два дні тих не їсти. П'ятниця, субота — ничо' не їсти, були такі люди. Жилникува́ли. Каже — жилнику́ють».

У цей день до схід сонця вмивалися від хвороб: «Жилний четвер, перед Паскою. Чистий, Жилний. Дехто, сама знаю, шо ходили купатися. У лісі там, ми ше були дівчетами, то нас мати гонила. Тоді якась короста чи шо була. Та після теї корости мати в які баюри гонила нас, щоб ми покупались, бо то Чистий четвер. Угу, до сход сонця», «В Чистий четвер — гето ж не було того всього такого, то колись як які руки чи вавки', то в Чистий четвер помиюцца де чи в копанках, чи в озері, і всьо проходить», «Ну то в чітвер, кажуть, шо то буде чисте тіло, вже як помиїся, да...», «[На Жилника вмивалися], щоб були чисті», «Чистий читвер. Ну, й Жилник [казали]. Ну, митися треба, бо то Чистий читвер, все постїрати, щоб пустеля була чиста, хати щоб були... як раніше хати білили знадвору, щоб вони вже були не тільки всередині, а й щоб знадвору були вже біляні, хати. То в четвер Чистий», «То ж йдут до води, до рова' митися на Жилника. Такі люди єсть, як якісь раночки є чи шо, то щоб позмивати. До схід сонця саме главне. Але йдут і вдень», «Миються, допоки сонечко зийде, то колись милиса в Чистий четвер да на чистеньке місце десь виливали воду. Ну, чистеньке... щоб не абикуди лити, да на чистеньке місце. Може рости там де яка травичка... Кажуть, шо буде чисте тіло, а чи то правда, чи не, хто його знає», «Чистий четвер, в нас Жилник не казали. Прибірають, подбілюють, стїрають... Ну, змитися треба, да ще й у воді десь. То не шо тако, а десь у якійсь ріцци, не в хати. Ну, коб було чисто. Тако коли хощте, вдень мона» (Галайчук, 2021, 184).

У Чистий четвер сповідалися ті, хто не зробив цього впродовж року: «Чистий четвер же ж шірид Паскою тоже... Хто не посповідався ше, то кажуть, у Чистий четвер батюшка посповідає» (Галайчук, 2021, 184).

Дівочий звичай чарування «на красу». На Покуті у Великий четвер дівчата заворожували собі красу. Вони збиралися перед світанком на берегах річок та озер і там чекали сходу сонця. Як тільки сонце виходило з-за обр'ю, дівчата роздягалися, розпускали коси і стрибали у воду, примовляючи:

Водане, на тобі русу косу,

Дай мені дівочу красу! (Воропай, 1958b, 256).

Практикувався й інший варіант звичаю: «Дівчата, щоб мати гарне обличчя ранком, до схід сонця старанно милися і воду виливали на перехресті доріг. Але робиться це так, щоб ніхто не бачив і щоб нікого не зустріти, бо тоді все пропадає марно» (Степовий, 1958, 4).

Звичай колоти кабанів в Чистий четвер. У Чистий четвер зазвичай кололи кабанів, «бож на великодньому столі повинні бути шинка й ковбаса. А що цей четвер “чистий”, то “як заколоти кабана в цей день, сало буде чисте”. «В Чистий четвер б'ють свиней і кажуть, що в салі цих свиней ніколи не заведеться нічого — ні противного, ні вредного.

Крім кабана, різали ще й поросятко, бо за старим звичаєм на Україні, разом з паскою, в церкві святили й печене порося з шматком хрину в зубах» (Воропай, 1958b, 258).

Звичай спільної вечері. Щоб у родині протягом року панували злагода та спокій, у кожній сім'ї було за обов'язок зібратися на Чистий четвер разом за спільною вечерею. Страсна вечеря в минулому була подібна до «тайної вечері» — куті. Пізно ввечері в четвер, повернувшись зі Страсті, сідали за вечерю, де обов'язково мали бути кутя з медом і маком, узвар, вареники з сушеними сливами, вишнями-черешнями, капуста, квашена капуста з олією, пампушки з часником, печена картопля з сіллю і також риба, щоб згадати про тайну вечерю Спасителя. Після цього чимало людей не вживали їжу аж до Великого дня.

Свято Вознесіння. У четвер святкувалося святе Вознесіння, що його по-західнослов'янському називають Вше-

стям. Через непорозуміння в багатьох місцях України прості люди вкладають у ці слова різне значення і Вшестям називають середу перед Вознесінням; проте українське ж прислів'я стверджує: «Не прийдеться в середу Вшестя!».

У Сіверському краї, над Десною, вдень Вознесіння пекли млинці, що їх там називають «божими онучами». Так само і в середу на п'ятому тижні (на закінчення свята правої середи) печуть млинці — і це називається серед простолюду «підсаджувати Бога на небо!» (Максимович, 2002, 62).

Усі четверги, від Чистого (Великого) і до Вознесінського, українці вважали несприятливими як для виїзду в далеку дорогу, так і для початку якоїсь значної справи; не дозволялося також у ці четверги золити білизну. Але й кожного четверга протягом року не можна трусити сажі в печах, щоб вона не загорілася, а також снувати пряжі на снівницях, ні накидати нової основи на ткацький верстат, щоб не снував через той двір скажений собака, про «якого є повір'я, що він сновидає селом тільки до дев'яти дворів з тих, де в четвер снують або накидають на верстат основу» (Максимович, 2002, 63).

Сухий четвер. На Житомирщині пам'ятають, що у цей четвер потрібно «крапиву нищити, бурян. Три дні не можна йти на город, бо празник». Як не було дощу, то ходять навкруг села, по кожному углу правлять, співають Божії пісні. Один молиться. Крали гладишки й кидали в колодязь. Казали, що того нема дощу, що до Благовіщення городи орали. Хто загородив, той розгороджує. Треба було жабу вбити, щоб дощ пішов. В сухий четвер тоже не можна йти (прим. авт. можливо на город? — немає пояснення куди йти), бо як порушиш, то посухне. Постелі пересушували» (Етнографічний образ, 2016, 66).

Нявський, Русальський Великдень. По-своєму цікаво проходив і перший четвер Зелених свят. У народі він відомий як Нявський або Русальський Великдень. За стародавнім віруванням, Бог тричі на рік відпускає мерців з «того світу»: перший раз у Чистий четвер, другий раз, коли квітують жита, і третій раз на Спаса. В Зелений четвер і в десятій понеділок жінки і дівчата нічого не робили, щоб не розсердити русалок.

У народній уяві у «Нявський Великдень мерці відправля-

ють своє Богослуження і каються в гріхах. У цей день вони не бояться ні хреста, ні молитви, а як побачать живого чоловіка, то душать до смерті. А щоб мерці не задушили, то треба обливатися водою: “мерці мокрого бояться” (Чубинский, 1872b, 10, 15, 22, 186).

В Україні побутувала легенда, що в: «Чистий четвер (Навський Великдень) мерці встають опівночі з своїх гробів і приходять під церкву на звук дзвонів, що б'ють тільки три рази. Зібравшись, вони стають перед церквою. Виходить священник, теж мрець, і голосно проказує якусь молитву, що від неї самі двері в церкві відчиняються. Мерці входять до церкви, і священник починає Богослуження. Перед віттарем стоять діти і тримають у руках крапанки, наповнені клоччям. Як Богослуження скінчиться, всі мерці христосуються, а потім виходять з церкви і стають перед її дверима. Після того, як священник знову прочитає якусь молитву, двері церкви самі замикаються, а мерці йдуть на цвинтар і лягають у свої могили» (Воропай, 1958b, 256).

У цей день, за віруванням, лісовиці святкують свій празник, збираються в гурти й гойдаються на деревах. Для такої okazji дівчата з березових гілок лаштували орелі, вивішували біля них віночки «щоб мавки бавились і не зачіпали людей та не толочили жита». Біля таких дерев на галявині дівчата водили хороводи «В дуба», «Вільху», «Явора», щоб задобрити «не прикаяні душі» (Скуратівський, 1992, 86-87).

Четвер після Великодня на Березнівщині Західного Полісся подекуди також називали «На'ськім Великоднем», «Мертвих Великоднем»: «Після Паски — так як Мертвих Великдень вже щитаецца, бо ж це Проводи. То нічо'... але ж садили. Коли то... осьо ж тижня Паски, а там вже остаецца... четвер...середа ще... Середа еден день, а сьо — четвер — то сьо Мертвих Великдень. Наській Великдень, щитався», «О, то в нас то — Чистий четвер, в мертви'х... Ну, у Паску осьо, у четвер. То в нас той день справляють. Ідуть на могилки, і тоде та' як би сьо за вмерших. Все... носили їм волочолно... Ну як — яйца носили туди, і конхвети, і паску обов'язково. І ложать на могили. В нас і заре так ідуть. І на Проводи ідуть. В нас в неділю ідуть і в понеділок ідуть, бо в нас у понеділок Проводи. То так ходять. Раньше було [що

обідали на кладовищі], а заре — не. Вже вівели тее» (Галайчук, 2019а, 977).

У четвер, на Західному Поліссі в Любешівщині святкувалася «Тройца померлих», «Вмерлих Трійця» (села Судче, Ветли, Сваловичі, Бихів, Невір; у с. Велика Глуша стверджували, що Трійці померлих у них не було): «Мерлих Трійця у читвер пося Трійци. Наший батюшка каже: віте видумали, тоді в мерлих Трійця, як в всіх нас, — але ми то так, як знали, так і ми і робимо», «Потом — ти, Умерлих була Тройца. На кладбіще тоже йдуть несуть, і ту лепешину посвятають візьмуть, кленину несуть біруть на кладбіще. После Трійци уже, то Вмерлих Трійця щитається, ну, то в четвер. У четвер», «[У вмерлих є своя Трійця] Ну, пося Трійци. В чатвер, здається. Ну, то всі ідуть на могилки. Ходили з продковіку. Підуть, та помоляться коля криже того, коля свого родича — чи батько, чи мати, чи діти. Голлячки не носили. А конфети носили, то то вже якомсь, хлібінку шо тако, крошечки заносили, а потім вже, як батюшки стали, то батюшки не розршали», «В померлих своя Трійця є — пося Трійци в четвер же ж» (Галайчук, 2021, 202–203).

На Херсонщині «Мертвецький Великдень» припадає не на Чистий четвер, а на Жилувий понеділок. І. Бессараба записав з цього приводу таку легенду: «Були собі чоловік та жінка; та була у них стара баба. Одного разу баба почала оповідати, що як заговіти на Великий піст супроти Жилавого понеділка і сховати за губу шматок сира з вареника, то відьма сама прийде до хати і розкаже, де і в кого вона корови доіла. Чоловік послухав це, взяв собі в тямки і каже: “Як діжду пущення, то небезпремінно зроблю так, як баба каже”».

Надійшло пущення. Чоловік як напився горілки та найвєс вареників, то аж закуняв над макітрою, але про відьму не забув: піввареника за губою лишив для неї. Десь опівночі загули дзвони. Чоловік подумав, що то вже по утрєні дзвонять. Одягнув шапку та й пішов до церкви. Ввійшов він в ограду, дивиться — аж там мерців повно: дітей, дівок, парубків, та й старих досить... Дивиться він далі: церква відчинена. Ввійшов він — і там повно мерців, а всі такі нужденні і страшні. І причепилися вони до нього:

— Дай, дядьку, вареника! Дай, дядьку, вареника!

— Та відчепіться, — каже він, — люди добрі, де я вам стільки вареників візьму!

А вони ще дужче до нього взялися, на цвинтар затагли та як поначіплялися: комашня!...

— Давай, — кричать, — вареника, а то на шматки розірвемо!

Воно, щоправда, народ легкий — звісно, мертвяки: тільки кості і де-не-де шкіра теліпається. Але чоловік злякався. Ще б пак! Піввареника має, а їх сила-силенна: як тут обділити?!

Він хреститься, він молиться — а вони не бояться. Що ти, Господи, Боже мій, тут вдієш?! Коли це півень: кукуріку! І все те не знати, де поділося!

Чоловік ковтнув половину того вареника, обтерся рукавом та й пішов додому. “Хай йому, — каже, — біс та лиха година, таке чоловікові скоїлося!”

Прийшов він додому, а люди кажуть йому, що в Жилувий понеділок завжди Мертвецький Великдень буває. “А я, — каже, — й не знав!”

То його баба так підвела: певно була відьмою!» (Бессараба, 1916, 54–55; Воропай, 1958а, 257–258).

М. Максимович називає цей четвер сухим, у який відзначають Русалчин Великдень. У народі існувала думка, що в цей день не можна ні дерева рубати, ні трави косити, ні зілля рвати, ані навіть грядок полоти, щоб не поворушити й кореня городньої зелені, бо кожна травинка й кожне дерево, якщо їх торкнешся цього дня, усихають. Кажуть також, що й русалки на цей свій Великдень просушуються. Внаслідок такого давнього уявлення про Сухий четвер на Україні побутує звичай виносити цього дня з комор та скринь увесь одяг і білизну на повітря для просушування (Максимович, 2002, 70).

Звичай-гра «Горю, горю-дуб!». Також цікавий запис обрядових ігор Сухого четверга в Україні дівочої гри, під назвою «горю-дубом» або «горю-пнем», що його зробив М. Максимович: «Дівчина, що почала «горіти», каже: “Горю, горю-дуб!” (Або: “Горю, горю-пень!”). Одна з двох дівчат, що стоять перед нею, питає: “Чого ж ти гориш?” — “Красної панни!” —

“Якої?” — “Тебе, молоді!” Тоді каже «красна панна»: “Печу, печу ластовку!” А та, що «горить», питає: “Чи спечеш?” — “Спечу!” — “Втечеш?” — “Втечу!” — і ті дві біжать, а дівчина, яка «горіла», ловить» (Максимович, 2002, 70).

На Благовіщення, а також у Великий Четвер та інші святі дні не можна робити різної домашньої роботи, адже це шкодить людині. Якщо вагітна жінка на Благовіщення буде що-небудь різати, одріже ноги чи руки дитині. Вважалося, що народжене теля або ягня на Благовіщення — «добра не ждати», його поспішали зарізати. Якщо в цей день народиться людина, птах чи будь-яка тварина, то буде калікою (Веселовський, 1876b, 51–52).

Починаючи від Великодніх свят, відзначають гуцули 9 четвергів, які називають сьвітлі, на те, аби гради не били (Шухевич, 1999, 246).

Звичай «Зелені діди». Тричі на рік перед Великоднем, після Трійці, напередодні Спаса по четвергах організували так звані Зелені діди. Ці дійства призначалися для вшанування небіжчиків, на їх честь готували обрядову страву і запрошували до сімейної вечері (Скуратівський, 1992, 87).

Свято Євхаристії. У календарній обрядовості українців загалом можна побачити чимало елементів, що стосуються однієї з найважливіших сфер господарського практикування, — скотарство. А тому у восьмий четвер від Великодня — у свято Євхаристії (Божого Тіла) освячують віночки з квітів розхідника, яким лікують хворих тварин (Файник, 2017, 174).

Перший четвер в Петровім пості, святої **Євхаристії** «не перут баби полотна на ріці на ослоні в дзвіню (же дві разом перут, примітка оповідаючої. Повинно бути в двійню. Коли дві перуть, ударяють праником до такту, через що розходить ся ритмічний відлуск, відголос і проте повідають “в дзвіню”). Хоть як треба, а не перут; поєдна буде прати на ослоні; не перут, бо гірше туча важить на царину, як би по дві разом прали» (Зубрицький, 1900, 51). Четвергу народ присвятив прислів'я:

Згодюсь я тобі не тепер, то в четвер.

Не попередить четвер середі.

Четвер середу нагнав на льоду, — як став тащить аж лід тріщить.

---

*Хто в четвер скаче, той в п'ятницю плаче.
Як не тепер, то в четвер
(Скуратівський, 1992, 87).*

П'ЯТНИЦЯ

П'ятий день тижня. Надзвичайний розвиток культу Святої П'ятниці серед українців сприяло широке розповсюдження відомої апокрифічної «Оповіді про 12 п'ятниць». Під впливом цієї оповіді вшанування п'ятниці в Україні не обмежилось лише загальним характером утримування від праці в цей день, а й розвинулося до вшанування почасових, або іменних, п'ятниць, що припадають на час напередодні великих річних свят. Окрім того, виражені ще й у формі обітних п'ятниць, коли дають обітницю святкувати відомі п'ятниці і поститися на випадок якихось нещастя. Тобто шанувалися в Україні всі п'ятниці протягом року — 52 п'ятниці року.

У творі Євсевія Памфіла, єпископа Кесарійського (340 р.) «Життя Константина» в главі 18 під назвою «Узаконення — шанувати день недільний та пятки» говориться про суворе дотримання п'ятниці — «чтити пятки» (Євсевій Кесарійський (Памфіл), 1852). У XI столітті чернець Феодосій Печерський писав до великого князя Ізяслава: «аще кто отречеся в среду или пятницу мясне ясти, добро, вельми полезно не ясти. Не я сего завещаю, но святїи апостоли; тако бо закон положиша, да всяк крестьянин постится в среду и в пятницу... в среду бо жидове совет сотвориша на Исуса и в пяток распяша господа» (Порфире'в, 1859, 181). Це давнє навчання про дотримання звичаїв щодо п'ятниці впало на благодатний міфологічний ґрунт українців.

Повага до п'ятниці в народі з плином часу зростала, зокрема укріплювалася ідея про необхідність посту в п'ятницю, проте залишалися язичницькі корені. Про це у Духовному Регламенті,

складеному Феофаном Прокоповичем, який народився і провів молодість в Україні, засуджується: «Слышится, что въ Малой Россіи, въ полку стародубскомъ, въ день уреченный праздничный водятъ жонку простовласую подъ именемъ пятницы, а водятъ въ ходѣ церковномъ (если то по истинѣ сказуютъ) и при церкви честь оной отдаеть народъ съ дары и съ упованіемъ нѣкоей пользы» (Сумцов, 1888, 122). Звичай водити урочисто жінку або дівчину під тією чи іншою назвою безперечно язичницьке. Воно дещо видозмінено і зустрічалося у слов'янських народів болгар, сербів. У сербів і болгар вносили Додолу або Дюдюл.

Апокрифічну «Оповідь про 12 п'ятниць» складено на Сході ще в перші сторіччя християнства, найдавніші списки, французький і сербський, належать до XIV століття. О. Веселовський розрізняв дві редакції «Оповіді»: Елевферерівську, відому лише за слов'янськими рукописами, і Климентівську, відому за західноєвропейськими і руськими рукописами та духовними віршами. Різниця між цими редакціями обумовлюється різним розподілом шанованих п'ятниць на Великі свята, причому в елевферерівській групі переказів переважають спогади старозавітні, а в кліментівській групі — новозавітні. На думку О. Веселовського, руські редакції Климентівської «Оповіді» мали настанови щодо п'ятниць, які розподілялися за головними річними святами і були пов'язані для кожної з них з обіцяннями віруючому певних переваг. Ці переваги або узагальнені із змісту свята, якому передує та чи інша п'ятниця, або запозичені зі сфери народних прикмет і забобонів, пов'язаних з тим чи іншим днем чи порою року (Веселовський О., 1877 с. 76).

«Оповідей про 12 п'ятниць» в письмових джерелах в Україні було не мало, але розглянемо три, в яких старанно описані п'ятниці: одне міститься в праці А. Петрушевича «Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий» (Петрушевич, 1865, 76-77); друге — записаних С. Руданським у Подільській губернії і надруковане М. Драгомановим (Драгоманов, 1876, 144-145); третє записаних у Чернігівській губернії від кобзаря Павла Братиці (Записки, 1875, 116-118).

Наведемо текст із псалтиря «Про дванадцять п'ятниць» від Павла Братиці (колись відомий бандурист), де перераховуються чтиві п'ятниці і від чого вони рятують тих, хто їх шанує:

1. *Що й устаньте, ви братія, та й послушайте,*

*Послушайте, ви братія, писаня Божого,
Што й у нашому граді та й прописано,
Та й прописано од папи римського.
А написано да 12 п'ятниць
Та в году спостувати.*

*2. Первая великая, возбранная в году п'ятница
Послі сирної неділі жени Хведоровой.*

*Хто ж тую п'ятницю постувать буде
Постами з молитвами,
Той чоловік од скверности,
од болізности сохранин вуон буде.*

Бог его жу й помилуе.

3. А другая и проч.

Проти святого Благовіщення Бога нашего.

Хто ж и проч.

Той чоловік од смерти од ненадежної сохранин вуон буде.

4. А третья и проч.

Проти тридневного, пресвітлого Вокресенія.

Хто ж и проч.

*Той чоловік од осужденія, од нареченія
(прим. від вроків або несправедливого суда) сохранин
вуон буде.*

5. Четвертая и проч.

Проти Христового Вознесінія.

Хто ж і проч.

Той чоловік од сумертвенія сохранин вуон буде.

6. А пьятая и проч.

Проти св. Духа Тройці живоначального дня.

Хто ж і проч.

Той чоловік од води, от потопу сохранин вуон буде.

7. А шостая и проч.

Проти св. Іллі пророка наділяющего.

Хто ж і проч.

Той чоловік од огню громового сохранин вуон буде.

8. А Сіюмая и проч.

Проти св. Успенія Пречистої Матері Божої.

Хто ж і проч.

Той чоловік од лихорадки трясової сохранин вуон буде.

9. А восьмая и проч.

Проти св. Яна Предтечі честної глави Сікновенія.

Хто ж і проч.

Той чоловік од меча, од посіча сохранин вуон буде.

10. А Девятая и проч.

Проти Кузьми-Дамьяна же безсеребряного.

Хто ж і проч.

Той чоловік од при путі, при дорозі сохранин вуон буде.

11. А десятая и проч.

Проти св. Михайла Аргангела судіїї праведного.

Хто ж і проч.

Той чоловік од звіра иденого сохранин вуон буде.

12. А денадцятая и проч.

Проти св. Рождествія Христа нашего.

Хто ж і проч.

Той чоловік од напасти, од нахадности сохранин вуон буде.

13. А дванадцятая и проч.

Проти св. Хрищенія-Богоявленія.

Хто ж і проч.

Той чоловік од вітра, од лютих морозів сохранин вуон буде.

14. А завідує тії душі сам Ісус Христос,

Ісповідує тії душі що п'ятінки,

Приобицає тії душі во превосветлий рай

І вминшая тим думам согрішення.

15. Встаньте, ви братія, да й послушайте,

Приходіть, ви братія, ко святой церкві,

Сздавайте ви милостиню неосуджену, незговоренную.

Зговорена милостиня (прим. інший дасть та ще й вилає) не польза душі.

16. Хто ж сим п'ятницям не пойметься,

Альбо муж із женою не в любовности, в невірности живе,

Наявитья по-міждо ними чадіе же непростимое:

Альбо толь (прим. за поясненнями бандуриста —

Сатана), альбо вор, альбо розбійник буде.

Альбо поміждо нами християнами жей начальник буде (прим. як колись було — кат).

17. Славен наш Бог же й прославився,

Велико именіе, Господь наш,

З нами Бог!

(Записки, 1875, 116–118).

Наведений текст подаємо з двох причин, перша — підкреслити творчість співців народного життя українців-кобзарів, друга — в повному обсязі передати мислення простого українця щодо вірування про п'ятниці, які складалися упродовж століть.

Розглянувши ці джерела щодо святкування п'ятниць за церковними приписами, можемо узагальнити їх:

Перша п'ятниця на першому тижні Великого посту. За умовою підтримання приписів людина, за С. Руданським, не збідніє, у Братиці убережеться від «скверности і болізности».

Друга п'ятниця напередодні Благовіщення і напередодні Світлого Воскресіння у Братиці та Петрушевича, за Руданським, п'ятниця оберігає людину від наглої (несподіваної, від утоплення, вбивства тощо) смерті.

Третя п'ятниця на Страсний тиждень у Петрушевича, у Братиці людина уникне неправого суду і на Вознесіння, за Руданським — «не буде смутку мати».

Четверта п'ятниця — Юрїївська, Святодухівська або на Вознесіння за Петрушевичем, на Вознесіння за Братицею убережеться від «сумертвлєння», перед Зеленими святами або Троїцька, за Руданським, «в воді не утоне».

П'ята п'ятниця — Святодухівська у Петрушевича і Братиці убереже від потопу, Петропавлівська, у Руданського, порятуне від напасти.

Шоста п'ятниця напередодні Петрового дня або Різдва Іоанна Предтечі у Петрушевича, на Спаса, у Руданського — «в гріхах смертельних не умре», у Братиці — на Іллю п'ятниця захистить від грому.

Сьома п'ятниця — Спасівська або Іллінська відповідно до свідчень Петрушевича; Спасівська у Братиці збереже від лихоманки, а у Руданського п'ятниця дозволить побачити перед смертю Пресвяту Богородицю.

Восьма п'ятниця перед Усікновенням глави Іоанна Хрестителя у Петрушевича і Братиці, а також Спасівська у Петрушевича захистить від ворогів і меча, у Руданського — напередодні другої Пречистої п'ятниця захистить від злих людей.

Дев'ята п'ятниця на свято Здвиження або свято Козьми і Дем'яна у Петрушевича, Братиці, у Руданського перед Чесним Хрестом. За Руданським — «не буде муки мати», а у Братиці збереже в дорозі.

Десята п'ятниця після Здвиження (Чесного Хреста) або

напередодні свята архангела Михаїла. У Братиці захистить від звіра, у Руданського перед Михайлом визволить від гріхів — «від усякого гріха заховається».

Одинадцята п'ятниця напередодні Андрієвого дня або Різдва Христового у Петрушевича і Братиці врятує від напасти, на Покрову, за Руданським, «в книгу небесну записаний буде».

Дванадцята п'ятниця по Різдву Христовому або напередодні Богоявлення господнього. За свідченнями Братиці — охоронить від вітру і лютих морозів. У Руданського «сам Господь візьме душу його до царства небесного» (Петрушевич, 1865, 76-77; Драгоманов, 1876, 144-145; Записки, 1875, 116-118).

О. Воропай у своїй розвідці називає такі: «дванадцять п'ятниць, які були колись в особливій пошані серед жінок: це — п'ятниця перед Благовіщенням, десята після Великодня, перед Зеленими Святами, Успінням, Головосіком, Здвиженням, Покровою, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрищем та дві Великопісні» (Воропай, 1958b, 165).

Культ П'ятниці досяг значно більшого розвитку, ніж культ Неділі, в усіх майже без винятку християнських народів. За західноєвропейськими звичаями п'ятниця — це нещасливий день, а тому в цей день важливого нічого не робили. Особливо заборонялося прясти — у жінки, яка порушила заборону, згорає прядка, а саму її заносить вітер на гору. Заборонялося також прати білизну, митися, розчісувати волосся, прибирати його, чепуритися і вбиратися (Веселовський, 1876b, 61-63, 64, 90).

За західноєвропейськими віруваннями, за прядльщицями спостерігають особливі істоти: у німців — Берта, у італійців — Бефана, вони допомагають своїм прибічницям в усіх справах, а тим, що забарилися і не залишили справу, накидають пусті веретена для роботи, а також карають ледачих (Веселовський, 1876a, 263, 280, 281). У Тиролі, Перхті, Стампі жінки залишали в ніч Богоявлення для П'ятниці їжу. В Богемії залишали також залишки їжі з четверга на п'ятницю. У різних місцевостях Франції, за віруваннями, приходять феї до прядильниць, там вони їдять, галасують, бавляться з дітьми. В Бретанії і Нормандії залишають пригощання на столі (Милорадович, 1902, 273).

В Україні, на відміну від європейських святих Берти і Бефани, історично склалося так, що функцію допомагати і особ-

ливо карати повністю покладено особисто на саму П'ятницю. Про це ми довідуємося із легенд, які побутували в народі. Наприклад, у легендах, записаних П. Чубинським в Канівському повіті, розповідається, як карає П'ятниця жінку, що не покинула роботу: «у одному селі жінка сіла у п'ятницю ткати полотно. У хаті вона була одна. Коли се приходить у хату жінка-П'ятниця: взяла, зідрала у тієї жінки шкуру і повісила на верстаці; це за те, що вона ткала в п'ятницю». В іншій легенді з Остерського повіту П'ятниця ходить по п'ятницях по хатах і дивиться, хто з жінок пряде. Як побачить, що жінка пряде, то вона робить так, що тій прясі на обох руках покорчить пальці (Чубинський, 1872а, 217). Як видно із легенд, П'ятниця суворо наказувала тих, хто порушував заборони.

Формуванню культу сприяло, як вище зазначалося, широке поширення у слов'ян апокрифічної оповіді про дванадцять п'ятниць, коли потрібен був суворий піст. В Україні П'ятниця також була пов'язана з культом християнки Параскеви, який, на думку дослідників, поєднав у собі риси давнього слов'янського божества — Мокоші, землеробської богині, покровительки врожаю та достатку (Рибakov, 1987, 659).

На думку І. Нечуя-Левицького, у пізні християнські часи український народ переніс атрибути богині Сонця на св. Параскеву. Як припускає дослідник, причиною могло бути те, «що в житті св. Параскеви говорить, як її батько і мати, дуже поважаючи п'ятницю, день Христової смерті, дали своїй дочці ім'я п'ятниці. З того можна здогадуватися, що народ празникував у честь сонця п'ятницю. І тепер на Україні дуже поважають св. Параскеву і самий день п'ятницю, а найбільше дванадцять п'ятниць на рік» (Нечуй-Левицький, 1992, 12).

З прийняттям християнства пам'ять про цю язичницьку богиню не могла, звісно, відразу зникнути, але водночас не могла миритися з нею й нова релігія. Таким чином, Фрея-Мокош поступилася місцем святий великомучениці Параскеві, обезглавленій за часів Діоклетіана, і Пресвятій Богородиці. Водночас повага всього християнського світу до п'ятниці зумовлювалась також споминами земного життя Спасителя, пов'язаними з цим днем.

З часом кожна п'ятниця року так чи інакше почала асоціюватися з образом Параскеви П'ятниці. Ритуальне наповнення всіх цих свят зумовлене міфологічним образом Параскеви П'ятниці, її властивостями і здібностями, що приписуються їй.

П'ятниця поставала в образі двох різних Параскев: св. великомучениці Параскеві, що в перекладі з давньогрецької — П'ятниця за церковною легендою обезглавлена за часів Діоклетіана (кін. III — поч. IV ст.) за прихильність християнству (пам'ять 28.X/10.XI) і преподобної Параскеви, що прославилася своєю святістю та подвигами у XI ст. (пам'ять 14/27.X), званої Тирновська, Сербська, Болгарська, Молдавська (за місцем перебування її мощей, які кілька разів переносилися).

В Україні, за свідченнями Митрополита Іларіона: «Ще за дохристиянського часу в нас святкували П'ятницю, і нічого в цей день не робили ані на полі, ані вдома. В давнину було дуже поширене в нас оповідання про 12 п'ятниць, цебто про п'ятниці перед великими роковими Святами, що мали особливе значення, і почиталися постом, щоб збулося бажане. Виписана Молитва до 12 П'ятниць носилася при собі, як талісман. Стоглавий Московський Собор 1551-го року й Духовний Регламент 1721 року за Петра I (ч. 2 пункти 4 і 5) суворо забороняли святкувати таку п'ятницю. Грамота Костянтинопільського патріярха Єремії II 1589-го року до Львівського Церковного Братства суворо наказує не святкувати п'ятниці однаково з неділею» (Митрополит, 1992, 326-327). В Україні п'ятниця святкувалася серед народу ще в кінці XVI ст., а у недільні дні працювали, що засуджувалося: «... християн празнуют в пяток, во святую же неделю работают, еже и о сем закону глаголющу... проклят всяк делай от часа субботы девятого даже до години, понеделку начинающуся»; «... таже и пятницу святят в всяку седмицу...» (Акти, 1851, 29, 44).

«За Християнства почитання п'ятниці значно збільшилося як дня Христової муки й смерті, і злилося з Св. Параскевою, пам'ять якої святкується 28 жовтня, і вже постала Параскева — П'ятниця» (Митрополит Іларіон, 1992, 326). У церковному і народному календарі українців Параскеві П'ятниці було присвячено два дні 14(27) жовтня, 28 (10) листопада. В народі вони мали такі назви: Параски, Параскимка, Пятинка, Перши Пятенки, Тарновка, Терновка (дві останні стосуються тільки 28 (10) листопада). Головний зміст святкування — утримання від «жіночої» праці, жертвопринесення, читання молитов.

Як і в Європі, в Україні існував також звичай ритуального годування Параскеви П'ятниці. Напередодні свят Параскеви, а також в ніч на Страсну п'ятницю жінки застиляли стіл і ставили на нього канун (розведений мед), а в інші часи на ніч із чет-

верга на п'ятницю залишали на столі хліб-сіль, кашу та ложку для П'ятниці. Проте у п'ятницю ввечері їжу залишали не тільки безпосередньо для П'ятниці, їжу залишали ще й для Долі (Щелоковська, 1899, 306).

Деякий час Параскева П'ятниця вважалася покровительською торгівлі, тому на її честь будувалися храми на торгових площах, а на перехрестях доріг зводилися каплиці — п'ятниці, оскільки вона вважалася покровительською і супутницею подорожніх. Біля цих каплиць дівчата молилися про шлюб. У давнину перехрестя доріг називалися п'ятницями. А. Петрушевич свідчить, що святкувалися дев'ять торгових п'ятниць, протягом дев'яти тижнів після Пасхи. У Звенигородському повіті проводився ярмарок під назвою Берендеева п'ятниця (Петрушевич, 1865, 77).

Існувало також художнє зображення на іконах Св. Венеранди або Венери=Параскеви, зазвичай малювали її або з розп'яттям у руках, або з символом казана (знаряддя її страти), або з драконом, що мав вплив на її життя. З часом зображення змінювалося: в XIV столітті вона зображувалася з хрестом у правій руці, ліва закрита, в XIV-XV століттях у правій руці — хрест, у лівій — посудина античної форми, в XVI столітті в правій хрест, в лівій розгорнутий сувій, на якому напис: Вірю (sic) в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця (Веселовський, 1877d, 245).

У народній уяві українця вона поставала фантастичною істотою. Як фантастична істота, вона ототожнювалася іноді зі смертю, кумою, старою, іноді молодницею, що здирає шкіру із жінки або корчить їй пальці (Чубинський, 1872а, 217). «Багато хто бачив, як св. п'ятынка ходила по селам, исколотая иголками, изверленная веретенами, это вишоваты швейки и пряжи», свідчив В. Милорадович (Милорадович, 1902, 19).

За українськими легендами також не можна було у п'ятницю і ввечері проти п'ятниці виконувати роботи, що передують прядінню: тіпати пряжу, терти, м'яти мичкимикать. У Лубенському повіті записано з цього приводу таку легенду: «В одного чоловіка було три невістки. Одна з них цілий рік нездужала і дала обітницю нічого не робити в п'ятницю так само, як у неділю. Інші дві невістки почали сміятися з неї за те, що вона нічого не робить по п'ятницях. Якось у п'ятницю одна з них пішла воду носити, а друга стала мички микати, третя ж, котра дала обітницю, сіла собі на печі й сидить. Ось перша змикала ціле

повісьмо, причому ні з того ні з сього в неї заболіла голова, і вона заснула; друга п'ять разів принесла води.

Раптом до хати входить дівчина, сама П'ятниця, заглянула на пічку і каже тій, котра нічого не робила:

— Ти нікому нічого не розповіси?

— Ні.

— Дивися ж, що я робитиму, і наказуй усім, щоб по п'ятницях не працювали.

Тоді взяла голову тієї невістки, котра змикала повісьмо коноплі, розколола її, зняла череп, геть-чисто всю кострицю висипала в голову, після чого зшила її шовком, як вона раніш була. Дівчина пішла з хати, а невістка та прокинулась і все хапається за голову: надто вже вона розболілася в неї.

Невістка, котра нічого не робила, всміхнулась при цьому.

— Чому ти смієшся? Це ти мені наврочила за те, що я багато мичок намикала! Сама, либонь Свята Явдоха (Євдокія), сидиш собі на печі, нічого не робиш!

Вона з тієї пори захворіла, а третя невістка все лиш посміюється, однак таємниці не розкриває. Возили хвору і до лікарів, уже ніхто не допомагає, і вона так промучилась цілий рік, що довелося хоч помирати.

Раптом третій невістці, яка не працювала по п'ятницях, являється якось уві сні Свята П'ятниця і каже: “Скажи хворій, щоб вона дала таку обітницю: хай поститься 15 п'ятниць і найме 15 молебнів у 5-ти церквах, тоді вона одужає”. Вона розповіла все хворій, але та не звернула на це ніякої уваги. Тоді П'ятниця явилася до неї самої уві сні і каже: — “А чи знаєш, що у твоїй голові?” — “Не знаю”. — “А хочеш знати?” — “Хочу”. — “Якщо не хочеш діла сполнять, то помреш, залишиш сиротами дітей”. — “Виконаю діло”, пообіцяла тоді хвора. П'ятниця сказала: “Висякайся на землю!” Сякнула вона і з носа почала випадати костриця. “Дивись, що в твоїй голові!”. Хвора впала на коліна; тоді почала поститися і молитися.

Знову явилась П'ятниця, наслала на неї глибокий сон, розпорола голову, вимила, вичистила, зцілила, а кострицю всю склала на купку. Хвора прокинулась, розплющила очі, глянула, а перед нею лежить уся костриця, яку вона намикала з мичок. “Більше не чинитимеш так?”, спитала П'ятниця. Хвора зареклася так робити» (Булашев, 1992, 232-233).

Практикувалося дев'ять обітничних п'ятниць, у які нічо-

го не можна робити: ненажерна (третьй тиждень посту), страстна, спасова, тимчасова, розгульна, молебна, каюча, святкова і дев'ята п'ятниця (Петрушевич, 1865, 76). На жаль, пояснень до цих назв А. Петрушевич не подав.

Про порушення заборон щодо П'ятниці співається в такій українській пісні:

*А в Римі, в Римі, тай в Русалимі
Плакала Пятнойка перед милим Богом:
Не буду, Божийку, людей осьвічати,
Бо мене не хотят люде шанувати!
На мене Пятнойку, люде не вважають,
На мене Пятнойку, діжу розчиняют.
«Осьвічай Пятнойко, які-с осьвічала,
А я буду знати, як заплату дати!
А в Римі...
Плакала...
Не буду...
Бо мене...
На мене...
На мене Пятнойку, хустойки зваряють.
Осьвічай...
А я буду...
А в Римі...
Плакала ...
Не буду...
Бо мене...
На мене...
На мене Пятнойку, терличок співають.
Осьвічай...
А я буду...
За розчиняйко тяжке конанійко,
А за зварьзнійко в смолі кипіти,
А за співайко в огни горіти!
(Зубрицький, 1900, 34-35).*

Заборонялося у п'ятницю прати і золити білизну, трусити сажу, пекти хліб, робити квашу, розчісувати волосся (якщо жінка чешеться у п'ятницю, то волосся, яке падає при цьому, розлітається по 12-ти дворах, і від нього походить хвороба «волос»), мити голову, мазати піч і припічок, співати пісень (Булашев, 1992, 233; Грінченко, 1895, 17, 19; Милорадович, 1902).

Ці заборони на Волині, як і деінде в Україні, пов'язані з поминанням душ покійних: «Золити в понеділок і п'ятницю не можна. Білити в п'ятницю навидло пужару не мона і навидло худоби, шоб не хворіла, і пукойнікам гочи замащеш. Шити в п'ятницю не мона, бо гочи зашиваеш», «В п'ятницю не білили, шось воно на покойніків», «У п'ятницю, в кого батьки пумерли, то не мона мастити, бо батькам гочи пузамашуеш» (Галайчук, 2019b, 1148).

Карала П'ятниця також вагітних, які не дотримувалися застережень щодо роботи у цей день. І коли у жінки починалися пологи, вона благала П'ятницю допомогти їй: « — порятуй мене. — Постій, каже п'ятниця, помажу, позмываю, рощешусь стилькы разъ, скілкы ты чесалася, прыберусь, и тоди до тебе на помичъ прыйду». Не можна було також співати, сміятися, розважатися з гостями. В народі навіть з цього приводу існувала приповідка: «Де ты, дитинко, свою долю у п'ятінку проспивала?» (Чубинський, 1872b, 202, 602).

Велику гріховність накликали на себе й ті, хто зважувався співати «бо в цей день Христос помер». Жінка, що хотіла заспівати колискову пісню дитині, зверталася з таким проханням: «Святий Спас, спаси нас, свята Покрово, покрый нас, свята П'ятінко, помилуй нас». Для такого випадку існували навіть спеціальні пісні:

*Петницько-гівонько,
Прости мою душу,
Бо я своїй дитинонці
Заспівати мушу.
Петницько-гівонько,
Прости мою душу,
Хай я маю гріх великий —
Заспівати мушу.*

*Або:
Петинько-гівонько,
Прости мене нині,
Бо я буду співати дитині
(Скуратівський, 1992, 89).*

Жінки, що годували дітей груддю, відлучали саме у п'ятницю (Милорадович, 1897, 30). Якщо свято Олексі припадало на п'ятницю або середу, в народі вважали, що цього року буде мало риби (Грінченко, 1895, 13).

Жінкам, що не виконують усі вказані роботи у п'ятницю, вона з'являється на очі «білявою хорошою дівкою» — у всьому білому «в биндах» (стрічках) та в квітках. А ті, які не дотримуються заборон, вони не тільки зневажають П'ятницю, але й завдають їй усіляких страждань, через що вона з'являється «голою дівкою», в якій на грудях нагрузилось костриці та клоччя, мов притулено», то старою, одягнуеною в свитку на голе тіло, яке все в неї «попечене, подряпане, поколяне, і по усьому тілу пухирі такі здорові, як хліб» (Булашев, 1992, 233–235).

Це відображено в українській колядці:

Господишенько, одчиняй двері...

Маєш гостоньки вельми світлії:

До тебе йде свята Пятінка,

Дарує тебе так, як матінка,

В комори йде позамиканії.

Одчиняє скрині мальованії,

У одну кладе тонке прядиво,

В другу кладе біле полотно,

У третю кладе дороге сукно.

Свята П'ятниця дари давала,

Бо господиня мудрая була;

Що у п'ятницю кужіль не пряла,

Свіч не сукала, хустя не прала,

Хустя не прала, в золу не клала

(Скуратівський, 1992, 90).

Лютневі п'ятниці. Впродовж усього лютого чоловіки по п'ятницях нічого не робили в полі, а жінки не пряли. Пояснювалося це так: «Якщо чоловік буде що-небудь робити волами, то або віл скоротечно паде, або ж у селянина “усохне” рука або нога. Все інше робити можна» (Чубинський, 1872, 7). Жінки не пряли починків і не шили сорочок у кожен п'ятницю лютого місяця — «щоб коноплі родили» (Воропай, 1958а, 155).

Звичай частування теці. В п'ятницю — частунок теці. Колись в Україні був звичай двічі на рік частувати тещу — «щоб горло не пересихало». Хто женився в осінні м'ясниці, той урочисто віз тещу до себе в гості на другий день Різдвяних Свят — якщо добра, або на третій — якщо зла. Хто ж оженився в різдвяні м'ясниці, той возився з тещею в п'ятницю на Масляну. Разом з тещою запрошувались ще й інші родичі. Частуючи гостей, зять говорив: «Пийте, люди добрі, по повній чарці, хай у моєї теці

горло не пересихає!» (натяк на сварливість) (Воропай, 1958а, 148).

Страсна п'ятниця. І все ж найбільшого шанування в українців віддавалося Страсній п'ятниці.

До схід сонця у страсну п'ятницю йшли до річки по воду тому, що вона вгамовувала головний біль, а якщо її змішати з простою водою, то й пожежу загасить. Йшли так, щоб чужий ніхто не бачив, бо тоді вода втрачала чудодійну силу. В цей день не можна було дивитися в дзеркало, його відвертали до стіни (Струмінський, 1988, 119).

У п'ятницю до Плащаниці господар продовжував наводити в господарстві лад, біля худоби, в пасіці, в садку. Господиня пекла білі паски, подібно, як і в четвер баби. Поралася біля м'яса: готувала ковбаси, шинку, порала порося; пекла коржі й товкла їх на муку на начинку поросяті та поріб'я. В таких клопотах минав день у господині. В цей день нічого не їли до виносу плащаниці з вітваря на середину церкви, а це зазвичай відбувалося коло другої години по полудні. Під вечір усі йшли на Плащаницю (Килимник, 1962а, 64).

Як і в багатьох інших місцевостях України, існував звичай у Страсну п'ятницю обносити плащаницю тричі навколо церкви. Біля церковної огради, в кілька рядів стояли люди, по-святковому одягнені, і панував спокійний урочистий настрій. У Великодню П'ятницю і Суботу церква ніколи не була порожня. При Божому гробі стояла постійно варта аж до півночі, і її змінювали кожні 10–15 хвилин, залежало, як довго хто міг вистояти (Кімпінська-Тацон, 1967, 44).

На Галичині в Страсну п'ятницю дзвони замовкали. У дзвіниці до бантини чіпляли грубу дерев'яну дошку, і замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками «виклепує» по цій дошці, сповіщаючи людей про службу Богу. В момент виносу плащаниці діти також вистукують спеціальними ручними калатальцями.

В. Андрієвський так згадував цей день: «У Чисту П'ятницю перед полуднем відбувається винос плащаниці. Плащаницю обносять тричі довкола церкви, при чім несуть її над головами вірних. (У Львові мені доводилось бачити, як плащаницю греко-католики несуть в опущених вниз руках). Потім плащаницю покладається посеред церкви, прикрашується в міру достатків гріб Господень, але ніде в Східній Україні мені не доводилося

чути чи бачити, щоб коло нього виставляли почесну сторожу, особливо ж в уніформах і шапках, як це є за звичай на Заході. Самі обходження довкола церкви відбуваються в напрямі направо (коли обличчям стати до престолу). В Західній Україні і на Закарпатті я спостерігав, що йдуть в напрямі протилежному — наліво. Сама великодня відправа незвичайно урочиста. На східних українських землях її відправляють виключно вночі, щоб “Христос воскрес” заспівати точно опівночі. Цей звичай такий традиційний, що навіть подекуди римо-католики перебрали його від нас (в полтавському римо-католицькому костелі парох правив опівночі)» (Андрієвський, 1941, 33).

Повернувшись з церкви, родина звичайно сідала за стіл обідати. Обід у Страсну п'ятницю — пісний, навіть риби їсти в цей день не можна. Здебільшого обходяться городиною: капустою, картоплею, огірками.

Шити, прясти в Страсну п'ятницю не можна. Великий гріх рубати дрова або що-небудь тесати сокирою. Колись господині в селах робили в цей день дві роботи: пекли паски та садили капусту — вважалося, що це робити можна, не гріх. «В п'ятницю печуть паски. Як тільки господині посадять паски в піч і загнітять їх свяченою вербою, вони йдуть на город і садять розсадку — “щоб капуста була здорова, як паска”. Паски в печі вони накривають хусточками, які потім зберігаються і, як треба, вживаються на підкурювання від бешихи. Якщо верх паски западе або вона виявиться порожня всередині, то це віщує нещастя — хтось, кажуть, помре в цьому році» (Воропай, 1958а, 260).

Поки паска не посвячена, їсти її не можна — гріх. Навіть господині, коли вона витягне з печі паски, не вільно розламати ні однієї з них, щоб покуштувати, — це було б грубе порушення традиції.

У Західній Україні щодо печення паски існує такий звичай: «В п'ятницю над вечором розчиняють тісто на паску. В суботу рано саджає газдиня до печі з того тіста паляницю. Коли вже спечеся, виймає, всі в хижі кусають по кусникові; як прийде хто чужий до хижі, дають коштувати, а навіть до сусідів несуть. Відтак саджає газда на широкій лопаті, нарочком під паску зладжений, паску до печі, а також пасчину посестру, робить лопатою хрест на повалі, а далі злегка ударює нею кожного челядника по голові і йде до стайні й ударяє кожну худобину» (Зубрицький, 1900, 44).

У Галичині та в Закарпатті паски печуть переважно у вигляді круглого хліба зі спеціальним орнаментом зверху: жайворонок у традиційному вигляді, з складеними «вісьміркою» крилами, мотив геометричного колоса, «баранячі ріжки» та квіти (Маковський, 1925, 24).

За народним віруванням у Страсну п'ятницю не можна співати — гріх. На Херсонщині кажуть, що хто співає в Страсну п'ятницю, той на Великдень буде плакати (Воропай, 1958а, 261).

Звичай святити воду в криницях у п'ятницю. В різних регіонах України святкували п'ятницю на другий тиждень по Зелених святах, в інших місцях за десять тижнів від Великодня чи напередодні Михайла. Патріарх Єремія в 1580 роках засуджував цей звичай, посилаючись на те, що народ святкує її пишніше, ніж святу неділю, що підтверджує дохристиянське походження обряду. Наприклад, на Полтавщині десята п'ятниця вважалася великим жіночим святом. У цей день святити воду в криницях, до яких з'їжджалися сліпі, криві та немічні, щоб зцілити свої недуги. На Черкащині дівчата та жінки пекли коржі, робили складку, де частувалися й співали пісень, а потім садили кущ кропиви й перескакували через нього. Митися й одягати жінкам чисті сорочки заборонялося “бо це судний день”. Говорили, що п'ятничні гріхи Бог пам'ятає і не прощає протягом десяти літ. Особливо остерігалися на десяту п'ятницю микати мички, примазувати хату, прясти й обробляти коноплі. В одній легенді розповідалося про те, «що жінка в таку п'ятницю пішла викидати з води коноплі, аж до неї підійшов якийсь чоловік та й каже: Молодице, що тобі краще: бути калікою чи двоє дітей годувати? Вона відповіла: Ліпше двоє дітей годуватиму... Невдовзі вилізли два вужі з очерету й почіплялися до грудей і почали ссати. Мораль проста: працювати в п'ятницю, наряджатися — на велике лихо (Скуратівський, 1992, 91). У цей день у зв'язку із заборонаю на роботу селяни йшли в поля оглядати свої посіви, де готували колективні обіди з випивкою. Звідси й поговорка: «Десяту п'ятницю празнував, в суботу голова боліла, в неділю — воскресний день, у понеділок — дощ, а сіно вже скошене цілий тиждень лежить на степу» (Скуратівський, 1992, 91).

«Десятуха». На Волині була відома десятуха — десята п'ятниця після Великодня. З цього часу починався сезон збору лісових ягід. Першу ягоду вживали від болю «живота», спи-

ни. При цьому промовляли-замовляли: «Нова-новинка, щоб не болів ни живіт, ни спинка». Коли покажеться вуж або змія, потрібно «показати зад або хоч голе коліно». Щоб не бачити вужа, треба святити хрін. Коли збирали ягоди, жінки співали пісень: «Ой беру я ягідке», «Ой дівчина по гриб ходила», «В зеленому гаю заблудела» «та й всякі, які є пісні». Збирали трави, ягоди «от живота» (Етнографічний образ сучасної України, 2016, 16, 22).

Вечір п'ятниці перед «Дедами». На Березнівщині Західного Полісся у вечір п'ятниці перед «Дедами» (прим. Залежно від місцевості, їх відзначали перед Пилипівкою (перед Дмитром, 8 листопада; перед Михайлом, 21 листопада), а також перед Великим постом і Трійцею) перед «Батьківською», «Дедівською» суботою готували здебільшого все пісне. Обов'язково варили борщ (з грибами), пісню пшоняну кашу (солодку кашу з маком), іноді — «кисель», коливо або кутю. Також на «Деди» обов'язково було спекти хліба чи паляниць, книшів, пирогів («щоб було печоне»). Спечене не різали, а лише ламали. Крім того, готували гриби, локшину, «голуби» та ін. Якщо Діди були скромні, страви готували з м'ясом, молоком. На стіл ставили запалену свічку.

Вечеряти починали з борщу, наступною споживали кашу, насамкінець — кисіль. В іншому варіанті завершували трапезу пшоняною кашею. На ніч «для дідів» («для покойних») залишали на столі вечерю і ложки (черпачком догори, як і защодень; черпачком догори чи, рідше, донизу, сперши кругом миски з борщем чи кашею), щоб і вони мали як повечеряти. Уранці залишене віддавали худобі: «Ми поели — вже кидаєм, щоб не прибирать із стола. Хай буде. І ложки положили на хліб чи шо там...», «бо сьо прийдут деди на вечеру», «На ноч не прибирали його. Оцьо вже та' як Деди, сьо так вже читаєца перед постом Деди, ставляли варили кашу, борщ, кулеш, бо сьо прийдут деди на вечеру. Хліб пекли. Зара його вже тепер не печуть так, а колись то так пекли. Сьо на вечор розчиняли — треба пекти, ше й такі пирожки заворочали в печ, і сьо на вечеру — то вже не треба ножом резать хліб, а ломали. А чого то — я не знаю за се, чого, — но не мона, кауть, покойніку... ну, вже за покойніком резать ножем. І сьо вже сю вечеру вставляють на столе, і так вона вже й ночує. Ну, такє'колись було. Я й тепера ше тако своїм ставляю, бо в мене' тоже чоловік умер,

две дочки'вмерло, то я тоже се — як Деди тако перед постом, сьо ж тие посние дне, то ж тоже вже тако варим вечерать і ставляем ести, бо ж таке колись було. Повечераемо ми, а їм, як ми сядаем вечерать, то їм у мисочки' надкидаемо, отдельно. І так вже воно й стоїть. Ложки' ложимо тудя, і так вже воно ночує, вже вранци прибираете да й вже миємо. Да поросятяма виливаемо, помиї тїї», «Ну то сьо є такіє в нас — Деди. Щитаєца — поміналница — цьо Деди. Ди й сьо як вечерайом... колись так було, а зараз ниhto так не робить... Колись, то вже як сїдайом вечерать: отдельна тарелочка, і кожної страви одкидаеш — сьо деда'м. У ту тарелочку. А заре — то воно се одийшло. Мало хто тих Дедов справляє. Так воно ночує вже, та страва, на столі. Вже вранці його скидаеш. [На другий день] Баби вже, щиталося. Деди, Баби. Та' як би сьо Деди — перед Пилиповкою, перед Постом і перед Петровкою. Три», «Деди — перед Великим [постом]. І перед Колядьми, і перед Великодньом. Вперед — то так удома робили. Як Деди... п'ятниця, то це щитаєца Деди, — то вже попрібираем у хатах, попрібираем, а вже вечера, кладемо ложкі, все... Топера такого не роб'ять. Колись... І піроги печемо на Деди. Да вже кажуть, шо прийдуть мертвіє вечерать. Вони не пріходили... Кутю варили. На Деди варили. На всякіє ми варили. Борщ, що в кого... Ну. Варили кутю, то така кутя: і мед, ізюм, горехи, — така посна вже кутя. Чи з ячменю, чи з пшениці... Зостав'яли — такіє мисочки, да накїдаем у місочку... ше саміє не ємо — вперед дедам покласти. Скіко страви є, яка страва, каждой страви дедам клали. А ложки'— помием вже, де й покладем, щоб були дедам чистенькіє ложечки. Тие, шо саміє ели, да помили, да й поклали коло міски. Донизу [черпачком]. На другий день уже. Колись у мойой матері, то тоже таково положили ложки. пуд стол — набрали, шо еси, того борщу; другий раз, — три рази. [...] Каждый так робив. Тепер то вже ниhto ничо' не робить, а раньчей так було. То значить, шо вже Деди, а вже як поели, то ложки' поставіли на миску отаково. Доверху черпачком» (Галайчук, 2019а, 997-998).

Практикувався звичай кидати страви на стіл для душ померлих. При цьому — хто їстиме їжу, призначену для померлих, нібито добре збиратиме гриби: «Ну — коливо робімо. Я то, наприклад, сахар насиплю, води... бо меду того є чи нема коли... Коливо робімо, ставляемо тарелочку і скїдаемо (колись то на стол скїдали) — і борщ, і кашу, — шо'ти наварив — все в ту тарелочку скидаемо, і сьо вже для їх, а потим, як уже ми повече-

рали, вже знов помолилися, ди й ше я светю'свечку, ше й ставляю кружку води. Колись-колись, як ше в нас удома, ше як я ше жила, давно... то в нас була молитовна (батьки мое, сем'я була, шо з того...), премо скідали із міски — і на стол, на стол кідали. (Те треба ести: хто його есть — буде гриби'збирать) То кашу, як уже кашу едят, то вже наперед хватають, щоб то... Ну ше ж мі кашу варимо. Напоследок кашу даемо. [...] Пшоняна каша. То вже конец. То як вже роблять ото дев'ять день, сорок день, — і вже дали ести, а потом уже дають кашу — вже всьо. Вілазять з-за стола. (То це робили на дев'ять день, на сорок день...) ...і на рок. Ну, і на Деди. (Да. Хто поесть, той гриби буде збирать. Колись таке було. Я даже в детстві — кажуть: скоренько вставайте да доедайте ту ежу: будете в лесі гриби збирать. А ми шо — е та ежа — доедаем».

На поминальниці заборонено було мастити хату: «На поминальницю, як хлєб несуть у церкву, то не мона мазать у хаті, бо очі замазуеш мерцам» (Галайчук, 2019а, 998). Зазвичай будь-які середа і п'ятниця вважалися пісними. Про це, зокрема, свідчить і така розповідь: «Я раз, була середа, а я в коливо печива наламанала. А був тут наш родич один, він так подивився, міне ничого ни сказав, а там одному... І чи не мусили?... Пошов, взяв хлєба, і наломав хлєба, те коливо забрали, а поставили з хлєбом. Значить — була середа — не мона того... В середу були та' як би скоромние... печиво скоромне було, а треба — середа — треба посне. А я тоде така затуркана була, то я... взяли... та' як усе... А вон сказав — не. Середа і п'ятниця [пісні]» (Галайчук, 2019а, 979).

Заборонялося у п'ятницю пекти хлїб мотивували це тим, що у цей день «розп'яли враги Ісуса Христа». У п'ятницю також не золили: «Кожен день, коли пралося, тоде й золили. Ну, вже в п'ятницю, то большинство не золили» (Галайчук, 2019а, 979).

Серед днів тижня п'ятниця посідає одне із перших місць, поряд з неділею, за заборонами і приписами. П'ятниця в народі вшановується на згадку про «пристрасті Господні» і співвідноситься у народних віруваннях з неділею («жіночі» дні) та середию («пісні» дні). День суворого посту та помірності насамперед від жіночих робіт — прядіння, ткання, шиття, прання, миття тощо. Кожна п'ятниця року вважалася небезпечним днем, особливо остерігалися її перед великими святами.

Але особливо густо обростають різними легендами через

церковні приписи, остороги про пости, заборони на роботу в передсвяткові дні. П'ятниця особливо стає живим міфологічним знаком в образі старої або молоді жінки.. Багато оповідань надзвичайної реальності існувало про остороги, що робить П'ятниця. Приходячи до жінок, вона перевіряла, щоб вони не працювали в цей день, особливо не пряли. Коли ж ті все ж таки працюють, вона карає їх, проте вона могла і зняти кару й допомогти жінкам.

З приводу п'ятниці в народі існували різні приповідки:

Ти свою долю у неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала.

Спивання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться.

Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати.

Хороші гості, та в п'ятницю и трапились (Номис, 1864, 12, 170, 232).

Довша п'ятниця, як неділя (П'ятниця є пісний день, а неділя скоромний. У пісний день не мож досита наїстися, так як у скоромний).

Скривився, як середа на п'ятницю (Коли хто сердиться чи кривдує собі без причини. Народне вірування, що середа нарікає на п'ятницю, бо хоч оба дні пісні, то нарід уважає п'ятницю більшим постом, як у середу. Мабуть, тому у п'ятницю розп'ято Спасителя світа) (Павлюк, 1946, 272).

Довша п'ятниця, як неділя.

Не гляди, що п'ятниця, тогди бери, як трапиться.

П'ятниця кому що трапиться.

Хто в п'ятницю скаче, той у неділю плаче.

Хто в п'ятницю засміється, той у неділю буде плакати (Скуратівський, 1992, 92).

СУБОТА

Субота — сьомий день тижня і в народній традиції отримала суперечливого трактування. Як вище зазначалося, назва цього дня була загальною для всіх слов'янських народів і походить від єврейської із запозиченням (через посередництво грецької і латинської) тижневих хрономів. Вшанування суботи, яке встановив Мойсей, з плином часу змінювалося. Так, за його настановами людина повинна залишатися протягом суботи на місці і, навіть, визначався простір у дві тисячі локтів. Якщо людина залишалася в межах цього простору, вона не порушувала заповіді Мойсея. Не можна було ходити по траві, тому що ця дія прирівнювалася до молотьби, а значить, до роботи, не можна було ходити в чоботях, підкованих цвяхами, тому що ця дія дорівнювалася носінню ваги (Веселовський, 1876b, 52).

У перші століття існування Християнства в апостольських постановах від Петра і Павла говорилося, що люди повинні працювати п'ять днів на тижні. Суботу в пам'ять сьомого дня створіння світу і неділю в пам'ять воскресіння Христова — святкувати. Проте вже Лаодикійський собор 363 року свідчить про існування культу суботи і забороняє утримуватися християнам від роботи, жидовствувати. Вони повинні святкувати неділю (Воскресі(е)ння), але не так, як це роблять євреї із своєю суботою, інакше будуть вони прокляті. Звичай недільного посту, проти якого виступали собори Гангри (324 р.) і Браги (563 р.), вказує на змішання недільного культу і суботнього — єврейського, що викликало засудження бл. Августина і Тертуліана. Можна вибачити суботній пост, говорив бл. Августин, —

поститися в Господній день — великий гріх. (Веселовський, 1876b, 53).

Загалом в Україні ставлення до суботи було позитивне і вважалося сприятливим для усіх польових, городніх та заготівельних робіт. Проте, за повідомленнями Грінченка, так званої жіночої роботи — шиття було заборонено: «У суботу не годяться починати шыты, бо той умре, кому шыешь» (Грінченко, 1897, 25). Також в народі побутувало повіря, що «Як в суботу, не дай Боже, хто заслабне, не хоче подуживати, а и вмирати» (Зубрицький, 1900, 33).

Здебільшого усі суботи року в народній традиції українців пов'язані з культом предків і призначалася для поминання померлих. Утім практикувалися в побуті й особливі поминальні суботи, це в суботу на масляницю, в останню суботу перед Трійцею (Зелені свята), а також в кінці жовтня, яка називалася Дмитрівська субота (Щелоковська, 1899, 319). С. Килимник розширив цей список: «Для умилювання “родителів”, на пошану їх, протягом року, під час найбільших свят сонячного циклу, улаштувалися трапези; під час цих великих свят на пошану божественних сил природи чільне місце займав і культ покійників-предків. Християнська церква прийняла цей благородний звичай і встановила так звані “задушні дні” — вшанування-поминання покійників: 1. в суботу перед м'ясопусною неділею; 2. друга, третя і четверта суботи Великого посту; 3. субота перед Зеленими Святами; 4. субота перед святом Св. Дмитрія (Килимник, 1962а, 242).

Зазвичай у поминальні суботи в церквах замовлялися служби панахиди. Ранком пекли хліб і, вийнявши його з печі, розламували на шматки, розкладали по вікнах: «парою, що піднімається від гарячого хліба, вживають душі померлих». Перед обідом запалювався ладан, потім кадильницю з залишком ставлять на піч, бо там «сидять покійниці-жінки». Коли сідали за стіл, то насамперед їли канун. Попередньо його наливали на стіл хрест-на-хрест. Таким звичаєм пригощали померлих родичів. Залишок кануну ставили на покуття і клали ложки, «померлі, мовляв, приходять». Канун залишався на покутті кілька годин, а потім зазвичай діти його з'їдали. Обід у поминальні суботи складається найчастіше з борщу та локшини (Щелоковська, 1899, 319–320).

Практикувалися в Україні й особливі суботи.

Тодорова, Федорова субота. Перша субота Великого посту мала назву Тодорової суботи. Перша субота Посту, Федорова, на Славутчині поряд з Троєцькою і Михайловою суботами, входить до числа найбільших поминальниць у році (Пуківський, 2015, 59–60).

Першого тижня і кожної суботи Великого посту «Не мона білити в хаті, бо покойнікам замазуеш очі, шось вони будуть обіжатися». Також «Золити не мона було в перший тиждень Посту», «В Пист не мона мастити, шити» (Галайчук, 2019b, 1147).

Зазвичай у цей день жінки збиралися до церкви. Вони приносили із собою хліб, коливо, мед і замовляли велику панахиду по рідних-небіжчиках. На Херсонщині цей звичай називався «давати мисочку» (Чубинський, 1872b, 12; Воропай, 1958a, 247).

Після причастя йшли додому снідати і знову поспішали повернутися до церкви на молитву. Вдруге виходячи із церкви після молитви, «знаменувалися» — цілували хрест або ікону, вірячи, що «хто без благословення і знаменування піде з церкви, молитва того не прийметься і на небі не запишеться — все одно, як і не був у церкві». Люди, що говіли в цей день і дотримувалися всіх правил, називалися «спасенниками». Таким спасенникам дозволялося випити вдома три склянки горілки, але спати не можна, бо «ангели причастя вкрадуть». І втретє йшли до церкви на вечірню. Кожен, хто говів, повинен піти на вечірню, і це називається: «віднести причастя». Якщо хтось на вечірню не піде (після трьох склянок горілки декому піти не вдається), то про того кажуть: «Він причастя вкрав!» (Воропай, 1958a, 247).

На третьому тижні Великого посту — Середохресному святкувалася **ненажерна субота**. У цей день зять ходив до тестя з тещою з пригощаннями кисіля з маслом (Петрушевич, 1865, 35).

П'ятий тиждень Великого посту називався «**Похвальний**». У суботу цього тижня — практикувалося свято Похвали Пресвятої Богородиці. В цей день працювати не можна — гріх. Не гріх тільки сіяти розсаду. На «Похвалу» сорока яйцем похвалиться (Воропай, 1958a, 247).

Шоста субота Великого посту — Вербна, Квітна, Лазарева. На початку XIX ст. в Україні цей день, а вірніше вечір, вважався дитячим святом. Під час церковного обходу на вечірні діти носили вербу. В уяві дітей вважалося, що кому трапиться найбільша гілка верби, той буде щасливий. Ходили діти

від церкви до церкви, несучи із собою свячене гілля верби. Про цей звичай згадується у О. Воропая: «Вихованці духовних шкіл — “бурсаки”, брали в цих походах з вербою жваву участь: “В Київській губернії ще до цього часу (1837 рік) напередодні свята Входу в Єрусалим, у вечірній час — як у містах, так і в селах — відбувається урочистий похід з гіллям свяченої верби з однієї церкви до другої”» (Воропай, 1958а, 248). Відбувалося своєрідне народне «колядування» по церквах.

У південних слов'ян, сербів і болгарів, у цей день діти, переважно дівчата до дванадцяти років («лазаріці»), ходили гуртом від хати до хати і співали «лазарівські пісні» — щось на зразок наших колядок.

У деяких місцевостях Львівщини ввечері парубки приносили два снопи лозини з пуп'янками (верба) до церкви, щоб була готова на неділю (Кімпінська-Тацюн, 1967, 38).

Великодня, Біла субота. У цей день сіяли буряки і всяку городину. Пекли паски. Практикувався звичай кидати шкаралупу від яєць у воду. Українці вважали, що таким чином вони сповіщають далекий край «Рахманов на востоці», що прийшов час святкувати паску. У Велику суботу пускають шкаралупі з яєць на воду, аби Рахмани спорзнили ся (Зубрицький, 1900, 44; Петрушевич 1865, 39). У Великодню суботу надвечір палили Одяianie, а в ніч на Великдень дотримувалися звичаю не спати, щоб не втратити зору, «бо колись казали, що хто спав, то встав да й темний остався» (Пуківський, 2015, 138).

У суботу не білили: «А белить — сьо як удовица, то не мона белить у суботу, мазать. А такім мона мазать. А в понеделок — то свет сновавса, то так само не мажуть. Ни хати, ничого не мажуть» (Галайчук, 2019а, 979).

На Гуцульщині, як записав В. Шухевич: «В велику суботу — білу, кінчать кутати коло хати, а під вечір наставляє газдиня до готовлення скором, накрише бураків, наставить варити борщ, докинувши до него солонини та буджениці; опісля варить яйця» (Шухевич, 1999, 237).

Звичай «галунити» яйця. У Великодню суботу роблять крашанки або, як казали «галунять яйця». За народнім віруванням, крашанки готуються в суботу тому, що яйця, пофарбовані в п'ятницю, швидко псуються, а зроблені в суботу зберігаються протягом усіх свят. Зазвичай фарбували у червоний, жовтий, синій, зелений і золотистий кольори. Для червоного купували

червону фарбу і фуксин; для жовтого вживали суху торішню траву «або яблуневу кору; для синього — варили проліски, а для золотистого купували спеціальні порошки. Практикувалося використання також сушених ягід бузини чорної, лушпиння цибулі, кори з чорноклена. Красили тринадцять яєць (дванадцять апостолів і Спаситель). Найбільше готували червоних крашанок. Не годилося робити чорних, бо вони нагадують про кров «лукавого». Перше фарбоване яйце зберігалось для лікування хворого на пропасницю.

У червоний колір фарбували яйця, бо це нагадування про кров Спасителя. Для цього використовували суху траву «серпій». Спочатку варили її, а потім кидали у навар яйця: він фарбує їх у жовтий колір. Лушпиння зі святих яєць зберігали на підкурювання людей і худоби проти пропасниці. Народ вірив, що в свяченому яйці є сорок милостинь і що в ньому перебуває «Дух святий».

Цікаві народні пояснення щодо фарбування яєць залишилися у переказах: «Найбільше роблять червоних крашанок... Раніше випускали з яйця всю рідину, порожне фарбували і вішали коло ікон; тепер цей звичай майже вивівся, бо хтось сказав, що тоді, коли гримить грім, “той, що під греблею сидить”, ховається в порожніх крашанках...». «В той день починають сливити сливки (сливчити) — писати писанки чи малювати... Ті наливають в горнець найкраще квасного борщу, бо добре, красне слив'яться сливки, всилують бразилію і варять. В той відвар вкладають яйця і по часі виймають готові сливки. У Велику п'ятницю не слив'ять, бо свято, аж в суботу і інші дні до провідної неділі... У великодну суботу пускають скарлуці з яєць на воду, аби рахмани спорзнилися» (Воропай, 1958а, 161–163).

Легенди про походження звичаю готувати на Великдень писанки та крашанки. Світоглядні засади існування писанок та крашанок у традиційній культурі українців ґрунтуються на усвідомленні винятково високого місця яйця в ієрархії вірувань, що зумовило формування феномена писанок і крашанок з притаманними йому функціональними, семантичними та етично-естетичними ціннісними параметрами. Наведемо деякі з легенд: «Легенди, записані на Поділлі, кажуть, що коли Ісус Христос воскрес, то він сказав воякам, які охороняли Його гріб: “Ідіть і скажіть усім людям, що Христос воскрес, а щоб вам пові-

рили, то ось вам знак". При цьому Спаситель узяв з свого гробу крашанку і дав воякам. Відтоді і пішов звичай робити крашанки на Великдень».

«Ніс убогий чоловік яйця в кошику на базар продавати, а в цей час жиди вели Ісуса Христа розпинати. Хрест був тяжкий, і Спаситель падав під його тягаром. Чоловікові стало жаль Спасителя; він лишив свій кошик на дорозі, а сам пішов помагати Ісусові нести хрест — і ніс аж до місця розп'яття. Коли ж чоловік повернувся до свого кошика, то побачив, що яйця обернулися на писанки та крашанки.

Після того, як Спаситель вознісся на небо, Марія Магдалина прийшла до Риму, щоб там проповідувати Євангелію. В Римі вона стала перед імператором Тіберієм і піднесла йому червоне яйце, сказавши «Христос Воскрес!». Так вона почала свою проповідь».

На Київщині була поширена така легенда: «Коли Ісус Христос ходив з св. Петром по землі, то вони проходили через одне село, а там жиди були; побачили вони Христа та й почали камінням та грудками шпурляти в Нього. І як торкнеться камінь Ісусової одежі, зробиться з нього писанка, а як торкнеться грудка, то перетвориться на крашанку. Святий Петро позбирав усе те до кишені, а пізніше людям роздав. З того й пішов звичай готувати писанки та крашанки на Великдень.

На Уманщині вважалося, що жиди та всякі недовірки спокшували Христа, як Він ішов на страждання. Набрали в пелену камінців і спитали Спасителя: «Що в пелені?» — Христос каже: «Крашене та писане!» Вони відкрили пелену, щоб посміятися, а там справді — крашанки та писанки.

На Полтавщині є легенда, що писанки писала Мати Божа ще тоді, як Ісус маленький був: «дитина дуже тішилась тими цяцьками».

На Гуцульщині оповідають, що писанки писала Мати Божа і дарувала їх Пілатові, щоб той змилювався над її Сином. Коли Мати Божа писала писанки, то плакала і сльозами обливала свою роботу, а тому й вони, гуцули, коли пишуть писанки, то вимальовують цятки, подібні до сліз.

На Гуцульщині побутувала така легенда. Далеко в горах, до високої стрімкої скелі залізними ланцюгами прикутий страшний нехрист. І той нехрист має дванадцять своїх посланців, що ходять по селах та містах і придивляються, як живуть

люди. Все, що вони побачать або почують, розповідають нехристові. Коли посланці кажуть, що люди живуть бідно і сваряться поміж собою, нехрист радіє і сміється так, що аж гори трясуться, а ланцюги його слабнуть. Якщо ж посланці кажуть, що між людьми згода й добро, нехрист сердиться, насуплює брови, а ланцюги міцніше стискають його погане тіло. Та найстрашніша для нехриста вістка, що люди ще пишуть писанки, що вони не забули цього звичаю: він тоді реве, як звір, рветься з усієї сили і б'ється головою об скелю так, що аж вогонь креше. З того постають грім і блискавка, а ланцюги його робляться тоді такі міцні, що годі їх розірвати (Воропай, 1958а, 266).

Серед народу побутувало багато вірувань, які пов'язані з приготуванням великодніх писанок та крашанок: На Поділлі вірили, що найкращий час починати роботу з писанками — це другий день після Хрестопоклінної неділі, а на Сорок Святих треба виписати сорок клинців. У Вербну неділю та на Благовіщення з писанками нічого не можна робити, — попсуються. Щоб писанки довго зберігались, їх треба варити в Чистий четвер.

Побутували в народі вірування й прикмети щодо шкаралупи великодніх писанок. Так, наприклад, шкаралупу з крашанок ламали на найдрібніші шматочки, щоб відьма не могла нею набрати роси, бо тією росою вона може попсувати корів. Якщо відьма вколе кого-небудь шкаралупою з писанки, той захворіє і «висхне». Хустку, якою обтирали писанки, ховали — «щоб підкурювати нею бешиху». Товчене на порошок лушпиння крашанки підсипали до корму курям — «щоб краще неслися». Шкаралупу з писанок чи крашанок в одних місцевостях викидали на стріху хати, а в інших кидали у воду (річку). Не можна наступати і топтати рештки пофарбованого яйця або писанки — вважалося великим гріхом, того Бог покарає хворобою.

Крашанку, а ще більше писанку, одержану на Великдень після першого христосування, ретельно зберігали — «бо вона відвертає напасті злого чоловіка». Свячені крашанки зберігали не один рік, вірячи в те, що така писанка може «припинити пожежу», її перекидали через вогонь.

Майже по всій Україні побутувало вірування, що шкаралупою свяченої крашанки можна підкурювати хвору людину чи тварину від пропасниці, від курячої сліпоти. Вірили також у те, що свячене яйце може заспокоїти зубний біль. Хворі на

пропасницю зашивали свячене яйце в хустку і носили при собі доти, доки вилікується. Дівчата умивались першою крапанкою — «щоб гарними бути». В ніч проти Великодня кладуть у миску з водою крапанку і мідний шаг — хто найраніше встане, тому шаг і крапанка (Воропай, 1958a, 268-269).

Усі ці вірування свідчать про те, що в народі крапанки і писанки набували особливого значення. Для них це були речі, які мали магічну і лікувальну силу. Та це й не дивно, вірування в яйце в усіх європейських народів має свою дуже стару і цікаву історію.

Особливою була субота перед Зеленими святами (**Клечальна субота, День Святого Духа**). У цей день, як водиться в Україні, ретельно вимивали, вичищали, прибирали хату й усе обійстя. Гілля й молоді деревця, зрубані в цей день для оздобу двору й хати, називаються клеченням, а весь тиждень перед святою Трійцею, — клечальним, зеленим або русальним.

У суботу ранком, до схід сонця, дівчата й молодичі йшли на левади або у поле рвати запашне зілля: чебрець, полин, любисток, канупер і татарське зілля. Для умаювання господарства: перед дверима будівель, на воротах, а також і в загороді, де ночує худоба, ставили гілля зеленої осики. У хаті уквітчували ікони — бужком і васильками. Запалювали лампадку або свічку перед образами. Долівку посипали татарським зіллям, чебрецем, канупером, полином. Прикрашали стріхи хат кленом і листям лопухів. Вважалося, що туди ховаються душі померлої рідні. Не квітчати хату вважалося гріхом. Прикрашали і худобу вінками, які вішали на роги у полудень (Зубрицький, 1900, 46).

Побутовав характерний для українця звичай ворожіння на майбутнє. В клечальну суботу заносили на ніч у хату зрубану осичку, а ранком ретельно розглядали: якщо листя залишилося зеленим, хоч би й зів'яло за ніч, — всі в родині доживуть до наступної клечальної суботи; якщо ж листя почорніє, то хтось помре в родині.

Подібні звичаї відомі багатьом європейським народам. Так, у Данії, Швеції й Норвегії «йшли в ліс і кожний ламав собі квітуче гілля. Навантажена зеленню молодь зі співами й веселими вигуками, під звуки сопілок і бубнів, відбувала свій урочистий похід. Здалека чути було наближення такого походу, й здавалося, що весь ліс рухається до міста. Подібні звичаї були і в Німеччині» (Воропай, 1958b, 98).

Як вище зазначалося, цей день був поминальним. Його особливістю було те, що це єдиний з усіх поминальних суботніх днів, у який дозволялося поминати самогубців, потопельників тощо. «В суботу перед Зеленими святами, то вже всяких покойників поминали: і хто втопився, і хто повісився, як то кажуть, пішов з життя. Коливо, ну, хліб, книші, свічки ставлять...». Ритуальні страви несли до церкви, а отже, носили й на могили (Галайчук, 2019b, 1152). Готувалася їжа із семи страв (Митрополит, 1992, 290).

Практикувався в Україні перед Зеленою неділею, а подекуди перед Іваном Купайлом, звичай палити субітки. Відбувалися вони у двох різновидах. Їх проводили в різних місцях. Перші проходили в тих місцях, де були поховані ті, що померли не своєю смертю. Увесь рік на це місце приносили гілля і тільки вечором перед Зеленою неділею у суботу — «діти (пастухи) біжать і запалюють їх. Ся субітка горить на те, щоб тим грішним душам, що сидять у п'їтмі, тої ночі було світло. Хто перший запалить таку субітку, тому пан Біг гріхи відпустить» (Гнатюк, 2000, 79).

Другий варіант відбувався перед Купайлом, такі субітки палили на пасовищах. Особливістю цієї субітки було те, що «на підпал, а часом і на цілу субітку уживають дров, накрадених у селі. В тій цілі крадуть від хат ліски, ворота, а часом, хатню посуду, не говорячи про плоти і вориння. Коли огонь вигорає, пастухи скачуть через нього, щоби весь рік були здорові, і переганяють також худобу, щоби її чари не бралися» (Гнатюк, 2000, 79-80).

Наступна субота, про яку потрібно згадати, це осіння субота на Дмитра. У цей день в Україні поминали померлих, і називалася вона «Дідова субота». У народі вважається великим гріхом не прийти на могили своїх рідних, не вшанувати їхню пам'ять цього дня. Готували обіди «жебраків-дідів». «З кожної страви відкладають в окрему посудину й ставлять на ніч на покуті, кладуть тут і ложки. Тут же ставлять і воду, і вішають рушника, щоби душечки померлих пообідали й повмивалися» (Митрополит, 1992, 303). Наступний день мав назву в народі «Бабиним днем». «На другий день після Дедів, у суботу, на “Баби”, готували вже все скоромне, з м'ясом чи на молоці, варили вареники з сиром чи з товмаче'м тощо» (Галайчук, 2019a, 998).

Зауважимо, що в усьому світі існували дні шанування померлих восени. В Іспанії свято відзначають не один, а цілих три

дні, до того ж і називається свято — Ель Діа де лос Муертос (День мертвих). Іспанці вірять, що в ці дні всі покійники повертаються на землю. Крім Іспанії, таке повір'я і, відповідно, подібні традиції святкування, побутували і в усіх іспаномовних країнах Латинської Америки. У *Великобританії* є місце масового паломництва в останні дні жовтня — це форт Емхест у місті Четем. Саме тут традиційно організовується спеціальне дійство зі спуском у підземні лабіринти замку. При цьому організатори пропонують спеціальні «сюрпризи» для більшого залякування туристів, а також продумують спеціальний музичний супровід до прогулянки. У *Китаї* цей день називається Днем поминання предків. Звичайно, було б дивно чекати тут появи американських гарбузових ліхтарів та інших традицій «із Заходу», але все ж свічки і ліхтарі — невід'ємний атрибут китайського свята. Перед фотографіями покійних предків ставляться їжа і вода. Китайці вірять, що їхні предки у цю ніч «подорожують» по світу, у тому числі заходять у свій старий будинок. Ліхтар потрібен для освітлення дороги, а їжа з водою — щоб «підживитися». А ввечері китайці допомагають духам предків дістатися назад, на небеса, для цього виготовляючи спеціальні паперові човни, які до вечора слід спалити. Саме з димом від цього вогню предки і зможуть повернутися назад.

У сусідніх Польщі та Білорусі цей день називається Дзядами, тобто днем, коли поминають усіх померлих і передусім, звісно ж, своїх предків — «дзядів».

Цей давній благородний звичай українців пам'ятають тільки люди похилого віку, а більшість молоді його зовсім не знають. Саме сьогодні, коли на війні загинули воїни, захищаючи нашу країну, потрібно відродити ці давні звичаї. Останніми роками ці дні замінено святом Гелловіна. Але потрібно повертатися до власних коренів.

Отже, в народній традиції українців субота історично складалася в більшості як день, присвячений померлим, і вона набула значення поминального дня, яке часто називається днем мертвих, або предків.

ВИСНОВКИ

Розгляд фахової літератури українських та зарубіжних учених з культурології, етнології, фольклористики, мистецтвознавства, філософії, астрономії, археології дало можливість простежити динаміку інтересу науковців з даної проблематики. Аналіз стану дослідження теми підтвердив, що дотепер не існувало окремої праці, де досліджуються культурні практики народного календаря українців.

З культурологічної точки зору календар є вираженням духовних особливостей, якими одна культура відрізняється від іншої і свідчить про певний рівень культури того чи іншого народу. Безперечно, ставлення до часу всередині окремої культури позначилося насамперед на календарі. Практикування календаря передбачає цілком певне розуміння часу. Розподіл на дні, тижні, місяці, роки відповідають періодичності виконання обрядів, свят та публічних ритуалів. Кожен календар виражає темп колективної діяльності та служить для задоволення його правильності. Критерій календарного часу є індикатором глибинних процесів, що проявляються у кристалізації культури народу.

З філософської точки зору календар — це ритм і пульс життєдіяльності народу, який об'єднує зовнішній Космос світобудови з внутрішнім Космосом людини у єдине гармонійне ціле. Календар — не тільки ритм життя, а й пам'ять народу. Тому календар за своєю суттю є вираженням того, що можна визначити поняттям «ритмічної пам'яті людства».

Розглядаючи календарні системи світу, приходимо до розуміння, що ставлення до часу в культурах різних народів було і

залишається важливою складовою існування будь-якого народу. Календар налічує тисячолітню історію. Всі календарні системи періодично змінювалися, перероблялися, а також вбирали в себе календарні системи від сусідніх народів. Створювали й удосконалювали його зазвичай служителі релігійних культів (жерці, волхви, монахи).

Календар виник із звичайної практичної потреби людини. Дослідження світових календарних систем доводить, що усі вони створювалися з потреби спостереження за річними сезонами, від яких залежав устрій господарювання. Створення календаря також було необхідне для визначення днів, а також свят, звичаїв і обрядів, більшою мірою релігійних, враховуючи господарські сезони. Періодично повторювані цикли релігійних свят підтверджують, що вони мали екзистенційну мету — бути насамперед надійним зберігачем пам'яті про те, що покладено в першооснову культури людського буття. Особливо відзначимо метаморфози з упорядкуванням і визначенням початку нового року. Але можемо констатувати, що новий рік у більшості народів світу починався навесні — з пробудженням природи.

В основу календаря покладено народні уявлення і вірування, що складалися протягом століть і передавалися від покоління до покоління. Давні народні вірування тісно пов'язані з природою, буттям, доквіллям, адже це вимагалось господарським побутом. Людина намагалася вибороти у природи підтримки, адже вона в усьому залежала від неї. Вірування будувалися не тільки на залагодженні відносин із доквіллям, а й на боротьбі за своє існування, власне на певному ставленні до цього доквілля — до сонця, місяця, вогню, води, землі, дерев тощо.

Аналізуючи факти існування культурних практик народного календаря українців, можемо стверджувати, що вони створювалися тисячоліттями. Осілість народу і зайняття мисливством, скотарством, землеробством, а також допоміжними промислами (рибальство, ковальство, гончарство, бджільництво, плетення, ткацтво тощо) диктувало потребу створення своєрідного господарського календаря, що залежав від географічного розташування і особливостей природних умов. На це вказують археологічні знахідки, зроблені на теренах України археологами. Фрагменти календаря, що збереглися на залишках глечиків II ст. н.е. — IV ст. н.е. свідчать про те, що в цей час вже побуто-

вав систематизований календар. Можемо з упевненістю стверджувати, що наші предки володіли глибокими агротехнічними, астрономічними та біологічними знаннями, які вони поклали в чітку календарну систему.

Перші народні календарі ґрунтувалися на спостереженнях за сонцем і місяцем, від яких залежало життя людини. Ця реальність спричинила розуміння сезонів, спочатку літа і зими, а потім і чотирьох сезонів, які згодом привели до подрібнення — років. У давніх літописах (Початковий Київський літопис, Густинський літопис) даються безсумнівні вказівки на те, що спочатку в уяві народу існувало лише два сезони — літо і зима. З часом система організації людської спільноти ускладнилася, що привело до усвідомлення існування чотирьох сезонів. Точної дати виникнення в уяві предків чотирьох сезонів — весни, літа, осені і зими — не з'ясовано. Проте можемо впевнено стверджувати, що чотири сезони в побут українця входили доволі повільно, адже люди «словом нарицающієся християне», насправді «поганськи живуще», і цей процес розтягнувся на століття.

Змістову основу народного календаря становить міфологічне трактування часу: сакрального, чистого, доброго або — нечистого, злого, небезпечного, що відображається у мові (назви свят, шанованих і небезпечних днів, а також доби). Для народного сприйняття природного часу характерний біологізм: кожен цикл має початок (народження), розквіт, в'янення (старість) і смерть, за яким настає відродження, а отже, новий цикл. Різномасштабні цикли ізоморфні відносно один одного: весна (річний цикл) відповідає світанку (добовий цикл), молодому місяцю (місячний цикл) сходам посівів (вегетативний цикл) та народженню, початку людського життя (життєвий цикл); літне сонцестояння виявляється тотожним за семантикою та оцінкою полудневному часу та повному місяцю, цвітінню рослин; зимове сонцестояння прирівнюється до півночі, нульової фази місяця (без місяця) та смерті.

Народний календар українців існував переважно в усній формі, частково у формі рукописних списків свят (церковні), хоча відомі й примітивні календарі. Деякі народні традиції відрізняються за складом, співвідношенням, тлумаченням, а також за термінологією одиниці часу. Усна народна традиція тривалий час зберігала архаїчні прийоми вимірювання та роз-

рахунки річного часу. Орієнтирами та точками відліку часу здебільшого були природні явища (наприклад, час цвітіння рослин або колосіння хлібів), господарська діяльність (час оранки, сівби, збирання врожаю, першого вигону худоби тощо), життєві події (весілля, народження та смерть близьких тощо), а також великі церковні свята.

Для народної традиції характерне просторове сприйняття часу (хронотоп): минуле бачиться позаду, а майбутнє — попереду; для позначення часу і місця використовуються одні й ті самі слова: опівдні — “південь”, опівночі — “північ” тощо.

Термінологія народного календаря здебільшого має діалектний характер і поєднує релігійні за походженням хрононіми, що адаптовані та модифіковані із народної етимології. Власне народні назви свят у багатьох випадках відображають міфоруальний зміст або період, наприклад Голодна кутя, Івана Купала тощо.

Стосовно календарної регламентації, то відзначимо, що в силу магічного призначення вони відрізняються імперативним характером, а календарні заборони належать до найсуворіших заборон. Адже будь-які порушення мали згубні наслідки для всього соціуму.

Так, роботи в полі чи городі до Благовіщення всупереч забороні загрожували посухою, виконання веснянок раніше цього дня (або взагалі до початку оранки) могло спричинити холод, сніг, град, затримку росту тощо. Проте виконувалися деякі пісні, призначені майбутнім періодам, наприклад, навесні співався пісню про жнива. Таким чином, вважався небажаним та небезпечним рух назад.

Водночас магічні приписи змінювали подібну регламентацію і свідомо порушувалися. Зазначимо також, що мотивована магічна дія могла легко переходити з одного обрядового циклу до іншого.

Календарна регламентація змушувала (у разі практичної неможливості їм слідувати) вчиняти необхідні дії у призначений день — символічно. Отже, регламентація потребувала суворого дотримання певних термінів початку оранки, посадки, збирання врожаю тощо.

Основні одиниці народного календаря співвіднесені з різними природними явищами: рік і день — з елементами великого та малого сонячних обертів; місяць і тиждень, хоч і прив-

несені християнським календарем, зберігали відповідність з більш давнім відліком часу за місячними циклами (звідси місяць, а також “місяць, відрізок року”) та фазами місяця. Про це свідчать хронологічні значення давніх слов'янських місяців та відповідне їм членування року, що не збігається з юліанським календарем.

Місяць — одиниця річного часу, що орієнтована на певний цикл. Давньослов'янські назви місяців, що дійшли до нашого часу, не дають можливості реконструювати на їхній основі єдиної для всіх слов'ян структуру річного циклу (одні і ті самі назви можуть стосуватися до різних календарних місяців). Ймовірно, це пояснюється відмінностями природних умов у різних областях України. До прийняття християнства і церковного календаря з його строгою регламентацією річного часу, мабуть, узагалі не було потреби в такому чіткому розподілі року на рівні відрізки.

З прийняттям Християнства увійшли в ужиток латинські за походженням назви, але скоріше за все як виняток. Основою назв місяців стали характерні природні (особливо погодні) явища (лютень, лютовень), а також свята, що припадали на цей час (стрітіння, покрови).

Структура народного календаря визначається послідовністю та співвідношенням його одиниць, членуванням року на періоди, чергуванням свят та буднів, ієрархією свят. На річне коло накладається одночасно кілька систем ритмів-одиниць:

- послідовність природних умов від яких залежав збір врожаю, а значить і життя;

- з прийняттям Християнства послідовність нерухомих свят та фіксованих постів;

- порядок рухливих свят, що залежали від терміну святкування Великодня (першого після весняного рівнодення повного місяця), та пов'язаних з ними відрізків постів та м'ясоїдів;

- природні сезонні та господарські цикли, а також «культурні» календарні регламентації (час весілля, поминальних днів, магичні захисні дії від негараздів тощо).

Єдність календаря підтримується існуванням симетричних у річному колі парних свят (Микола весняний та Микола зимовий, Юрій весняний та Юрій осінній, святки різдвяні та святки на Трійцю тощо).

Крім абсолютних значень, дні отримують також відносну оцінку залежно від того, яке з великих річних свят припало в

поточному році на цей день тижня. А потому на цей день переноситься семантика свята. Наприклад, день, на який припало свято Різдва, протягом усього року вважається сприятливим для будь-якого початку робіт. І навпаки, день напередодні Водохреща (Голодна кутя) набуває значення несприятливого дня, але він годиться для закладки на зиму овочів, м'яса або зерна, що магічно захищає від шкідників.

Магічного значення набували дні під час виконання заговорів, промовок-оберегів та подібних вербальних дій. Наприклад, заблукавши в лісі, намагалися згадати, в який день тижня було Різдво.

Об'єднавчим чинником виявляються також прикмети і ворожіння, що пов'язують окремі дні та відрізки різних сезонів: за першими днями року вгадують погоду наступних місяців, за окремими зимовими днями пророкують літню погоду тощо.

Рік як хронологічна одиниця не має загальнослов'янського найменування (у різних слов'янських мовах використовують деривати коренів *god-* і *rok-*), а для підрахунку років часто вживають інші лексеми часу (літо, зима, рідше весна, осінь). Зазвичай початок року в народній традиції пов'язують з весною та пробудженням природи (до кінця XV ст. офіційний календар починався з 1 березня, а потім з 1 вересня). Однак сучасний початок року збігається, мабуть, із дохристиянським і має природну основу, оскільки після зимового сонцестояння день збільшується і рік повертає на літо. Відповідний мотив широко представлений у народній пареміології та віруваннях (день збільшується на курячий стрибок; Варвара ніч увірвала, а день приточила).

Практично обидва початкові терміни (зимовий та весняний) у народному календарі зберігають актуальність та прогностичне значення для всього року. Згідно з мовними та етнографічними даними спочатку рік у слов'ян ділився не на чотири, а на два сезони: літо та зиму. У всіх слов'янських мовах для позначення літа і зими служать одні й ті самі слова — *leto* і *zima*, тоді як у позначеннях весни та осені такої єдності немає і часто використовуються похідні від назв літа та зими. Часто українці говорили, що на стрітіння зима з літом зустрічається. Середина літнього і зимового циклу визначені двома найбільшими святами (Івана Купала і Різдво) і корелюють між собою. Тому обряди цих свят подібні за змістом, символікою і ритуальними формами (зокрема, з обома датами пов'язані повір'я про небеса,

що відчиняються, про «гру» сонця, про розгул нечистої сили, ритуальні бешкетування тощо).

Таким чином, рік має дворівневий поділ, що не збігається з «офіційними» межами сезонів, але приблизно відповідає точкам сонцевороту та рівнодення. Таке членування робить рік ізоморфним дню (добі): у добовому колі день і ніч відповідають літу та зимі, південь і північ — Івану Купалі та Різдву, схід та захід сонця — Благовіщенню та Воздвиженню, і навіть небезпечний святковий період року (між Різдвом і Хрещенням) знаходить паралель у «демонічному» добовому відрізьку від півночі до світанку.

Членування року на звичні нам сезони (весна, літо, осінь, зима) не має чітко визначеної межі і залежить від кліматичних умов. Одна й та сама пора року локально може належати до весни, а в інших місцевостях до літа або до літа та осені тощо. В Україні культурна традиція (ритуали, міфологічні персонажі, усна народна творчість) одержує осмислення насамперед через кордон між зимою та весною (літом), коли здійснюють обряди проведів/вигнання зими та закликання, зустрічі весни. Інші межі сезонів (перехід весни в літо, літа в осінь, осінь у зиму) залишаються, за рідкісним винятком в обрядовій практиці та віруваннях, невираженими.

Сакральна структура календаря українців складається із циклів, які умовно можемо розглядати як комплекси з досить чітко усвідомлюваними в окремих практиках (хоч і рухливими святами) зовнішніми кордонами та внутрішнім членуванням. Більшою мірою це стосується зимових (Різдвяний цикл) і весняних (Масниця, тижні Великого посту, Благовіщення, Пасха, Вознесіння, а також Троїцько-Купальський комплекс) практик; літній (жнива, Іллі, Спасовий комплекс) і осінній період найменше виражений у ритуальних практиках (Різдво Богородиці, Покрови, Дмитра).

В основу річних сезонів покладено природно-господарську послідовність, на яку наклалося членування християнського календарного року. Християнські свята адаптувалися до різних видів господарської і побутової діяльності. Наприклад, від Покрови до Великого посту пряли, потім ткали, з Благовіщення можна було торкатися землі, на Юрія вперше виганяли на пасовище худобу, на Іллю переставали купатися, до Спаса не їли яблук тощо. До свят і дат приурочено превентивні ритуали ме-

теорологічної магії (викликання дощу, захисту від граду та грози), ритуали захисту від нечистої сили (наприклад, Івана Купала), лікувальні практики (купання у Чистий четвер від корости, магичне лікування очей у Видовий день, збирання лікарських трав вночі тощо). Кожен комплекс має свій набір (відповідно до регіональних традицій) головних моментів (дата, свято, день, ніч), своє характерне ритуальне наповнення та свої семантичні домінанти (із ключових мотивів та вірувань).

Водночас календарні обряди реалізують єдиний набір ритуальних практик (обходи, обряди із зеленню, ритуальні трапези та частування, запалення вогнів, ряження, виготовлення та знищення ритуальних предметів, обереги, співи тощо), з яких у кожному окремому випадку фігурують лише деякі від їх змісту і конкретної ситуації. Наприклад, продукуючі та ініціальні звичаї приурочено зазвичай до різдвяного та весняного комплексів, очисні — до весняних, відгінні та захисні — до трійцького та купальського, обходи та багаття практикуються у всіх комплексах тощо.

Кордони комплексів більшою мірою здійснюються як «зустріч» та «проводи» у відповідних етапах із характерним набором ритуальних дій: у першому випадку це закликання, частування, виготовлення та внесення ритуального предметного символу тощо, у другому — випровадження, видалення, вигнання, знищення.

Календарними символами, що позначають кордони періодів, виступають зелень, ритуальне деревце, опудало, їжа (Різдво, Новий рік, Великий піст), багаття, ряжені персонажі.

Єдність календарних практик позначається на рівні їхнього міфологічного змісту. Кардинальними для календарної міфології слід вважати уявлення про необхідність ритуального «підкріплення» та магичного стимулювання природного порядку (настання весняного тепла, початку вегетації, збереження родючості землі після збирання врожаю і зрештою — самого руху часу) та дотримання необхідної рівноваги у відносинах із потойбіччям, від якого залежить земне благополуччя.

Звідси витікає виняткове значення, що набуває у календарній практиці, продукуючої магії, основною метою якої є забезпечити родючість землі, здоров'я худоби та людини, та поминальних обрядів, спрямованих на вшанування предків та захист від них. Особливу міфоритуальну роль відіграють також ті періо-

ди, коли, за народними повір'ями, душі предків ходять землею (святки, масниця, великодній тиждень, русальний тиждень). Важливим семантичним компонентом календарних вірувань є демонологічний, що визначає річний розклад появи, активізації та зникнення міфологічних персонажів, та роль охоронних ритуалів і відгінних мотивів у народному календарі українців.

Значних змін народний календар набув після прийняття Християнства, у якому визначився порядок та ієрархія одиниць річного часу (передусім порядкування свят, постів і м'ясоїдів), що своєю чергою вплинуло на термінологію. Змістовна частина інтерпретації свят, періодів і сезонів, та навіть днів, що супроводжують їх свята, обряди, звичаї, заборони, приписи, загалом не виведені з християнського вчення, а стають органічним компонентом народної традиції (наприклад, хрест, вода, сонце, сонцеворот) у свою філософію та практику. Зі зміцненням і зростанням ролі церкви, розвитком книжності християнські мотиви, сюжети і символи (серед яких були й засвоєні релігією народні зразки) активно проникають у народну культуру, збагачуючи її структуру і заміщаючи елементи народної віри, що витіснялися або відживали. Наприклад, магічні продукуючі дії в полі з посівами замінено на хресні ходи навколо ниви, а також прохання дощу або прикрашання вікон та образів гілками на Трійцю церква запропонувала сприймати як символ «полум'я», засланих св. Духом на апостолів. Переосмислено було й обряд колядування: з'явився новий тип обряду — виконання релігійних пісень про Різдво Христове, звичайними стає участь у різдвяних обходах «з колядою» священника, що навіть було включено до системи народних уявлень-забобонів — наприклад, з'явилося переконання, що дівчина, яка першою сіла на місце, де сидів священник, першою вийде заміж тощо.

Можемо констатувати, що в історії культурного розвитку людини першою природною одиницею вимірювання часу, тісно пов'язаною з чергуванням праці та відпочинку людини, стала доба. В календарній системі виняткового значення для людини мала зміна дня і ночі (доба). День трактувався як час, сприятливий у всіх справах людини. Ніч, ймовірно, ще з первісних часів (у зв'язку з біологічною особливістю людського ока, коли вночі видимість навколишнього світу звужується і під кожним камінцем, кущем, деревом тощо «бачиться хтось чи щось»), а значить, у свідомості первісної людини мало ворожі наміри. Такі

уявлення щодо ночі залишаються й сьогодні — прим. Автора) — час несприятливий і небезпечний. Так, тривалий час після прийняття Християнства практикувався звичай поховання людини вночі: народ вірив, що вночі покійник не знайде дорогу назад. Вірили, що ніч не належить людині, бо перебуває у владі потойбічних і, можливо, ворожих сил.

Особливого символічного та оціночного значення надавалося кульмінаційним точкам добового циклу — полудню та півночі, а також кордону між денним світлом та нічною темрявою — сходу та заходу сонця (ранкова та вечірня зоря). На добу припадає значна кількість магічних приписів і заборон під час виконання обрядових, господарських та побутових практик. Отже, ніч і день стали ще одним важливим елементом у створенні практик народного календаря українців.

Виняткової ваги у практикуванні календаря отримав тиждень та дні тижня. Так склалося в наших культурологічних і етнографічних дослідженнях, що практики календарних свят, звичаїв і обрядів досліджувалися в рамках сезонів. Тиждень, а також дні, які його супроводжували, або й узагалі не розглядалися або згадувалися частково, тому що не можливо було зовсім обійти їх увагою.

У дослідженні з'ясовано, що етимологічно назви днів тижня тотожні майже в усіх слов'янських мовах. Можемо припустити, що до прийняття християнства існували боги, яким були присвячені дні, про це свідчать дослідження з цього питання. Можливо спочатку це був один день на місяць, особливо в березні (виходячи із запитання щодо початку нового року). Потім у народі виробилися звичаї шанувати не тільки один день, а декілька в місяці, а потім і щотижня. А якщо згадати, що народ наділяв усе довкілля душею, то й дні тижнів повинні були мати свою душу, а значить, і Бога-божка — покровителя цього дня. Аналізуючи наукову літературу з даного питання, стверджуємо, що богів-покровителів мали четвер, п'ятниця і неділя.

З прийняттям християнства ситуація практикування тижнів та днів, що супроводжують його, змінюється. З цього часу на Русі тижневий відлік називався седмицею, а тиждень, так зване седмичне коло (його іноді називають шестиденем), пов'язується з добовим колом.

Стосовно днів тижня, то ймовірно, їх семантизація почала формуватися задовго до прийняття християнства. Такі виснов-

ки можемо зробити з епітетів, що побутують у нашій мові — щасливий, легкий, добрий, «чистий» або нещасний, важкий, «нечистий», слабкий, порожній, яловий, кривий, мертвий, білий, чорний тощо, а також у заборонах і приписах, що стосуються вибору відповідного (сприятливого) дня для здійснення (або початку) важливих господарських та життєвих подій (а іноді й у побутовій поведінці), а також їх мотивування.

Народний календар українців більшою мірою складається з ретроспективного і проспективного рахунку тижня, про що свідчить термінологія назв тижня (наприклад, Вербна неділя, Вербний тиждень, Провідна неділя, або Проводи, прові(о)дки тощо). На це вказують народні приказки, прикмети, ворожіння, заборони, загадки.

Народні вірування щодо днів містили велику кількість варіацій відносно загального оцінювання їх, а також їх “змісту”. Один і той самий день був сприятливим для одних дій та подій і несприятливим для інших. Особливо це стосується загального трактування понеділка, середи, п’ятниці. Критерії оцінювання і причини семантизації та символізації днів тижня різноманітні. До найпоширеніших належать дуальні ознаки: чоловічий — жіночий, парний — непарний, пісний — скоромний, перший — останній, початок — кінець, а також різного роду календарні, історичні та навіть мовні асоціації й мотивування: “ділили тиждень на так звані легкі (жіночі — середа, п’ятниця, субота і неділя) та важкі (чоловічі — понеділок, вівторок, четвер) дні. Скажімо, сьогодні вважається аксіомою, що понеділок є надмірно важким днем, і з нього не починають будь-яких важливих справ. Проте з аналізу календарних практик стосовно понеділка можемо стверджувати, що більшість свят, звичаїв і обрядів припадало саме на понеділок. А тому у цьому напрямі потрібні дослідження.

З певною ймовірністю можемо стверджувати, що практикування народного календаря складається із складного розгалуження багатьох відносно виокремлених елементів, які тісно переплелися між собою:

- астрономічного календаря: сонячного (рік, доба), місячного (фази місяця), тижневого (день тижня);
- циклу релігійних свят, постів та м’ясоїдів;
- землеробського, скотарського, мисливського, бджільницького ткацького практикування тощо;

- родинного (шлюбного (весільного) і поминального), міфологічного (сезонність та календарна приуроченість демонічних персонажів) обрядів.

Зрозуміло, що кожен з перелічених елементів утворює особливий цикл практик, який співвідноситься із самотутнім колом вірувань про природу та людське життя.

Плутанину в термінах обрядів вносить, по-перше, географічне положення регіону (чим північніше, тим пізніше відбувається обряд), а по-друге, церковний календар з його рухомим Великоднем, рухомим днем Трійці, що пересуває і русальний тиждень і не тільки). Дещо стійкими стають свята з певними датами, наприклад Різдво, Хрещення тощо.

Отже, первісні вірування міцно були закорінені в пам'яті народу. Вони передавалися від покоління до покоління, були століттями перевірені досвідом і практикою предків, а тому і довіра до них була безперечною. Ще в XIX ст. в побуті практикувався звичай «погуковщини», згідно з яким, аби прилучити селян до церкви, дозволялося «погукнути в храм», тобто окликнути — «подати свій голос до Бога». І лише, за свідченнями офіційних джерел, в XVII–XVIII ст. християнство зуміло «опанувати становищем», хоча продовжували побутувати давні вірування з практиками народного календаря.

Потреба наукових досліджень у рамках культурології обумовлена зростаючим інтересом українців до своїх історичних коренів, до своєї етнічної культури. З кожним роком вирішувати це завдання стає дедалі важче, оскільки йдуть з життя люди старшого покоління — носії народної культури, у пам'яті яких зберіглася не тільки інформація про давні звичаї та обряди, а й звичка дотримуватися особливих життєвих циклів. Від знання того, як наші предки фіксували та сприймали час, залежить власна самосвідомість, розуміння найважливіших явищ сучасної культури, пов'язаної у багатьох своїх аспектах із цілком певним ставленням до часу і його змін у нашому житті.

ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Западной России (1851). Собранные и изданные археологическою комиссиею. Т. 4. 1588–1632. СПб.: Типогр. Эдуарда Праца.

Андрієвський В. (1941). Звичаї й обряди українського народу. Краків: Українське видавництво. 52 с.

Андрієвський Олександр (1930). Бібліографія літератури з українського фолкльору. Київ: Українська академія наук. 823 с.

Антонович В., Драгоманов М. (1874). Историчесие песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый. Киев. 336 с.

Анучин Д. Н. (1890) Сани, ладьи и кони как принадлежности похоронного обряда. Москва. Типография и Словолитня О. О. Гербек. 150 с.

Арандаренко Н. (1849). Записки Полтавской губернии в трех частях. Часть II. Полтава. 394 с.

Афанасьев-Чужбинский А. (1855) Словарь малорусского наречия. СанктПетербург. Типография Императорской Академии наук.

Бессараба Иван (1916). Материалы для этнографии Херсонской губернии. СПб. 567 с.

Бікерман Еліас (1975) Хронология древнего мира. М.: Наука. 336 с.

Бируни Абу Райхан (1975). Книга вразумления начаткам науки о звездах. Вступит. статья пер. и примеч. Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. Отв. ред. д-р филол. наук А. К. Аренде. Т. «Фан». 328 с.

Білецький Л. (1947). Історія української літератури. Народна поезія. Т. I. Авгсбург. 328 с.

Білецький-Носенко П. (1966) Словник української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Підготував до видання / В. В. Німчук; Відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка. 419 с.

Бодак Я. (2010). Календарні свята, обряди, пісні Горличчини (Лемківщина). *Народна творчість та етнографія*. № 1. С. 66–77.

- Бугера І.** (1939). Звичаї та вірування Лемківщини. Львів: Наш Лемко. 40 с.
- Булашев Г.** (1992). Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра. 414 с.
- Вархол Н.** (1982) Жінка-демон в народному повір'ї українців Східної Словаччини. // *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. — *Пряшів*. Вип. 10. С. 275–305.
- Василенко В.** (1887). Празднование понедельников в Малороссии. *Киевская старина*. Исторический журнал. Киев: Типогр. Императорского ун-та св. Владимира. № 1. С. 180–182.
- Васильев М. К.** (1895). Украинские легенды и верования, связанные с именами некоторых святых. *Этнографическое обозрение*. № 4. Москва. С. 126–129.
- Веркович С.** (1868). Описание быта болгар, населяющих Македонию. М.: Унив. тип. (Катков и К). 46 с.
- Веселовський А.** (1876a). Опыты по истории развития христианской легенды. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Февраль. С. 241–288.
- Веселовський А.** (1876b). Опыты по истории развития христианской легенды. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Март. С. 50–116.
- Веселовський А.** (1877d). Опыты по истории развития христианской легенды. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Февраль. С. 186–252.
- Веселовський А.** (1877c). Опыты по истории развития христианской легенды. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Май. С. 76–125.
- Вовк Ф.** (1928). Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український Громадський Видавничий Фонд. 354 с.
- Войтович В.** (2002). Українська міфологія. Київ: Либідь. 663 с.
- Войтович, Надія Миколаївна.** (2015) Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів: СПОЛОМ. 228 с.
- Воропай О.** (1952). Українські народні приповідки. Зошит перший. Лондон. 64 с.
- Воропай О.** (1958a). Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Мюнхен:Укр. Вид-во. Т. I. 309 с.
- Воропай О.** (1958b). Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Мюнхен:Укр. Вид-во". Т. II. 289 с.
- Галайчук Володимир** (2008). Демонологічні уявлення населення середнього Полісся про Русалок. *Вісник львів. ун-ту*. Сер. істор. Вип. 43. С. 320–381.
- Галайчук Володимир** (2019a). Народний календар Березнівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4 (148). С. 951—1000. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.04.951>
- Галайчук Володимир** (2019b) Народний календар Славутчини в об-

рядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. № 5 (149). DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05>

Галайчук Володимир, Ципишев Сергій (2020). Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. № 6 (156). С. 1454-1483. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.06>

Галайчук Володимир, Ципишев Сергій (2021). Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. № 1 (157). С. 183-224. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.01>

Гальковський Н.М. (1913). Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси: В 2-х томах. Печатня А. Снегиревой. Т. II. 309 с.

Гальковський Н. М. (1916). Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси: В 2-х томах. Харьков: Епархиальная Типография. Т. I. 376 с.

Гамкрелидзе Т.В. (1984). Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: В 2 частях. Тбилиси. Ч. 2. 1426 с.

Гильфердинг А.Ф. (1862) Остатки славян на южном берегу Балтийского моря. ЭСб. СПб. Вып. 5. С. 1–191.

Гнатюк В. (1909). Гаївки. Матеріали до української етнології Т. 12. Етногр. коміс. Львів: Друк. НТШ. 267с.

Гнатюк В. (1981). Вибрані статті про народну творчість. Нью Йорк. 288 с.

Гнатюк В. (2000). Нарис української міфології. Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів. 263 с.

Головацький Яків Федорович (1871). Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким и изданные О.М. Бодянским. Часть III. Обрядные песни: при общественных праздниках и увеселениях. Коляды и шедевры. Москва: Чтения Императорской Академии истории и древностей России при Моск. ун-те. С. 247–356.

Горошко Л. (2011) Водице-орданице, умий мене від всякого лиха (обрядове застосування освяченої на Йордан води в Карпатській традиції // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса. 383 с.

Гошціцька Т. (2019). Вірування, пов'язані з деревами у весняно-літній обрядовості українців Карпат. *Народознавчі зошити*. № 2 (146). С. 328–345.

Гривна Василь (1973). Народні звичаї Маковиці. Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 163 с.

Грінченко Б.Д. (1895). Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов: Типография Губернского Земства. 308 с.

Грінченко Б.Д. (1897). Этнографические материалы, собранные в

Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов: Типография Губернского Земства. 390 с.

Грушевський Михайло (1960). Історія української літератури. Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII Т. IV. Нью-Йорк: Видавниче Товариство «Книгоспілка» 689 с.

Грушевський Михайло (1993). Історія української літератури. Т. 1. Київ; Львів. 360 с.

Дикарев М. (1905). Народний календар Волуйського повіту (Борисовської волости) у Воронижчині. Матеріали до українсько-руської – за ред. Хв. Вовка. Т. VI. Львів. С. 114-204.

Домбчевська І. (1938). Різдвяні звичаї у Струтині Нижнім. Життя і знання. Ч. 1. С. 28–29.

Драгоманов М. (1876). Малорусские народные предания и рассказы. Юго-Зап. Отд. Императ. Рус. Геогр. О-ва. Киев: Тип. М. П. Фрица. XXV. 434 с.

Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів (2016). Т. 6. Календарна обрядовість / гол. ред. Г. Скрипник. НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ. 400 с.

Єфремова Л. О. (2009). Частотний каталог українського пісенного фольклору: У 3-х ч. Ч. 1. Опис. К.: Наук. думка. 720 с.

Єфремова Л. О. (2010). Частотний каталог українського пісенного фольклору: У 3-х ч. Ч. 2. Антологія-хрестоматія. К.: Наук. думка. 480 с.: ноти.

Записки Юго-Западного отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества (1875). Авт. запису Г. І. Купчанко; Уклад., авт. передм. та приміт. А. Лоначевській. Т. 2. За 1874 год: (С картою Буковини). 616 с.; карти.

Здоровега Н. І. (1983). Народні звичаї та обряди / Н. І. Здоровега. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. К.: Наук. думка. С. 232–248.

Зубрицький М. (1900). Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. Матеріали до українсько-руської етнології за ред. Хв. Вовка. Т. III. Львів. 267 с.

Іванов П. (1907). Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков. 308 с.

Ізборник Святослава 1073 (2015). *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / В. В. Німчук, передмова, упорядкування, коментарі. Київ; Житомир. С. 59–67. <https://archive.org/details/hrestomatija2015/page/n4/mode/1up?view=theater>

Календарна обрядовість (2002). *Лемківщина* / За ред. С. Павлюка. Львів. С. 113–122.

Календарна обрядовість (2012). *Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури*. Краєзнавчий нарис. Луганськ. 72 с.

Каравелов Л. (1861). Памятники народного быта болгар, издаваемые Любеном Каравеловым. Кн. 1. М.: Тип. К. Андерса. 324 с.

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. (1932). Мертвецький Великдень. Львів: Видання товариства «Просвіта». Ч. 781. 24 с.

Кесарийский Евсевий (Памфил) (1852). О жизни блаженного василевса Константина. Изд. 2-е. СПб.: Тип. Е. Фишера. Кн. 3. 442 с.

Киевский календарь на 1901 г. В. Д. Бублика (1900). Киев: Типография И. И. Чоколова. С. 1–53.

Киевский народный календарь (месяцеслов) на 1901 год (1900). Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко. С. 3–41.

Киевский народный календарь (месяцеслов) на 1903 год (1902). Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко. С. 3–41.

Киевский народный календарь (месяцеслов) на 1906 год (1905). Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко. С. 3–43.

Килимник С. (1957) Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. Т. IV. Літній цикл. Вінніпег. 178 с.

Килимник С. (1959). Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. Н. II. Весняний цикл. Вінніпег. 254 с.

Килимник С. (1962). Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. Т. III. Весняний цикл. Вінніпег-Торонто. 374 с.

Килимник С. (1962). Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. т. II. Весняний цикл. Вінніпег-Торонто. 374 с.

Килимник С. (1962a). Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. Т. III. (Весняний цикл). 3 пер. Яр. Рудницького (англ.) й В. Смоль-Стоцького (укр.). Вінніпег-Торонто. 372 с.

Килимник С. (1964). Український рік: у народних звичаях в історичному освітленні. Т. I. Зимовий цикл. Вінніпег-Торонто. 374 с.

Кирчів Р. Ф. Світоглядні уявлення і вірування (1987). *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження* / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. К.: Наук. думка. С. 246.

Кімпінська-Тацюн Олександра (1967). Рік у житті української жінки-господині. Вінніпег: Форт Вілліам. 98 с.

Ковалевський М. (1939). Очерк происхождения и развития семьи и собственности / Пер. с фр. С. П. Моравского; Под ред., предисл., примеч. М. О. Косвена. М.: ОГИЗ. 190 с.

Ковальчук Н. (2018). Звичай випроваджувати русалок: локальні форми та ареал поширення на території Полісся України і Білорусії. Народознавчі зошити. № 6 (144). С. 1394–1412.

Колесса Ф. (1983). Українська усна словесність. Канадський Інститут Українських студій. Альбертський Університет. Едмонтон. 645 с.

Коловрат Ю. А. (2011). Языческий месяцеслов восточных славян: летоисчисление, календарь. Харьковський історико-археологічний збірник. Вып. 9. С. 28–44.

Костенко Людмила (2011). Троїцька та Купальська рослинна атрибутика лівобережного Полісся. *Календарна обрядовість у життєдіяльності*

ті етносу. Збірка наукових праць: Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса. 383 с.

Костюк Л. В., Григорук Н. А. (2022). Передвеликодня обрядовість: народні вірування Лемківщини. Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць. Івано-Франківськ: ХДУ. Випуск XXXVIII. С. 47–54. [https:// URI http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27655](https://URIhttp://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27655)

Котляревський А. А. (1868). О погребальных обычаях языческих Славян. Москва: К. А. Попов. 290 с.

Котляревський Іван (1900). Энеида. Киевская старина. Т. 68. Март. С. 65–96.

Красовський І., Товпаш А. (2004). Незабуття Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки. Львів: Думка світу. 164 с.

Кривенко Анастасія (2017). Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі зошити*. № 4 (136). С. 859–866. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.04.859>

Кривенко Анастасія (2019). «Одойди, нечиста сила! Останься, Святий Дух!»: Апотропеїчні мотиви в структурі календарної обрядовості волинян. *Народознавчі зошити*. № 3 (147). С. 670–683. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.03.670>

Курочкін О. В. (1978). Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К.: Наук. думка. 192 с.

Курочкін О. В. (1994). Обрядовість (Календарні свята й обряди) / О. В. Курочкін. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. К.: Доля. С. 358–385.

Лепкий Д. (1888). Вода в людової віріЗоря. Ч. 8. С. 140–143.

Липа Ю. (1943). Ліки під ногами. Про лікування рослинами. Краків; Львів: Укр. вид-во.

Літопис руський (1989) / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро. XVI+591 с. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Літопис руський (1989) / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро. XVI+591 с. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Лозко Г. (2005). Коло Свароже: Відроджені традиції. К. 228 с.

Маковський С. К. (1925). Народное искусство Подкарпатской Руси. Прага: во Пламя. 161 с.

Максимович М. (1899). Сороміцькі весільні пісні зап. М. Максимовичем. Матеріали до українсько-руської етнології: [в 22 т.] / НТШ у Львові, Етногр. коміс.; за ред. Хв. Вовка. Львів: Друк. НТШ. Т. 1. С. 157–168.

Максимович М. А. (2002). Дні та місяці українського селянина. Київ: Обереги. 189 с.

Малинка Ал. Н. (1902) Сборник материалов по малорусскому фольклору (Чернигов., Волын., Полтав. и некоторых других губ.): колядки, щедровки, загадки, пословицы, заговоры, нар. медицина, приметы, рассказы и сказки. Чернигов: Тип. Губ. Земства. XXI, 388 с.

Микитюк Б. (1966). Християнські і позахристиянські елементи в

українських народних звичаях. Окреслення і визначення меж теми. (Відбитка «Релігія в житті народу»). Мюнхен;Рим;Париж. С. 93–129.

Милорадович В. (1897). Сборник малорусских песен Лубенского уезда Полтавской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Том 10. Харьков. С. 1–223.

Милорадович В. (1902). Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице. *Киевская Старина*. К.: Типогр. Императорского Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, Меринговская улица. Май. С. 269–281.

Милорадович В. (1903). Життє-бытє лубенського крестьянина. *Киевская старина*. Исторический журнал. Февраль. Киев. Типогр. Императорского университета св. Владимира. С. 181–217.

Митрополит Іларіон (І. Огієнко) (1992). Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ: Обереги. 424 с.

Монмутский, Г. (1984). История бриттов. Жизнь Мерлина / Перев. с лат. А. С. Бобовича и С. А. Ошерова; примеч. А. С. Бобовича и М. А. Бобовича. М.: Наука. С. 66, 244, 245.

Мушинка М. (1988). Календарні обряди та поезія. *Духовна культура. Лемківщина: Земля — люди — історія — культура* / Ред. Богдан О. Струмінський. Том II С. Нью-Йорк;Париж;Сідней;Торонто. С. 292–312.

Нечуй-Левицький І. (1992). Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ: Обереги. 88 с.

Нидерле Л. (1956). Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хазанова. Издательство иностранной литературы. Редакция литературы по историческим наукам. 744 с.

Номис М. (1864). Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис. С.-Петербург: Друкарня Тиблена и Комп. И. Куліша.

Онацький Є. (1958). Українська Мала Енциклопедія. Кн. 2: Літери В–Г. Буенос-Айрес. 182 с.

Онацький Є. (1960). Українська Мала Енциклопедія. Кн. 7: Літери Ле–Ме. Буенос-Айрес. 130 с.

Онацький Є. (1962). Українська Мала Енциклопедія. Кн. 9: Літери На–Ол. Буенос-Айрес. 128 с.

Онацький Є. (1963). Українська Мала Енциклопедія. Кн. 11: Літери Пере–Поче. Буенос-Айрес. 128 с.

Онацький Є. (1966). Українська Мала Енциклопедія. Кн. 15: Літери Ст–Уц. Буенос-Айрес. 128 с.

Онищук А. (1912). Народний календар. Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році 1907–10 в Зелениці, Наддніпрянського повіту. *Матеріали до української етнології*. Вид. НТШ. Львів. Т. 15. С. 1–61.

Павлюк Володимир С. (1946). Приповідки, або Українсько-народна філософія. Едмонтон. Алберта. 369 с.

Павлюк С. (1986). Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Київ: Наук. думка. 170 с.

Панькевич Іван (1929). Великодні гри й пісні Закарпаття. *Збірник НТШ у Львові, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка*. Т. XXI, XXII, ч. I. Львів. С. 255–276.

Пархоменко Т. (2008). Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. Рівне: Видавець Олег Зень. 200 с.

Пастернак Я. (1929). Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту. *Збірник НТШ у Львові, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка*. Т. XXI, XXII, ч. I. Львів. С. 321–352.

Петрушевич Антоній Степанович (1865). Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий. Львів: Типом и иждивенієм Ин-та Ставропиг. Управитель тип. С. Гучковскій. 104 с.

Полтавский земский календарь на 1908 (1907). Издание Полтавского Губернского Земства. Полтава. С. I-XXVI.

Попович М. (1998). Нарис історії культури України. Київ. 660 с.

Порфире'в И. Я. (1859). О почитании Среды и П. в древнем русском народе. *Православный Собеседник*. № 1. С. 181–198. м'ясо.

Потебня А. А. (1865). О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Москва: Унив. тип. 310 с.

Пуківський Ю. (2015). Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині. Львів. 312 с.

Пуківський Юрій Володимирович (2017). Весняні скотарські звичаї та обряди українців Покуття (за матеріалами із Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). *Народознавчі зошити*. № 2 (134). С. 305–310.

Рыбаков Б. А. (1981). Язычество древней Руси. Изд-во «Наука». 607 с.

Рыбаков Б. А. (1987). Язычество древней Руси. Изд-во «Наука». 789 с.

Санацька Ю. (1986). Посвячена верба. *Лемківщина*. Ч. 1. С. 1.

Свидницький А. (1985). Великдень у подолян / Роман. Оповідання. Нариси. К.: Наук. думка. С. 456–474.

Скуратівський В. (1992). Середотиждень. *Берегиня*. Київ. С. 73–102.

Скуратівський В. (1994). Святвечір. У 2 кн. / В. Скуратівський. К.: Перлина. Кн. I. 288 с.

Скуратівський В. Т. (1993). *Місяцелік*. Український народний календар. Київ: Мистецтво. 208 с.

Слово святого Григорія (2000) / Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. К. С. 407–409. <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr14.htm>

Степовий О. (1958). Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Ч. III. Мюнхен: Укр. вид-во. 28 с.

СТОГЛАВ (1862). Казань: Типографія Губернского Правления. 454 с.

Струмінський Б. (1988). Духовна культура. Лемківщина: Земля — люди — історія — культура. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. Т. II. 498 с.

Сумцов Н. (1889). Культурные переживания. Киевская Старина. Исторический журнал. Киев. Типография Императорского ун-та св. Владимира Т. VIII. С. 418–420.

Сумцов Н. Ф. (1881) О свадебных обрядах, преимущественно русских. Харьков: Типогр. И. В. Попова, Рыбная ул. д. Попова № 28. 212 с.

Сумцов Н. Ф. (1888). Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. Киев: Тип. А. Давиденко. 161 с.

Турянська М. (1934). Бойківська звичаї з Різдва Свят, Нового Року й Йордану. *Літопис Бойківщини*. Ч. 3. С. 23–27.

Україна крізь віки (1998). У 15-ти т. — Т. 4: Толочко О. П., Толочко П.. Київська Русь / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи. 352 с.

Український календар на 1916 рік (високосний) (1915). Катеринослав. Друкарня бувш. «Прогрес» М. Г. Вейсмана. 80 с.

Файник Тетяна (2017). Народна ветеринарія на Покутті. Народознавчі зошити. № 1 (133). С. 171–182.

Франко І. (1898). Людові вірування на Підгір'ї. *Етнографічний збірник*. Львів: Друк. НТШ. Т. 5 / вид. під ред. І. Франка. 267 с.

Франко І. (1905). Галицькоруські народні приповідки. Вид. Етногр. коміс. Наук. т-ва імені Шевченка. Львів: Друк. НТШ. Т. 16., с. 201–600 (Відати — Діти).

Ципишев С. (2011). Хлібні вироби в традиційній культурі поліщуків Зарічненщини: традиція і сучасність. *Матеріали до української етнології: щорічник. Збірник наукових праць*. Вип. 10 (13). НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник. Київ. С. 147–153.

Ципишев Сергій (2017). Поліське хлібопекарське приладдя із рослинної сировини. *Народознавчі зошити*. № 4 (136). С. 805–810. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.04.805>

Чернышев Н. (1887). Опыт истолкования обычая «понедылкування». *Киевская старина*. Исторический журнал. Киев. Типография Императорского ун-та св. Владимира. № 4. С. 763–771.

Чернявская А. С. (1893). Обряды и песни с. Белозерки Харьковской губернии. *Труды Педагогического отдела историко-филологического общества*. Т. 5. Харьков. С. 82–166.

Чернявська С. А. (1893) Обряды и песни с. Белозерки Харьковской губ. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 5. Харьков. С. 82–166.

Чеховський І. Пожертва для рахманів-брахманів. *Газета «Час»*. № 19 (159). 2002. 2 травн.. <http://www.vinec.org.ua/svyata/197-pozhertva-dlja-rahmaniv-brahmaniv/>

Чубинський П. П. (1872a). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Рус-

ским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. Т. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп. 224 с.

Чубинський П. П. (1872b). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: в 7 т. Т.3: Народный дневник /изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп. 486 с.

Шевченко Тарас (2003). Збір творів: У 6 т. К. Т. 4: Повісті. С. 11–119.

Шмайда М. (1992). А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. Том I. Словацьке педагогічне видавництво. Братислава. Відділ української культури. Пришів. 502 с.

Шухевич В. (1904). Гуцульщина. Матеріали до українсько-руської етнології: У 5 т. НТШ у Львові, Етногр. коміс.; за ред. Хв. Вовка. Львів: Друк. НТШ. Четверта частина. Львів. 304 с.

Шухевич В. (1999). Гуцульщина. Четверта частина. Вид. 2-ге. Верховина.

Щелоковська Варвара [В. Щ.] (1899). Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами. Этнографическое обозрение. № 1-2. Год 11-й. Кн. XL–XLI. Москва: Т-во Скороп. А. А. Левинсон. С. 266–322.

Ястребов В. Н. (1894). Материалы по этнографии Новороссийского края. Летопись историко-филологического о-ва при Новороссийском ун-те. Одесса. 206.

Klemm G. (1854–55). Allgemeine Kulturwissenschaft. Lpz. Bd.2. 414 p.

Kolberg O. (1865). Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrędy, zabawy, pieśni, muzyka i tanze... Warszawa, t. 2.

Kühn Ad. (1843). Märkische Sagen und Märchen. B. 387 p.

Schnajder J. (1912). Z życia goralı nadlomnickich / J. Schnajder // Lud. Lwow. T. XVIII. S. 141-217.

Toeppen M. (1867). Aberglauben aus Masuren, mit einem Anhang, enthaltend: Masurische Sagen und Märchen. Danzig: Th. Bertling.

Wolfs J. (1852.) Beiträge zur deutelten Mithologie. Bd.1. B.

Wuttke A. (1869). Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. B. 499 p.

Zingerle I. V. (1871). Sitten, Bräuche und Meinungen des Tiroler-Volkes. Innsbruck. 213 p.

Наукове видання

ГАЄВСЬКА Тетяна Іллівна

**СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТРАДИЦІЙНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК
СВЯТКОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ**

Монографія
(у двох частинах).

Ч. 2.

РЕДАКЦІЙНА ГРУПА

Художньо-технічне оформлення та верстка —
завідувачка відділу наукового редагування
та видавничої діяльності

ЗАГОСКІНА Н. Ю.

Літературний редактор

ДРОФАНЬ Л. А.

У художньому оформленні використано роботу
(на обкладинці) Наталії Загоскіної

«Спасіння»

із серії «Езотеричне»

Підписано до друку 21.11.24. Формат 60x90/16.

Гарнітура Century Schoolbook. Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,4.

Інститут культурології

Національної академії мистецтв України

б-р Т. Шевченка, 50–52, к. 710, Київ, 01032

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК №3329 від 09.12.08